SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XXIII

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

C. Grută

STUDII CLASICE

XXIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1985

Volumul apare sub îngrijirea

acad. AL. GRAUR
D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academici R.S.R.
I. FISCHER

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Calea Victoriei 125, R-79717 Bucureşti

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
R-70738 Bucureşti, Str. Spiru Haret 12

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XXIII

SUMAR

COMUNICĂRI ŞI STUDII

NOTE ŞI DISCUŢII

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

RECENZII

CRONICĂ

IN MEMORIAM

MAREA SAFICĂ — MAREA HOMERICĂ

DE

FLORICA BECHET

[- ◡ - ἀπὺ] Σαρδίων . . . .
[- ◡ πόλ]λακι τυ̣ίδε̣ [ν]ῶν ἔχοισα
ὡς πε̣[δε]ζώομεν·β[εβάω]ς̣ ἔχε̣ν̣
σὲ θέα⟨ι⟩σ̣’ ἰκέλαν ’Αρι-
γνώτα σᾶι δὲ μάλιστ’ ἔχαιρε μόλπαι.
νῦν δὲ Λύδαισιν ἐμπρέπεται γυναί-
κεσσιν ὤς ποτ’ ἀελίω
δύντος ἀ Ϝροδοδάκτυλος μήνα
πάντα περ⟨ρ⟩έχοισ’ ἄστρα, φάος δ’ἐπί-
σχει θάλασσαν ἐπ’ ἀλμύραν
ἴσως καὶ πολυανθέμοις ἀρούραις.
ἀ δ’ ἐ⟨έ⟩ρσα κάλα κέχυται, τεθά-
λαισι δὲ Ϝρόδα κἄπαλ’ ἄν-
θρυσκα καὶ μελίλωτος ἀνθεμώδης.
πόλλα δὲ ζαφοίταισ’ ἀγάνας ἐπι-
μνάσθεισ’ ῎Ατθιδος ἰμέρωι
λέπταν ποι φρένα κῆρ ⟨δ’⟩ἄ̣σ̣α̣⟨ι⟩ βόρηται
κῆθ⟨ι⟩ δ’ ἔλθην ἄμμε ὄ̣ξυ̣ βόα⟨ι⟩ τὸ̣ δ’οὐ
†νωντ† ἄ[π]υστον ὐμ[. .] πόλυς
γαρύε̣[ι . .]αλος π̣[. . . δ]ν τὸ μέσσον
[ε]ὔμ[α]ρ[ες μ]ὲ̣ν ου [.] σ’ α̣ἰμιθέαισι μόρ-
φαν ἐπή[ρατο]ν ἐξίσω-
σθ’ αἰ συ[. .]ρος ἔχησθα[. . .]νιδηον
]το[. . .]ρα τι-
μαλ̣[δι’ α]ἴθερος
καὶ δ[.]μ[ ]ος ’Αφροδίτα
καμ̣[ ]νέκταρ ἔχευ’ ἀπὺ
χρυσίας [ ]ν̣αν
[. . . .]απουρ[ ]χέρσι Πείθω
]θ[. .]ησεν η
πόλλ]ακις
]εδαην μαι-
]ες τὸ Γεραΐστιον
]ν φίλαι
ἄπ]υστον οὔδενο[ς]
]ερον ἴξο[μ ◡]

Mult analizatul și mult discutatul fragment 98 D. apare, după afirmația lui C. M. Bowra [1], drept un « triumf al stilului » safic. Desfășurîndu-se ca o succesiune de sinestezii, poemul este construit pe baza metaforei și metonimiei : luna ce se ridică peste Mytilene strălucește printre stele precum fata absentă printre femeile lidiene ; luna este însăși fata, care, cu

[1] C. M. Bowra, *Greek lyric poetry*, Oxford, 1936, p. 210.

frumusețea, cu lumina ei, dă viață la tot ce o înconjoară, hrănește dragostea [2].

Poezia safică este însă un sistem de simboluri, fiecare metaforă apărînd cu constanță « both as presentation and representation »[3] și devenind astfel simbol. În acest sens, citit cu ajutorul codului safic, fragmentul 98 apare și ca o subtilă țesătură de simboluri [4] : noaptea = timpul întîlnirilor, mediul dizolvant al însingurării ; luna = agentul dizolvant al acesteia, fata asemenea zeilor către care se îndreaptă gîndul și sentimentele eului poetic ; stelele = tovarășele de viață și de cîntec ; lumina = dragostea și viața ; roua = varianta lichidă a luminii, născută din ea ; floarea = frumusețea și perisabilitatea, fata, παρθένος.

Dintre toate elementele de natură prezente în fragment numai marea pare să nu aibă un simbol. Nici unul dintre studiile pe care le-am putut consulta și care privesc fragmentul 98 nu se referă la mare. Marea pare să nu se înscrie în codul liric, în sistemul de simboluri safic.

De altfel, dacă pentru lună, stele, noapte, floare etc. s-a putut stabili valoarea simbolică, acest lucru se datorează faptului că ocurența lor în fragmentele safice, în contexte similare și cu aceeași semnificație, este mare și s-a putut proba constanța valorii metaforice cu care sînt întrebuințate, ceea ce le transformă în simbol. Marea însă nu apare în poezia safică decît de trei ori : o dată în fragmentul 55 D. (ἐπ'ἄλμυρον πόντον) și de două ori în fragmentul 98 (θάλασσαν ἐπ'ἀλμύραν v. 10 și ἄλος? v. 20). Imposibilitatea de a studia în intertextualitate semnificația mării în poezia safică ne obligă la căutarea unei alte metode de lucru a unor alte mijloace de abordare a fragmentului 98.

Este bine cunoscut faptul că lirica greacă (și, desigur, nu numai aceasta) și-a luat o parte din materialul poetic din epopeile homerice. Se cunosc de asemenea modalitățile de « citare » din Homer, de la preluarea prelucrată a unui motiv pînă la versuri întregi, de la aluzii la unele pasaje pînă la preluarea directă a formulelor homerice.

Nu o dată poezia safică trimite la Homer. Fragmentul 55, în care apare marea, vorbește despre nunta lui Hector și a Andromacăi. Însuși fragmentul 98 abundă de aluzii și citate homerice. Astfel, imaginea lunii strălucind printre stele și revărsîndu-și lumina peste lume trimite la *Iliada*, VIII, 555 —559 [5]. Împreunarea sub puterea Afroditei (deci a iubirii)

---

[2] Cf. Thomas McEvilley, *Sapphic Imagery and Fragment 96*, Hermes 101, 1973, p. 275—278.

[3] E. Wellek — A. Warren, *Theory of Literature*, ed. 3, New York, 1956, p. 189, apud Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 266.

[4] Cf. Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 265 : « Cînd imaginile din natură nu sînt figuri de stil, ele sînt alese pentru simbolismul lor erotic ».

[5] *Iliada*, VIII, 555—559 :

ὡς δ'ὅτ' ἐν οὐρανῷ ἄστρα φαεινὴν ἀμφὶ σελήνην
φαίνετ'ἀρισρεπέα, ὅτε τ'ἔπλετο νήνεμος αἰθήρ·
ἔκ τ'ἔφανεν πᾶσαι σκοπιαὶ καὶ πρώονες ἄκροι
καὶ νάπαι· οὐρανόθεν δ'ἄρ'ὑπερράγη ἄσπετος αἰθήρ,
πάντα δὲ τ'εἴδεται ἄστρα, γέγηθε δέ τε φρένα ποιμήν·

printre flori înrourate trimite la *Iliada*, XIV, 347–351[6]. Lumina și varianta ei lichidă, roua, înseamnă dragoste și viață, după cum întunericul și roua întunecată, însîngerată, e semn de moarte[7]. Într-o lectură diacronică, μνάομαι (ἐπιμνάστεισα) poate fi citit cu sensul homeric de « a cere în căsătorie », fragmentul fiind un simulacru de epitalam[8], un cîntec de nuntă răsturnat. Asemănarea cu zeul este tot un loc homeric[9] ca și asemănarea cu astrul[10]. Μολπή este tot un homerism[11], iar ἀελίω δύντος trimite și el la Homer[12]. Θάλασσαν ἀλμύραν amintește de θαλάσσης ἀλμυρὸν ὕδωρ[13]. Și, desigur, ϝροδοδάκτυλος este celebrul epitet al Aurorei homerice, transferat aici lunii[14].

Date fiind toate aceste locuri homerice, ne întrebăm dacă versul 20, atît de corupt, încît nu s-a putut propune o lectură integrală, fiecare dintre editori citind altceva, cei mai mulți oprind transcrierea la versul

---

[6] *Iliada*, XIV, 347–351 : φύεν νεοθηλέα ποίην, / λωτόν θ'ἐρσήεντα ἰδὲ κρόκον ἠδ'ὑάκινθον πυκνὸν καὶ μαλακόν . . '/. . . στιλπναὶ δ'ἀπέπιπτον ἔερσαι. Cf. Benedetto Marzullo, *Frammenti della lirica greca*, Firenze, 1965, p. 81 : « L'amoroso incanto della natura, prima che nella saffica sensibilità, è, evidentemente, nella stessa traditione epica ». Enzo Degani (*Lirici greci*. Antologia a cura di Enzo Degani e Gabrielle Burzacchini, 1[a] ristampa, Firenze, 1978, p. 168) vede în aceste versuri un « *milieu* de la vicenda affettiva delle tre protagoniste ».

[7] Cf. *Odiseea*, XIII, 245 : αἰεὶ δ'ὄμβρος ἔχει τεθαλυῖά τ'ἐέρση·
Iliada, XI, 52–54 : ἐν δὲ κυδοιμὸν
ὦρσε κακὸν Κρονίδης, κατὰ δ'ὑψόθεν ἧκεν ἐέρσας
αἵματι μυδαλέας ἐξ αἰθέρος.

[8] Cf. Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 260–261 ; A. Turyn, *Studia Sapphica*, Eus Suppl., vol. 6, 1929, p. 65, vede în acest sens de subtext o conotație homerică, pe care Sappho o are în minte, actualizînd-o *ad affectionem oriundam*.

[9] Chiar termenul ἀριγνώτα, socotit de unii cercetători a nu fi nume propriu, ci adjectiv, trimite la *Odiseea*, VI, 101–109 :

τῇσι δε Ναυσικάα λευκώλενος ἤρχετο μολπῆς.
οἵη δ' Ἄρτεμις εἶσι κατ'οὔρεα ἰοχέαιρα,
ἢ κατὰ Τηΰγετον περιμήκετον ἢ Ἐρύμανθον,
τερπομένη κάπροισι καὶ ὠκείῃς ἐλάφοισιν·
ἀγρονόμοι παίζουσι· γέγηθε δέ τε φρένα Λητώ·
πασάων δ'ὑπὲρ ἥ γε κάρη ἔχει ἠδὲ μέτωπα,
ῥεῖά τ'ἀριγνώτη πέλεται, καλαὶ δέ τε πᾶσαι·
ὥς ἥ γ'ἀμφιπόλοισι μετέπρεπε παρθένος ἀδμής.

[10] Cf. *Iliada*, VI, 401 : Ἑκτορίδην ἀγαπητόν, ἀλίγκιον ἀστέρι καλῷ ; X, 547 : αἰνῶς ἀκτίνεσσιν ἐοικότες ἠελίοιο.

[11] Cf. B. Marzullo, *op. cit.*, p. 80.

[12] Cf. δύντα δ'ἐς ἠέλιον (*Iliada*, XIX, 308, etc.), δύσετό τ'ἠέλιος (*Odiseea*, VI, 321, etc.), ἠελίω καταδύντι (*Iliada* XVIII, 210 ; XIX, 207, etc.). Construcția genitivală apare doar în formula ἠελίου ἀνιόντος (*Iliada* VIII, 538, etc.).

[13] *Odiseea*, XII, 236 ; 240 ; 431 ; XV, 249. Cf. Irena Kazik-Zawadzka, *De sapphicae alcaicaeque elocutionis colore epico*, Wrocław, 1958, p. 89. De altfel, în fragmentul 55, Sappho creează sintagma ἅλμυρον πόντον, deși la Homer πόντος nu apare niciodată cu acest epitet, ci numai ὕδωρ : θαλάσσης ἀλμυρὸν ὕδωρ. Ἁλμυρὸς πόντος apare însă la Hesiod (*Theog.*, 107, 964).

[14] Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 262 consideră că nici unui grec, ca, de altfel, nici unui modern nu putea să-i scape această aluzie homerică. Deplasarea epitetului de la Aurora la lună este un alt semn al acestei ciudate și tulburătoare răsturnări a unui cîntec de nuntă. Cf. și Louse Weld – William Netheract, *Sappho's rose-fingered moon: a note*, Arion, V, 1966, 1, p. 28–31. De altfel, în conformitate cu necesitățile mesajului liric, nu numai numele lunii primește un alt epitet. Tot în fragmentul 98, ἀρούρα nu mai este nici ζείδωρος (cf. ζείδωρον ἄρουραν *Iliada*, XX, 226, etc.), nici ἐρίβωλος (cf. ἐρίβωλον ἄρουραν, *Iliada*, XXI, 232 etc.), ci πολυάνθεμος, epitet folosit de Pindar și Anacreon.

19, nu ar ascunde o formulă homerică şi nu s-ar putea întregi printr-un epitet homeric sau un alt cuvînt cu rezonanţă, bine cunoscut fie prin frecventa sa ocurenţă, fie prin unicitatea sa în Homer. Acest cuvînt trebuie, în primul rînd, să corespundă din punct de vedere metric, apoi să se încadreze semnificaţiei generale a fragmentului şi, în cele din urmă, să poată intra în codul de semne safic.

Versul 20 conţine gruparea de litere]αλος[. Optăm pentru lectura ἅλος, ca un cuvînt de sine stătător, chiar dacă ediţiile nu indică o pauză înaintea sa şi nici spirit şi accent. O facem, în primul rînd, pentru că ne-o permite scrierea continuă sub care se prezintă fragmentul. În al doilea rînd, pentru că, semantic, se leagă de un κῦμ[α citit de Lobel la începutul versului următor [15]. În al treilea rînd, pentru că s-a demonstrat că şi zbuciumul fetei care îşi îndreaptă strigătul către Lesbos trimite la un loc homeric : zbuciumul şi plînsetul unei persoane îndurerate pe malul mării [16].

Aşadar versul 20 conţine cuvîntul « mare ». Cum este această mare? Ce epitet i se potriveşte? Ce funcţie are în poezia safică?

Intenţia noastră este să căutăm un sprijin în Homer. Desigur, poeta a avut în minte zbuciumul unui Ahile sau al lui Ulise plîngînd pe malul mării şi, poate, chiar cuvintele lui Homer (*Iliada*, I, 33 ; 349 ; XXIII, 59 ; XXIV, 12, *Odiseea*, V, 136 ; XIII, 219) [17]. Cele mai frecvente formule din aceste versuri sînt θῖν'ἁλός şi θῖνα θαλάσσης. Ştim că drama este similară celei ce se petrece pe ţărmul mării, numai că θῖν'ἅλος nu intră în vers nici prin cantitate, nici prin faptul că Sardesul nu se află pe ţărm. Ideea de ţărm rămîne însă pentru cel care-l are în minte pe Homer.

Strigătul fetei este destinat a trece p e s t e mare. Schubart [18], urmat de Wilamowitz [19], Lobel [20], Diehl [21] şi Reinach [22], propune δι'ἅλος. Mai frecventă însă decît διά, cînd e vorba de mare, este prepoziţia ἐπί (v. şi versul 10). De altfel, la Homer διά nu apare niciodată cu ἅλς, nici cu

---

[15] Nu puţine sînt locurile din Homer în care unui ἁλός îi urmează κῦμα.

[16] Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 275 : « . . . it is a conventional scene, established by Homer, for a person grieving to wander distracted by the sea-shore, and especially at night ».

[17] *Iliada*, I, 33 : βῆ δ'ἀκέων παρὰ θῖνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης.
I, 350 : θῖν'ἐφ'ἁλὸς πολιῆς, ὁρόων ἐπ'ἀπείρονα [alte surse : ἐπὶ οἴνοπα] πόντον·
XXIII, 59 : Πηλεΐδης δ'ἐπὶ θινὶ πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
XXIV, 12 : δινεύεσκ'ἀλύων παρὰ θῖν'ἁλός·
Odiseea, V, 158 : πόντον ἐπ'ἀτρύγετον δερκέσκετο δάκρυα λείβων.
XIII, 220 : ἑρπύζων παρὰ θῖνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης.

[18] W. Schubart, *Neue Bruchstücke der Sappho und Alkaios*, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, I, 1902.

[19] U. v. Wilamowitz-Moellendorf, *Neue lesbische Lyrik*, în Neue Jahrbücher für klassische Philologie, 1914.

[20] S. Lobel, Σαπφοῦς μέλη, *the Fragments of the Lyrical Poems of Sappho*, Oxford, 1925.

[21] E. Diehl, *Antologia Lyrica Graeca*, Lipsiae, 1935.

[22] Th. Reinach — A. Puech, *Alcée — Sapho*, Paris, 1937.

vreun alt nume al mării, ci numai ἐπί [23]. În plus, în dialectul eolic, lui διά îi corespunde ζά, care oferă numai o singură silabă (v. şi compusul ζαφοίτασα).

Glasul fetei era odinioară desfătarea lui Atthis. Acum, acelaşi glas nu mai poate fi auzit. E o voce care cheamă şi care se frînge, ca în cunoscutul fragment 2, 7—8 : ὤς με φώνας / οὖδεν ἔτ' εἴκει. Aşadar γαρύει δ'ἔτ' ἄλος π[. . . .]τὸ μέσσον·

Strigătul nu ajunge deci peste mare. Explicaţia acestei întreruperi a contactului, a acestei opriri a mesajului o poate da s t a r e a m ă r i i î n a c e l m o m e n t . Ea trebuie să fie ori foarte întinsă, ori vuitoare, zbuciumată, deci înspumată, căruntă. Vom apela aşadar la bine cunoscutele şi frecventele epitete homerice (v. şi epitetele din versurile homerice citate : ἀπείρων, πολιός, πολύφλοισβος). Dintre toate epitetele mării homerice vom selecta deci numai pe cele care ilustrează aspectele amintite : ἀπείριτος, ἀπείρων, εὐρύς, ἐυρύπορος; ἀγάστονος, ἠχέεις, κυμαίνων, πολιός, πολύκλυστος, πολύφλοισβος [24]. Π, prima literă a cuvîntului, operează o a doua selecţie. Dintre epitetele începînd cu această literă cele mai frecvente sînt πολιός (la Homer apare de 26 de ori, de 22 de ori numai în sintagma ἁλὸς πολιῆς) şi πολύφλοισβος. Se exclude de la început πολύφλοισβος, pentru numărul mare de silabe. Πολιός nu corespunde decît parţial din punct de vedere metric, un ἄλος πολίας cerînd lectura cu sinereză.

Aşadar nu ne putem servi de epitet ca determinant care, creînd un context, să introducă cuvîntul determinat, ca simbol, într-o altă serie semantică. Renunţăm deci la termenii homerici cei mai frecvenţi care ar putea întregi imaginea mării.

Credem însă că termenii sau sintagmele unice din poemele homerice au tot atîta răsunet în memorie ca şi formulele, epitetele şi cuvintele cele mai frecvente. Aceşti termeni pot fi, în cazul nostru, numai substantive şi adverbe-prepoziţii. O singură dată în Homer apare πόρους ἁλός (*Odiseea*, XII, 259), sintagmă pe baza căreia Lobel propune lectura [δι']ἄλος π[όρων τ]ὸ μέσσον[25] şi Diehl [δι']ἄλος π[όρω]ν τὸ μέσσον.[26].

---

[23] Cu genitivul , cf. *Odiseea*, XII, 27 ἢ ἁλὸς ἢ ἐπὶ γῆς ἀλγήσετε πῆμα παθόντες; *Iliada*, XXIII, 374 ἄψ ἐφ'ἁλὸς πολιῆς, ca şi la Sappho, fragm. 31 D. v. 10 κἄπι χέρσω, 61 D.v. 3 ἐπὶ τῶν σφύρων, 118 D. ἐπ'ἀιόνων, tot în contexte marine; dar mai cu seamă cu acuzativul, cu ideea de străbatere : *Iliada*, X, 27 πουλὺν ἐφ'ὑγρὴν/ἤλυθον, *Odiseea*, XXIV, 48 βοὴ δ'ἐπὶ πόντον, cu acelaşi ţipăt de jale răsunînd peste ape, ca la Sappho.

[24] Nu avem în vedere numai epitetele pe care le primeşte ἅλς la Homer (ἀτρύγητος, βαθύς, δῖος, μαρμάρεος, μέγας, μέσσος, μόρμυρος, πάμπροτος, πᾶς, πολιός, πορφύρεος), ci toate epitetele mării homerice, deoarece, aşa cum am arătat, Sappho schimbă epitetele în funcţie de necesităţile lirice sau creează, din două formule homerice, noi sintagme, cu valori figurative şi conotaţii simbolice. Cf. şi lista epitetelor stabilită de P. Creţia, StCl, II, 1960, p. 311—312.

[25] E. Lobel, *op. cit.*, p. 80 ; tot Lobel citeşte şi ὂν τὸ μέσσον, lectură bazată pe un vers din Alceu (30 D., 3) aflat într-un context marin :

ἀσυ⟨ν⟩νέτημ⟨μ⟩ι τὰν ἀνέμων στάσιν,
τὸ μὲν γὰρ ἔνθεν κῦμα κυλίνδεται,
τὸ δ'ἔνθεν, ἄμμες δ'ὂν τὸ μέσσον
νᾶϊ φορή⟨μ⟩μεθα σὺν μελαίνᾳ
χείμωνι μόχθεντες με μεγάλῳ μάλα·

[26] E. Diehl, *op. cit.*

Numai că, în ediţia a II-a a *Antologiei* (1936), Diehl renunţă la această lectură, poate din motive semantice, pentru că marea, aşa cum reiese din înţelesul general al fragmentului, n u m a i p o a t e f i d r u m, cale materială de legătură. În plus, în ediţia Lobel-Page se renunţă şi la ὄν, citindu-se γαρύει[..(.)]αλον[...(.)τ]ὸ μέσσον.. Ţinînd cont de numărul de litere indicat de ediţia folosită de noi [27], s-ar fi putut propune, tot pe baza unui loc homeric unic (*Iliada*, XXI, 59 πόντος ἁλος πολιῆς), lectura [ἐπ']ἅλος π[όντον] τὸ μέσσον. Înlocuirea troheului prin spondeu trohaic, în endecasilabul falecian, reprezintă însă o excepţie şi ni s-ar putea obiecta introducerea unui accident metric într-un poem în care toate versurile întregi sînt foarte corecte.

Mai avem la dispoziţie o singură «cheie», adverbul-prepoziţie [28]. Numai trei adverbe-prepoziţii cu iniţiala indicată de versul safic apar doar o singură dată însoţind un nume al mării la Homer: πέρην [29], πρόσω şi προτί [30]. În condiţiile inexistenţei lui ὄν, convin metric numai πέρην şi πρόσω. Dintre acestea, numai unul (πέρην) face sintagmă cu ἅλς şi motivează genitivul, putînd funcţiona şi ca postpoziţie. Convine şi sensul acestuia, sens care se încadrează semnificaţiei generale a fragmentului. Propunem deci lectura γαρύε[ι ἔτ' ἅλος π[έραν τ]ὸ μέσσον'...nu mai face să se audă peste mare apelul misterios dintre noi' [31].

În eventualitatea că această propunere este valabilă, ar mai rămîne de stabilit numai dacă, după această lectură, marea se integrează şi sistemului de simboluri al poeziei safice.

Fragmentul 98 cuprinde trei secţiuni: momentul amintirii, apariţia lunii şi strigătul fetei. Secţiunea mediană reprezintă în acelaşi timp o secvenţă temporală şi o comparaţie care cuprinde un simbol. Un simbol însă tinde în mod evident să se materializeze, să se transforme într-un accesoriu al ambianţei. Fiind totuşi un simbol, el este pus în legătură cu acţiunea. În felul acesta, o comparaţie este înfăţişată sub forma unei secvenţe temporale [32]. Aici, comparaţia ia materialul primei secvenţe şi îl transformă în cea de-a treia, producînd întoarcerea la situaţia iniţială [33], singurătatea. S-a constatat că fragmentul conţine o constantă schimbare

---

[27] Sappho. Griechisch und deutsch, herausgegeben von Max Treu, München, 1968.

[28] Am luat în consideraţie toate cuvintele din Homer care încep cu π şi însoţesc un nume al mării.

[29] Un alt πέρην αλός se găseşte în *Iliada*, II, 626, în catalogul corăbiilor, socotit a fi un adaos tîrziu..

[30] *Iliada*, XXIV, 752 πέρην ἁλὸς ἀτρυγέτοιο, în bocetul Hecubei; *Odiseea*, IX, 542 πρόσω φέρε κῦμα; *Odiseea*, IX, 147 κύματα μακρὰ κυλινδόμενα προτὶ χέρσον.

[31] Citim ἄ[π]υστον sau ἄ[κο]υστον ... τὸ μέσσον, strigătul, cuvintele, ceea ce trebuie auzit sau ceea ce nu poate fi auzit formînd legătura dintre cele două prietene. Nu este un lucru neobişnuit detaşarea atributului de cuvîntul determinat. Chiar în fragmentul 55 a, 5—7, se poate citi ἐλικώπιδα ... ἄβρ̣αν 'Ανδρομάχαν separate de un vers întreg. Respectăm astfel punctuaţia regulată a fragmentului, care, cu o singură excepţie (v. 8, care suferă şi din punct de vedere metric), indică o corespondenţă între finalul strofei şi finalul frazei.

[32] Cf. A. A. Potebnja, apud R. Jakobson, *Lingvistică şi poetică*, în *Probleme de stilistică*, Bucureşti, 1964, p. 113.

[33] Cf. Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 275.

între contrarii : între lună și soare (prin epitetul totodată ornant și funcțional), între apropiere și separație, între natural și forjat, între liniște și zbucium [34]. Am adăuga : între înflorire și sterilitate, caracteristici prin care pămîntul se opune mării. (În două din cele trei locuri în care apare marea la Sappho ea are epitetul ἀλμύρος.) De fapt, nu asistăm numai la o permanentă fuziune a contrariilor, ci și la o imagine în oglindă, o imagine răsturnată. Același glas, desfătare a lui Atthis, nu mai ajunge pînă la prietena care așteaptă pe țărmul din față. « Aici » (τύιδε) a devenit « dincolo » (κῆθι). În amintire, aici, ele sînt împreună, în realitate, fata e singură, acolo ; în amintire, ea se află aici, în mijlocul prietenelor din Lesbos, în realitate, acolo, printre femeile lidiene ; în amintire, ea cîntă, în realitate, se zbuciumă și strigă, iar marea zbuciumată dintre cele două țărmuri, marea stearpă ce se opune oricărei rodiri, oricărei înfloriri (θάλασσα ἀλμύρα), rupe țesătura, firul nevăzut prin care luna legase pe cele două prietene. Mai mult, ea transferă dincolo, în liniștea nopții luminoase, zbuciumul și singurătatea celei ce nu se poate face auzită [35]. « Aici » nu mai este compatibil cu «aproape ». Vizualul este anihilat de auditiv. Iată alegoria singurătății.

« Vînturile, marea și detaliile geografice apar în special ca vehicule ale comparațiilor » afirmă Th. McEvilley [36]. Sappho nu spune explicit « ea se zbuciumă ca marea bătută de valuri », dar o presupune, iar marea, accesoriu al ambianței, devine simbolul însingurării. Iată de ce noaptea, deși luminoasă, nu mai poate destrăma singurătatea, de ce noaptea își răstoarnă funcția.

Marea homerică, pe al cărei țărm se mijlocea eroilor comunicarea cu divinitatea, devine la Sappho agentul însingurării, al non-comunicării.

Martie 1984

Facultatea de Filologie
Str. Al. I. Cuza 13
1100 Craiova

LA MER SAPPHIQUE — LA MER HOMÉRIQUE

(RÉSUMÉ)

En étudiant le fragment sapphique 98 D., nous avons analysé le 20e vers, que le manuscrit transmet sous la forme γαρυε[ι..(.)] αλος π[....(.)]ο μεσσον. Parce que le poème entier abonde en échos homériques, nous avons cherché dans Homère une formule qui y convient, et nous avons proposé la lecture γαρύε[ι ἐτ']ἄλος π[έραν τ]ὸ μέσσον.

[34] Cf. L. Weld — W. Netheract, *art. cit.*, p. 30.

[35] Se înlătură astfel și serioasa obiecție în legătură cu poziția geografică a Sardesului, care nu se află pe malul mării.

[36] Th. McEvilley, *art. cit.*, p. 264.

CIRCLE AND LINE AS PATTERNS IN GREEK PRESOCRATIC THOUGHT

BY

MANUELA TECUŞAN

Geometry is generally referred to as the one best pattern of the Greek thought, as a purely rational view of the world. Modern sociologists and cultural anthropologists as, for instance, J.-P. Vernant are among the staunch supporters of this view. Moreover, the history of mathematics has long before furnished the general suggestion that geometry would have gained pre-eminence over arithmetics in the mathematical world itself [1]. I would raise two objections to this view.

First, it should be noticed that Greek geometry is not in the least confined to the study of regular shapes or to the setting of rules over a strictly rational space. But what is of interest is that it deals with the incommensurable as well. The discovery of irrational values, which was paradoxical, at the time came off from an attempt to see what magnitude and space as a whole should be, and A. Szabó has accurately proved that, since the Greeks found in geometry and not in arithmetics such notions as 'inexpressible' (ἄρρητον), 'incommensurable' (ἀσύμμετρον) and 'irrational' (ἄλογον), these are actually experienced as belonging to magnitudes.

The second objection is that despite the use of geometrical calculus throughout the Greek antiquity, geometry itself was only an ancillary discipline, ranking somewhat below arithmetics, which was deemed to be nobler and more important.

Number and magnitude were each intuited relatively early, and both arithmetics and geometry were to focus on them. Nicomachus of Gerasa must have been supported by tradition since he so precisely separated the number as an arithmetic element from magnitudes which were given a geometrical description. He claimed that number is a property of « discrete » objects such as « group », « choir » etc., whereas magnitudes would go with « continuous » things in nature: « animal », « tree » etc. [2] According to this typology, which was highly popular with the Greeks, geometry as a science of magnitudes not only opposed the science of

[1] As is implied, for instance, in Van der Waerden *Erwachende Wissenschaft*, pp. 204—206 (*ap.* A. Szabó, *The Beginnings of Greek Mathematics*, Budapest, 1978, p. 95). For J.-P. Vernant, see *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris, 1969, pp. 95—103.

[2] Nicom., *Introd. Arithm.*, ii—iii.

StCl XXIII, București, p. 13—20

numbers which was arithmetics, but also appeared as inferior to it. We can take Proclos' evidence for this fact : « It has been supported by the elder that geometry is a section (μέρος) of general mathematics (τῆς ὅλης μαθηματικῆς) and that it is second-best to arithmetics (δευτέραν τάξιν ἔχει), . . .and so there is no need for extra-arguments ». And he adds that « numbers are more immaterial and pure than magnitudes » (ἀριθμοὶ τῶν μεγέθων ἀυλώτεροι καὶ καθαρώτατοι[3]).

Proclos' testimony falls short of explaining how the relation between geometry, inferior to arithmetics, and magnitudes, inferior to numbers, really worked. Yet his statement in the above quotation sounds much like the famous sentences wherein the old Pythagoreans used to praise the Number as the perfect Being. If conjoined with the former considerations on the superior nature of arithmetics as a whole, such sentences could enforce us to trace the theory of number superiority as far back as the vii[th] century. Hence less « pure » or « noble » than arithmetics, geometry appears nonetheless as a more comprehensive even though less definite domain.

With all that ancient evidence, it is all the more difficult to imagine how could geometry have endowed the Greek mind with a fundamental pattern — a fact which is beyond controversy.

The explanation I am trying to offer is that Greek geometricism preserved to some extent certain of its mythical remnants, which therefore have continually projected the eldest structures of space foreward into the growing scientific model of a rational world. It seems that this process can be traced back as far as its mythical sources, by means of two opposite notions : the straight and the circular. I have considered this opposition particularly important as it underlines Greek geometry throughout and, what is more important, it assumes in a simple and most general form a specific structure which may be found in any domain of Greek thought and experience.

In early Greek ages, space was experienced indiscriminately. In an analysis of the structural patterns of that period [4], Detienne and Vernant have described it in terms of a shifting (αἰόλος), chaotic (ἄπορος) and manifold (πολύτροπος) space, in which movements were devoid of direction. This elementary space consisted, as it were, of mere broken and curved shapes. They were unmistakenly assimilated with each other as no functional criterion had then been given. Once this criterion was formulated, it helped things towards complete geometrical order ; and this process began by separating the curved from the broken, until they changed into a distinct pair of opposites : the circle and the straight lines.

The mythical cycle of Daedalus incorporates some elements of this process. Based upon Françoise Frontisi-Ducrous' re-

---

[3] Procl., 48, 9 sq. ; 95, 23 sq.

[4] M. Detienne — J.-P. Vernant, *Les ruses de l'intelligence*, Paris, 1974, pp. 25, 162.

search [5] one could now draw a comparative list of the tools traditionally assigned to Daedalus and Talus :

Daedalus	Talus
τύλοι, ἧλοι, γόμφοι (nails, spikes, wooden dowels)	κεραμικὸν τρόχον (potter's wheel)
κόλλη, ἰχυόκολλα (glue ; the gluing techniques)	
τρύπανον, τέρετρον (boer, wimble)	τόρνος (sort of compass : neddle and thread ?)
κάθερος (mason's balance)	
στάθμη (carpenter's rule ; string ?)	κιρίνος, διαβήτης (compasses)
πέλεκυς, σκέπαρνον (hatchelet)	
πρίων (saw)	

That these heroes were ascribed such tools so as to meet complementary skills, induces one to conclude that the battle of rivals between Daedalus and Talus relied upon a more abstract « fight » : the narrative was also suggestive of a geometric rivalry between the circular properties and the linear properties of space.

The choice of instruments indicates that this opposition was not settled as yet. Both στάθμη and κάθερος vacillate between describing straight and circular movements. The same waverings are to be found in Theognis' description of the Delphic messenger : he took three specific tools along with him, the last of which, στάθμη, can not be properly related to any geometrical form.

These confusions do not impair the evidence that two distinct models of space were already emerging. Our idea of the relation existing between this process and various periods in the Greek history can not be more precise than it was to the Greeks themselves. The Hellenistic poet Callimachus, for instance, had a half-mythical feeling about it and he expressed it in his evoking the legendary Euphorbus, of whom he said that "he was the first man who used to draw (ἔγραψε) both scalene triangles and circles" (τρίγονα σκάληνα καὶ κύκλον ἤλικα) [6]. Full mention of a regular opposition between circular and straight shapes is made in the famous Pythagorean *tabula oppositorum*, which stresses on their value as paradigms of the world. In Aristotle's record, εὐθύ and καμπύλον — that is, « straight » and « curved » (or even « circular », as the case may be) — stand among the ten Pythagorean pairs of opposites [7].

[5] See Françoise Frontisi Ducroux, *Dédale. Mythologie de l'artisan en Grèce ancienne*, Paris, 1975, pp. 129—134 and *passim*.

[6] Callimachus, 1, 52, fr. 191 Pfeiffer (= Thales A 3 a).

[7] Arist., *Met.*, 986 a 22—26.

The man who represents at best the whole formative process of Greek geometry is Thales of Miletus. All his mathematical fragments which have come down to us speak of the feeling of tension between angular and circumferential shapes. On the one hand, Thales aimed at a clear-cut separation of the properties conveyed by either of them. We are told, for instance, that we owe to him the first attempt to demonstrate (ἀποδείξασθαι) that « the circle is divided into equal parts by its diameter » (A 20 : διχοτομεῖσθαι τὸν κύκλον ὑπὸ τῆς διαμέτρου). On the other hand, Thales was obviously in search for the lost unity between the linear and the circular rules of space, in as far as to aim at building a particular knowledge on it. It was said that « he was also the first who proved that, when related to the cycle run by the sun through heavens, the sun's breadth represented the seven hundred twentieth part, and so did the moon's when related to the same circumference » (A 1, 24).

From this moment on, the Greeks attempted to recover the primordial unity which had existed in the early age of their geometry. The scope of this tendency may be seized from two geometric definitions due to Democritus (68 b 155 sqq.), which were accurately restored by Fr. Lasserre [8]. One of them « described every circular figure as the limit of a polygon the number of whose sides is increasing to infinity ». In the second definition, which started from a controversy over the tangent, it is assumed that the sphere is « a sort of angle ». In Lasserre's own explanation, Democritus thus meant « that every circle forms with its tangent, at the point where they meet, an infinitesimal 'angle' and, separating from it by an equally infinitesimal increase of this angle, ends by closing back on itself ».

During the vth century the opposition between circle and line must have gained its own right and it became authoritative to the extent of being coined by philosophers in their own symbolic language. Even Heraclitus' version of the natural world proved apt to be expressed in terms of geometrical contraries. A fragment from Heraclitus states that, when simultaneously given — as in the case of the κοχλίας, a sort of screw, whose movement is both upright and circular — the circular (κύκλῳ) and the upright (ἄνω) movements are fused and this renders the above mentioned straight (εὐθεῖα) and curved (σκολιή) lines identical (B 59).

I have met the most spectacular evidence for this fashion of thought in Plato's *Phaedo*. At 72 b, Socrates, who has by now succeeded in describing the cosmic generative motion (γένεσις) in terms of an epistemological process, declares that this should necessarily involve two contraries, each of which he calls τὸ ἕτερον ('the other'). For better understanding of his statement, he concludes with a metaphorical *reductio ad absurdum* of the entire argument. The interlocutors are thus forced to admit that the opposites (τὰ ἕτερα) form the basic structure of our world, in the absence of which the whole universe would die out (παύσασθαι). Socrates' metaphor relies on the picture of what he assumes to be the two models of any conceivable human knowledge : the good one, the mo-

---

Fr. Lasserre, *The Birth of Mathematics in the Age of Plato*, transl. by Helen Mortimer, 1964, pp. 19—20.

tion of which is called circular (ἐν κύκλῳ) and which matches the γένεσις; and the misleading one, which complies with the image of a linear movement, similar to the whirl of the universe towards its final destruction. The contrast here springs from the pertinent use of geometrical categories [9]. Two patterns of the contrary are thus revealed : (1) τὸ ἕτερον, which only survives inside the circular space (κύκλος). The opposite directions can in this case be simultaneously given by means of ἀνταπόδοσις; (2) τὸ καταντικρύ, which entailes the existence of a rectilinear space (εὐθύς). This can be properly described in terms of an infinite univocal growth.

Phaedo 72b is a piece of evidence for how the circle and the line as a couple of opposites may stand for the larger ethical and philosophical problem of truth opposing falsehood, of reality opposing appearance, etc. This symbolism requires further analysis of the general properties of space and of their assignment to circle and line, respectively.

The existence of a split inside the Greek geometry has been noticed even by scholars who had no particular concern for such matters. In this respect, one can recall A. Rey, who noticed that « the elements for a geometry of circumference and of circle have been found and specified later than the elements for a geometry of line and of rectangular surfaces » [10]. This functional division of the Greek space into circularity and linearity deserves a detailed inquiry as this will explain why geometry has simultaneously been a privileged symbol of the Greek rationalism and the « non-defined » space formed by irrational and indeterminate magnitudes banned continuously from the realm of numbers. This is tantamount to saying that the same opposition between a rational and an irrational element which finally succeeded in breaking geometry aloof from arithmetics and in banishing it outside mathematics was at work inside geometry as well. Neglecting this split inside the Greek geometry precludes faithful understanding.

Whatever the particular fact with which one may relate the rise of the irrationals [11], there is little doubt that the latter derived from geometry, belonging precisely to the straight-line geometry.

Incommensurability and irrationality go back to a very early date; together with Szabó, one may say that they were congeneric with Greek mathematics itself [12]. But at that time no distinction was made between the

---

[9] The sentence consists of three syntagms : (a) the first deals with circular motion and uses the expression ἐν κύκλῳ in an almost technical way; (b) the second deals with rectilinear motion (εὐθεῖα) and is also technical. I took the liberty to interpret τὰ καταντικρύ as 'limits' or extremities of a given segment; (c) the third returns to circular motion (the words ἀνεκάμπτοι and ποιοῖτο ordinarily describe a spiral outline).

[10] A. Rey, *La jeunesse de la science grecque*, Paris, 1933, p. 243—244.

[11] With the relation between the diagonal and the side of the square, as Szabó suggests (*op. cit.*, p. 60), following T. L. Heat (*Mathematics in Aristotle*, Oxford, 1949, p. 2), who relies on Aristotle (*Met.*, 983 a 19 sq.; 1053 a 14 sq.); or with the ἀντυφαίρεσις described by Euclid in the opening of his ii^nd book, which is related to the monocorde, etc.

[12] The circulation of an empirical notion of the « irrational » much before Theodorus of Cyrene, to whom it was traditionally assigned, can be proved by the xiii^th sentence in Euclid's vii^th book, which states the existence of a mean proportional number between two unproportional numbers; cf. Szabó, *op. cit.*, p. 53.

geometrical space described by a line and the figurative number which, according to the Pythagoreans, arose from linear approximations (if not from the line itself). If the statement is true that the irrational has been found much earlier and that it was first described as a linear magnitude, it is then likely that this discovery has helped arithmo-geometry, wherefrom the figurative number theory derived, to be fully assimilated by geometry later. In thus dealing with this transitory domain, which belonged neither to numbers nor to magnitudes, it was possible to build up a system of numbers independently of the irrational. As for the number, this was prompted to become the purest and most intelligible thing. It seems that already with the Eleatics' there was a total gap between line and number.

Owing to the original relation between the notion of incommensurability and the geometric line, the increasing difficulties of numbers — mainly related to the developing theory of the irrationals — could be diverted from arithmetics towards geometry. Thus, Greek geometry was somewhat bound to decay. Much to the contrary, the old and to some extent inertial pre-eminence of a rather mytical realm of geometrical order should be related to the symbolics of circle as the perfect shape.

However old it may be, it is to the Pythagoreans that this tradition can be ascribed. In Diogenes Laertius' record, the Pythagoreans would have said that « the sphere is the most beautiful of all solid figures and the circle is the most beautiful of all plane ones »[13]. Intelligibility was no doubt high in making this statement since the Pythagoreans believed that any circular magnitude could be numerically related to any other — a property which linear magnitudes did not share. Passing now to the Eleatics, this view set up one of the most authoritative topics in the Greek culture. Many examples could be here quoted. Plato's own claims on the circle as the perfect shape are too famous to be given here. But such contentions were very popular; so, in referring to a tradition which ascribed the fundation of five basic mechanical bodies to the circle[14], Aristotle simply quotes this, without going into futher explanatory details.

The fame of the circle also derived from the most archaic property of its centre, by virtue of which this was itself an equivalent of καιρός. Both the circle and the sphere arose from a changing and unsafe space, which gradually formed around a central point. The concept of center thus began to symbolize the human capacity to subdue the unexpected and the dangerous; it also incorporated a highly difficult movement[15]. The Greeks were overimaginative about the centre, and the history of such notions as 'Ομφαλός or 'Εστία proves it well enough.

Geometry praised the circle much the same as arithmetics exalted the virtues of the number. However, a perfect shape as it might have been, the circle exhibited nonetheless paradoxical features. The centre was believed to act over the circumference, as if all circle properties were joined by a cohesive force. Thus, this was the only shape which could

---

[13] D. L., *V. P.*, 1, 19.

[14] I have taken this example from J.- P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris, 1969, p. 52.

[15] M. Detienne — J.- P. Vernant, *op. cit.*, p. 34.

reconcile the adverse by means of its centre. This appeared both as a marvellous and as an ambiguous or even damaging feature to the Greeks. Of Heraclitus, who had proclaimed that « the beginning and the end of a circle are identical » (B153), they used to think that he was an « obscure » philosopher and mock at him. But Parmenides had given much the same sentence, actually seeming only to replace « circle » by « discourse » (B 1 and B 5)[16]; and in another of his fragments he had also explained that οἱ γὰρ πάντοθεν ἴσον, ὁμῶς ἐν πείρασι κύρει (« being simultaneously at each point, everywhere within its edges, the circle is the same » B 8, 42—44). By means of its centre, the circle proved able to turn contrariety into sameness.

The circle's paradox led to the most striking intuition with the Greeks : half a unity would stand for twice the unity. This statement, which seems to anticipate the modern definition of the infinite, was half-jokingly expressed by as old and, in a certain way, unsophisticated a poet as Hesiod[17]. Its clearer mathematic form derives from the Eleatic view of the intelligible. In Aristotle's opinion, the fourth of Zeno's arguments against the movement is « one by which [Zeno] ventures to prove that half the time matches twice the time » (ἴσον εἶναι χρόνον τῷ διπλασίῳ τὸν ἥμισυν, Zeno A 28).

Plato, who made L. Robin say that « Le contraire du double est en un sens la moitié »[18], gives several passages which would require very much the same comment. One of them is at *Phaedo* 71 b. In describing the permanent swing from one contrary to the other, Socrates makes an exceptional use of the term μεταξύ ('in the middle', 'between'). Namely, he builds up a geometrical picture of the process (γένεσις) as centre, always balanced by the opposite sides — such as life and death (δύο γενέσεις). It is the only way of explaining the paradoxical equation γένεσις = δύο γενέσεις, which is implicit in Socrates' argument.

The pattern of the relation between centre and circumference can be found outside the mathematical world in a most spectacular way. This is obvious for instance in music, which furnishes a technical terminology pertinent to our assumption. I shall confine to some general examples in support of that view.

The importance attached to the central note A (μέσον) in the Pythagorean scale is well-known by now. Suffice it to recall Th. Reinach's remark that, if one could properly speak of tonic in Greek music, one should place it in the middle of the scale and not at the beginning. Thus situated, the central note — which would fairly correspond to a modern dominant, *i.e.* to the fifth step — was heard more conspicuously than a dominant but less conspicuously than a tonic. Two sensibles were accordingly created instead of one, two incomplete concomitent tonics, etc. Every tonal function appears to have been twice represented within the scale and at the

[16] For B1 (K R 342), 29, see also the commentary on Ἀληθείης εὐ κυλέος ἀτρεμὲς ἦτορ : « whenever you pick up the chain of Parmenides' reasoning, you can follow it round in a circle, passing through each of its links in turn, back to your starting-point » (G. S. Kirk — J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge, 1971, p. 268).

[17] Hesiod, *Works and Days*, v. 40 : Νήπιοι, οὐδὲ ἴσασιν ὅσῳ πλέον ἥμισυ παντός.

[18] Platon, *Phédon* (C.U.F.), Paris, 1934, p. 81.

same time divided into halves because of the circular arrangement inside this set of elements.

Music was closely related to mathematics in the Greek thought, as is today. It appears therefore even more interesting to find this same sort of binary indecision rule over wider and less artificial domains. J. -P. Vernant, M. Detienne and Zoe Petre identified a close terminological affinity of geometrical and political orders. The main argument in that demonstration is given by the notion of centre (μέσον). To debate in the Athenian βουλή meant to put the matter in the middle (ἐν μέσῳ) and to surround it by the citizens' body, in which anyone had his own share by means of an oppinion. On the other side, the most arhaïc images of sovereignity show various unsettled perceptions of the circular space [19]. Both tragedy and rhetoric arose from a similar pattern. Drama, for instance, set out opposite characters around a dynamic nucleus acting as an arbitrator whose equidistant position could neutralise all of them, while establishing each one's right.

These facts point to a two-fold evolution. Outside mathematics, the struggle between rational and irrational—which was also fought within the geometric circle — created by means of this figure a symbolism which enabled geometry to retain certain old privileges. But mathematics itself progressed in a completely different manner, which was to end up in the equation between magnitudes and the finally rejected irrationals. So the long-established idea of geometry having played a ruling part among various departments of the Greek science should not be entirely disregarded. It should rather be approached discriminately by a new image of the inner structure of geometry, which proves to be dichotomic itself. Geometry has been used as far as to provide a basic method for all Greek activities. But one should not infer from this fact that the Greeks held geometry to be a prestigious discipline; on the contrary, geometry was badly considered. And here again one should notice that this statement does not refer to geometry as a whole, but, so to speak, to its mathematical goal alone. The assumption that the circle and the line expressed a specific dichotomy within both Greek geometry and thought would account, I hope, for this sort of paradox.

January 1984

Industrial High School, no. 35
Str. Năbucului 4
Bucharest

---

[19] A good example would be the one of king Minos: both a merechant and an eternal judge, he never parts from the golden balance. See also M. Detienne, *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris, 1968, pp. 29–50. For the kinship between geometrical and political orders, see also Zoe Petre, *Géométrie et politique dans la cité classique*, An. Universităţii din Bucureşti (Istorie), 27, 1978, pp. 3–18.

LA REPRÉSENTATION DE LA MORT DANS LA TRAGÉDIE GRECQUE

PAR

ZOE PETRE

1. *Ne pueros coram populo Medea trucidet* (Hor., *AP*,185)

L'examen le plus rapide du *corpus* des tragédies attiques conservées ne saurait mettre en doute le fait — élevé par Horace, à la suite de quelque prédécesseur, Néoptolème ou autre, au rang de principe — que, sauf quelques exceptions, on ne faisait pas assister les spectateurs athéniens du Ve siècle à l'instant précis de la mort d'un personnage tragique. Ajax, il est vrai, se jetait sur son épée devant le public, comme aussi Évadné se jetait du haut du rocher[1]; mais Agamemnon ou Égisthe mourraient en coulisse, Héraclès en délire tuait ses enfants à l'intérieur du palais, Jocaste, Déjanire ou Phèdre se suicidaient loin du public; bref, la mort des protagonistes ou celle des personnages secondaires, celle des héros périssant par le fer vengeur ou celle des femmes mettant fin à leurs jours, celle des criminels odieux ou celle des enfants innocents fait normalement l'objet d'un récit : *narret facundia praesens.*

Pourquoi ce choix? Pourquoi Eschyle, qui n'avait pas pourtant l'habitude de ménager la sensibilité d'un public qu'il effrayait, au contraire, sans hésitation aucune, en lui faisant voir le fantôme du Roi de Perse et la meute sanglante des Érinyes [2], aurait eu de ces soudaines pudeurs et aurait banni [3] le spectacle même de la mort dans les coulisses du spectacle tragique? Pourquoi sur une scène où les cadavres à vrai dire abondent, cette absence de l'instant, du geste qui tue?

Rien à faire, je le crains, avec la *dignitas* d'Horace. Un théâtre qui invente l'*ekkyklema* [4] pour faire voir des dépouilles sanglantes ne saurait être jugé en fonction des critères d'un public raffiné d'intellectuels de tradition alexandrine (ce que le poète latin savait lui-même, au demeurant),

---

[1] V. les observations rapides de R. G. Tebstall, *Violence on the Greek Stage*, Euphrosyne 1, 1957, p. 213—216.

[2] *Vit. Aesch.*

[3] Philostr., *Vit. Ap.*, 6, 11, 9 (Eschyle) τὸ ὑπὸ σκηνῆς ἀποθνήσκειν ἐπενόησεν ὡς μὴ ἐν φανερῷ σφάττοι.

[4] La date de l'invention de l'*ekkyklema*, comme aussi son fonctionnement précis ont fait l'objet de beaucoup de discussions : v. déjà Wilamowitz, *Aischylos. Interpretationen*, Berlin, 1914, p. 175 et, en dernier lieu, leur résumé chez A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*[3], Göttingen, 1972, p. 117 et H. C. Baldry, *Le théâtre tragique des Grecs* (trad. fr.), Paris, 1975, p. 68—73 (excellent aperçu du problème de l'illusion scénique). Si le vase du « peintre de Léningrade » (A. J. Beazley, *The Leningrad Painter*, Hesperia 24, 1955, p. 305, pl. 45) se rattache à la représentation des *Perses* d'Eschyle (cf. T. B. L. Webster, *Monuments Illustrating Tragedy and Satyr Play*, Londres, 1962, p. 3 et catalogue A V 13) l'invention de l'*ekkyklema* serait contemporaine de l'essor du théâtre d'Eschyle, ce qui semble par ailleurs très probable. V. aussi A. M. Dale, *Seen und Unseen on the Greek Stage*, WS, 69 *(Festschrift ... Lesky)*, 1956, p. 96—106.

StCl XXIII, București, p. 21—35

peu adéquats pour rendre compte de cette explosion de violence meurtrière, dans l'acte comme dans le verbe, qu'était la tragédie attique.

Aussi peu adéquats, d'autre part, que celui de la vraisemblance au nom de laquelle « Cadmos ne saurait se changer en serpent » — là où les Océanides pouvaient bien s'envoler à leur gré. Sans doute l'illusion théâtrale de la mort soudaine n'est-elle pas facile à créer; mais il m'est difficile de croire que ce qu'était dans les cordes non seulement de Shakespeare, mais de maint prédécesseur mineur, aurait dépassé les moyens de ces extraordinaires hommes de théâtre qu'étaient les Trois Grands. Eschyle avait inventé de toutes pièces le spectacle en pariant de mille manières sur la réaction de son public, sur la capacité du théâtre de susciter, au-delà de ce qu'on voyait, un foisonnement d'images faites de bribes qu'on montrait et d'innombrables éléments suggérés : pourquoi cette ellipse du corps qui tombe, du glaive qui perce, de la massue qui s'abat ?

Ne s'agit-il pas plutôt d'un rapport autre entre l'acte et la parole que celui qui gouverne le théâtre, disons, « moderne » ? Question rhétorique sans doute, mais la violence tragique est médiatisée, non exsangue. L'équilibre, qui se refait à chaque instant et reste toujours à refaire, entre l'acte et le *pathos*, entre l'ὄψις et le récit, n'exclut nullement, et Aristote le savait bien [5], la vue du sang et des souffrances, des plaies et des cadavres; pourquoi en exclut-il si souvent le geste qui donne la mort ? Court-circuité ἐν φανερῷ, ce geste même se reporte sur le discours qu'il investit du poids énorme de la violence, mais dire que l'art tragique est une forme privilégiée de médiation ne résout pas tous les problèmes.

2. *Aut agitur res in scaenis aut acta refertur* (Hor., *AP*, 179).

Laissons de côté pour l'instant aussi bien Ajax qu'Œdipe à Colone — aussi bien les instances de mort donnée en spectacle que celles où la mort est une disparition mystérieuse. À examiner les scènes où la violence tragique atteint son paroxysme — mort d'Agamemnon ou des enfants d'Héraclès, duel des Labdacides ou triomphe délirant d'Agavé — on se rend compte du fait que l'instant même de la catastrophe est l'épicentre d'une structure faisant alterner l'action et le récit, les tirades et les chants choraux, ce qui est visible, ce qui se laisse déviner, ce qu'on explique, et où l'absence que creuse le geste de mort rejaillit en d'innombrables substituts qui accumulent des tensions intolérables presque, focalisant autour de l'ellipse de la mort toutes les composantes du spectacle tragique.

Le *pattern* de ces séquences comporte trois volets : appréhension de la mort du héros, à la fois spectacle, par l'agitation du chœur, et discours

---

[5] Arist., *Po.* 11, 1452 b 10—13 ; cf. aussi 14, 1453 b 1 sqq avec les comm. de A. Rostagni et *Rh.* 2, 8, 1386 a 29, —4 b. Dans, l'article qu'il a consacré à ces problèmes, R. Sri Pathmanatan (*Death in Greek Tragedy*, G & R, 2nd ser., 12, 1965, 1, p. 2—14) part, justement, de ces textes d'Aristote pour démontrer que la mort pouvait bien être représentée, et qu'elle l'était, en fait, dans quelques-uns des drames aujourd'hui perdus et que, par ailleurs, l'absence du spectacle de la mort dans les drames conservés n'a pas une raison unique, mais se justifie chaque fois par d'autres considérants tenant à la logique propre à l'intrigue de la pièce. Le point de vue des pages qui suivent inverse très exactement ces termes, en supposant que, chaque fois que la mort est donnée à voir, il s'agit d'un cas particulier qui peut se justifier par des raisons internes, appartenant au drame en question, mais que le code de la tragédie comporte, en principe, une représentation médiée de la mort dont il s'agit de cerner le sens.

ou chant ; l'instant même de la mort, qu'on ne voit normalement pas, mais qu'on dévine à l'alternance des cris d'agonie venant des coulisses et des commentaires horrifiés du chœur ; spectacle de la mort accomplie, visible par l'exposition des cadavres sanglants portés sur l'*ekkyklema* et commenté par un récit et par des lamentations du chœur, qui font clairement résonner les mots désignant l'horreur qu'on étale. Il s'agit sans aucun doute d'un schéma plutôt théorique et qui ne se retrouve pas point par point dans toutes les tragédies, mais qu'on peut postuler au moins, en tant que degré maximum d'une telle structure, pour en vérifier à la fois la récurrence et les écarts.

Soit, par exemple, le *Héraclès* d'Euripide, une tragédie des plus compliquées du point de vue de la construction, et notamment de l'alternance entre l'*actio* et la *narratio*, pour reprendre les termes de l'*Épître aux Pisons*. Il ne s'agit pas d'en analyser toute la structure : qu'il nous suffise, ici, de rappeler la savante symétrie de l'apparence et de la réalité de la mort : mort d'Héraclès, annoncée par Lykos [6], déplorée par le chœur et par les siens [7], souhaitée par le héros lui-même [8], mais aussi celle de ses fils, que les ornements funèbres évoqués d'abord [9], visibles ensuite [10], semblent en un premier temps confirmer, que le retour du roi annule un instant [11] pour ne leur conférer ensuite qu'une trop horrible réalité ; ou bien Lyssa, le délire qui prend corps avant d'envahir l'âme du héros, décrite et visible à la fois [12], disant d'abord elle-même sa force destructive [13] pour la rendre ensuite manifeste en faisant s'écrouler le palais [14], et dont les effets ravageants sont racontés, visualisés et enfin compris par le héros lui-même. La scène culminante du drame semble multiplier les composantes du schéma que j'avais proposé tout à l'heure : le meurtre est d'abord prédit par Lyssa [15], ensuite préssenti par le chœur [16] et confirmé par les cris d'Amphitryon qui marquent le moment précis de la mort des enfants [17] ; le messager le raconte en détail [18] avant qu'il ne devienne pleinement visible par la présentation de l'*ekkyklema* portant le corps térassé du héros endormi et les cadavres des fils qu'il a lui-même tués [19] ; Amphitryon et le chœur déplorent le crime dans toute sont horreur sanglante [20] et le public en revoit les terribles effets

[6] E., *HF*, 140–150.
[7] 348–358.
[8] 1301–1310.
[9] 329–330 ; 333–335 (Mégare demande la faveur de parer ses enfants pour la mort et Lykos la lui accorde).
[10] 443–445 : le chœur voit τούσδε φθιμένων/ ἔνδυτ'ἔχοντας ; cf. 525–526, Héraclès voit ses fils, στολμοῖσι νεκρῶν κρᾶτας ἐξεστεμμένα.
[11] 562–563.
[12] 815–821.
[13] 859–874.
[14] 905–909 : le chœur annonce le désastre, mais on peut se demander s'il était réalisé dans le spectacle aussi par une altération du panneau peint figurant la façade du palais.
[15] 859–866.
[16] 875–889.
[17] 889, 890, 900 — répondant au cri d'agonie de Lykos, 749–756 : βοᾷ/ φόνου φροίμιον στενάζων ἄναξ (753) chantait alors le chœur.
[18] 922–1002.
[19] 1030–1033.
[20] 1030–1088.

une deuxième fois par le regard d'Héraclès qui regagne peu à peu la conscience du réel [21], une troisième, enfin, par celui de Thésée [22]. Repris sans cesse du registre imédiat de ce qu'on donne à voir dans celui du discours médiateur, du visible à l'imaginé et au décrit, le crime du héros en délire semble se répéter à l'infini, et l'horreur, le sang et la mort envahissent la scène avec une violence sans répit. Ce morceau de bravoure euripidéen n'est, d'autre part, que la reprise multiple du meurtre « nucléaire » de Lykos. Celui-ci débutait, comme il se doit, par l'annonce de la mort [23], suivie par le cri d'agonie laissant deviner l'accomplissement de la vengeance[24]; Amphitryon était entré à l'intérieur du palais pour en savourer le spectacle [25], mais là, le fil se rompt et le cadavre de l'ennemi ne ressortira pas, comme on s'attendait, pour être décrit et bafoué à la fois : l'action même du drame se dédouble [26], pareillement à la double nature du protagoniste, fils de Zeus et victime de l'usurpation [27], pareillement aussi à l'*hymne-thrènos* que le chœur lui dédie [28]. « Les eaux pures de Dircé seront teintées de sang » [29], mais non du sang ennemi, et à l'horreur du meurtre annoncé répond le carnage, visible et raconté à la fois, des enfants innocents. L'*ekkyklema* fait voir la violence du héros qui égorge l e s s i e n s , et c'est là que les horribles blessures et le sang répandu apparaissent ἐν φανερῷ, non seulement visibles sur la scène, mais aussi racontés en détail, montrés avec une ostentation impitoyable [30]. Croyant ses enfants au seuil de la mort par la décision du tyran, Mégare esquissait une complainte funèbre qui mettait en jeu des thèmes qu'on retrouve à satiété dans la poésie funéraire des Anciens : contraste entre l'hymen attendu et le « mariage de mort », où les Kères sont les futures épousées, aberration du trépas prématuré qui rend vaines les peines d'une mère, souffrance intolérable des adultes face à une destinée fauchée dans l'herbe [31]. Mais la vraie mort des enfants, égorgés par leur père en délire, suscite des mots tout à fait différents, brutaux et sauvages, où rien de stéréotype — de sécurisant, donc — ne subsiste. Le texte dit et la mise en scène fait voir les cadavres sanglants des enfants forçant la pitié, à côté de leur père terrassé par le

---

[21] 1110—1145.

[22] 1163 sqq.

[23] 565—573.

[24] 749—756.

[25] 731—734.

[26] Monika Schwinge, *Die Funktion der zweiteilige Komposition im « Herakles » des Euripides*, Diss., Tübingen, 1972, souligne l'unité symétrique des deux volets du drame (cf. à l'origine Wilamovitz, *HF*), mais n'en recherche pas, au-delà de l'aspect formel, le sens.

[27] Sur la « révolution » à Thèbes et ses connotations athéniennes v. R. Goosens, *Euripide et Athènes*, Bruxelles, 1972, p. 345—375 : il faut observer précisément que, mortel ou présumé tel, victime de l'usurpation à Thèbes, c'est en tant que héros civilisateur qu'Héraclès sera annexé par Athènes.

[28] 348—358 ; cf. surtout 353—355, παῖδ'εἴτε Διός νιν εἴπω/ εἴτ' 'Αμφιτρύωνος ἶνιν/ ὑμνῆσαι...

[29] 572—573 (trad. L. Parmentier).

[30] cf. surtout 1031—1034 ; 1053—1054 ; 1173—1176.

[31] Cf. surtout la tirade de Mégare, 451—495 et e.g., Peek, GG, n° 80, 85 ; *AP* 7, 182—186 ; 188 (Hymen = Hades) 187 ; 261 ; 361 (parents qui ensevelissent leurs enfants) ; 466—468 (mère en deuil et contraste naissance/mort), etc. V. aussi R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana, 1962, p. 180—194.

délire. L'exposition des corps souillés de sang concentre en une seule image l'horreur du meurtre déjà accompli et répond ainsi, dans le registre de l' ὄψις au déploiement du texte qui détaille, qui accumule les épisodes successifs du meurtre commenté image par image. Parmi les phrases qui disent la mort, le vocabulaire sacrificiel et le scénario du meurtre imaginé comme un anti-sacrifice [32] constituent le code dominant qui fait passer du sous-texte au texte une charge formidable de violence à la fois médiatisée et immédiatement perceptible. L'*actio* et la *narratio* confluent pour susciter l'image globale de la mort représentée.

Certes Euripide est-il le moins « classique » des trois classiques du genre, et on peut bien penser que le fait d'avoir exploré presqu'en entier le registre du *pathos* — de la sauvage et démonique fureur d'une Médée égorgeant non sans tendresse ses fils [33] à la joie sensuelle d'Agavé caressant les boucles tendres de Penthée dépecé, de la violence déchaînée d'une Hécube à la violence phantasmatique et au jeu mortel de l'*Hélène* [34] — peut tenir à la personnalité d'Euripide et à sa recherche incessante d'innovation plutôt qu'aux traits communs au drame attique. À cette objection, on peut répondre d'un point de vue théorique, c'est-à-dire en rappelant qu'il n'y a pas de genre tragique constitué en dehors des tragédies, y compris de celles d'Euripide, qui d'ailleurs arrive à en dilater la norme implicite, mais non pas à la faire éclater ; on peut répondre aussi, et c'est ce que je tenterai brièvement de faire, en vérifiant si une mise en scène similaire de la mort violente se retrouve chez ses prédécesseurs et si, dans cette éventualité, on peut l'interpréter de la même manière.

Il ne s'agit sans doute pas d'entreprendre ici en son entier l'analyse de ce qu'on pourrait constituer comme un *corpus* de la « mort tragique » : mort réciproque d'Étéocle et de Polynice dans les *Sept*, meurtre d'Agamemnon, de Clytemnestre, d'Égisthe, non pas seulement dans l'*Orestie*, mais aussi dans l'*Électre* de Sophocle et dans celle d'Euripide ; mort « cachée » d'Antigone et mort exposée d'Hæmon [35] ; dissolution du corps dans les morts mystérieuses — celle d'Œdipe [36], mais aussi, et d'une autre manière, celle d'Héraclès — semblable et différente, celle-ci, à la consomption hideuse que décrit longuement le messager de Médée narrant la mort d'Iolkè aux blanches chairs dévorées par le poison, morts réelles ou légendaires, imaginées ou souhaitées, menaçantes ou bénéfiques : constituer un tel *corpus*, en analyser les structures et la typologie, les

---

[32] V. les analyses décisives de Froma I. Zeitlin, *The Motif of the Corrupted Sacrifice in Aeschylus'« Oresteia »*, TAPA 96, 1965, p. 463—508, et P. Vidal-Naquet, *Chasse et sacrifice dans l'Orestie*, in J.- P. Vernant —P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Paris 1973, p. 133—158 ; cf. P. Vidal-Naquet, *Eschyle, le passé et le présent*, dans Eschyle, *Tragédies* (Folio), Paris, 1982, p. 27.

[33] V. notamment A. Rivier, *L'élément démonique chez Euripide jusqu'en 428*, in *Euripide. Entretiens ... Hardt*, VI, 1958, p. 43—72, et Anne Burnett, *Medea and the Tragedy of Revenge*, CPh 58, 1973, 1—24.

[34] Cf. Ch. Segal, *Les deux mondes de l'« Hélène »*, REG 85, 1972, p. 293—311 ; Nicole Loraux, *Le fantôme de la sexualité*, Nouv. Rev. Psychan., 1984, 1, p. 11—31.

[35] La belle mort à laquelle aspire Antigone (S., *Ant.*, 97) aboutit à une catabase sans espoir de retour, et l'absence de toute exposition, heroïque ou tragique, de son corps s'accorde parfaitement à son statut de Perséphone tragique (pour lequel v. l'analyse de Ch. Segal, *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*, Cambridge, Mass. — Londres, 1981, p. 179—188).

[36] U. Albini, *L'ultimo atto dell'Edipo a Colonno*, PP 29, 1974, p. 225—231.

moyens d'expression et les récurrences, ses rapports avec l'ensemble du domaine tragique d'une part, avec l'ensemble de l'imaginaire de la mort d'une autre — tout ceci dépasse, et de loin, le but de cette étude en quelque sorte liminaire [37].

Dans ce cadre délibérément limité, reprenons pour un instant le problème du rapport entre ce qu'on donne à voir et ce qu'on fait entendre dans les séquences concernant la mort des héros tragiques. Dans les trois drames d'Eschyle mettant en scène la mort des héros, la distribution du *seen and unseen*, pour reprendre les termes d'A.M. Dale, diffère d'une manière significative d'une tragédie à l'autre. Dans les *Sept contre Thèbes*, ce qui frappe du premier abord est le fait que la mort réciproque des deux frères est, au moins dans un premier temps, entièrement du côté de la narration : du *stasimon* remémorant la funeste tradition labdacide, le texte passe directement à l'annonce du messager, qui proclame la mort des deux frères sans vraiment la décrire [38]. Il se peut bien qu'Eschyle n'ait inventé que plus tard — lors de l'*Orestie*, peut-être? — le procédé dramatique tellement efficace qui laisse déviner la mort avant de l'exposer pleinement. Si on accorde pourtant quelque crédit à la tradition selon laquelle Eschyle aurait évité de faire voir l'instant même où l'on tue [39], cette absence pourrait acquérir une signification plus précise, et ceci d'autant plus que la lamentation finale reprend le thème de la mort réciproque en détaillant toute l'horreur matérielle du sang fraternel [40] : les deux images, les deux noms qu'étaient Étéocle et Polynice avant l'issue du conflit sont confondus dans une corporalité sanglante, dans une mort qui n'a plus rien d'abstrait et de théorique, et leurs cadavres souillés que le chœur désigne font voir pleinement le « trophée d'Atè ». Distribuées ainsi entre le messager qui annonce au nom de la cité le fait même de la mort « politique » des deux frères (abstraction que le final, authentique ou non, de la tragédie reprend pour le compte d'Étéocle) et les femmes qui montrent, qui disent, qui chantent les chairs mutilées et sanglantes du *genos* à jamais éteint, les deux images de la mort répondent au jeu des doubles déterminations tragiques qui font la substance même de la trilogie thébaine [41]. À l'intérieur de la polarité *cité/famille*, *masculin/féminin* — et de leurs interférences—le *thrènos* occupe une position tout à fait caractéristique. Toute lamentation funèbre est par principe réservée aux femmes [42], comme tout éloge funèbre est réservé aux hommes; le schéma des funérailles telles qu'on les pratiquait ou on les décrivait en Grèce, au moins depuis l'épopée, met en jeu une dis-

---

[37] Nicole Loraux a tenté, à ma connaissance, une première approche du thème, à la suite de la « mort politique » qui a fait l'objet de son *Invention d'Athènes* (Paris, 1981), dans un cours consacré à *la mort des femmes*. Les quelques pages de P. Somville, *Le sentiment tragique de la mort*, BAGB 1974, p. 93—95, n'apportent rien d'inédit.

[38] A., *Th.*, 720—791 et 792—821.

[39] V. *supra*, n. 3.

[40] Cf. *Th.*, 887, 895, 911, 938—940 et Lupaş-Petre, *Comm.*, *ad l.*

[41] Cf. surtout P. Vidal-Naquet, *Les boucliers des héros*, Annali del Seminario di Studi del Mondo Classico, 1, 1979, p. 95—118 et Froma I. Zeitlin, *Under the Sign of the Shield, Semiotics and Aeschylus' « Seven against Thebes »*, Rome, 1982.

[42] E. Reiner, *Die Rituelle Totenklage der Griechen* (Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft XXX), Stuttgart—Berlin, 1938.

tinction entre l'homme et la femme qui se laisse lire aisément à partir des catégories du politique [43]. Ce schéma distribue, par ailleurs, les actes positifs et l'évocation de l'excellence du côté de l'éloge, la souffrance et les lamentations du côté des femmes et du *thrènos*. Dans les deux registres, cependant, la mort est une projection plutôt qu'une réalité palpable, qu'il s'agisse de la gloire du défunt ou de son apparence, que toute *prothésis* tend à embellir en masquant de son mieux l'horreur et la souillure. Or, dans le texte des *Sept*, ces distinctions sont annulées et à cette antithèse de *prothésis* qu'est l'exposition des cadavres sanglants, que personne n'a lavés et que nulle parure n'embellit, répond le chant du chœur ; celui-ci mêle les incantations et les gestes violents du thrène au simulacre d'éloge funèbre, doublement dérisoire, parce qu'il renverse les formules normales de l'éloge en leur adjoignant des allusions à l'inceste, et parce qu'il est intonné par des femmes [44]. Le *thrènos* des *Sept* devient ainsi significatif par la distance même qu'il institue par rapport à l'abstraction de la mort glorieuse du citoyen [45], aussi bien que par la perversion de la *prothésis* et le renversement opéré à partir des images de la « belle mort » héroïque [46]. Excessive par rapport aux usages funéraires privés, censurés par les lois somptuaires de la *polis*, la lamentation des *Sept* implique une catégorie qu'on peut bien appeler, je crois, celle de la m o r t t r a g i q u e, à l'interférence des autres configurations du trépas dans la cité et jouant, justement, sur leur dissolution dans l'univers de la tragédie.

Dans l'*Agamemnon*, la mort du roi et celle de Cassandre, longuement préparée par le *crescendo* de plus en plus inquiétant des énigmes de la captive, acquiert une réalité soudaine et terrifiante quand résonne le cri d'Agamemnon frappé à mort [47], qui fait surgir le meurtre instantané, la brutalité immédiate, concrète, de la blessure déchirant la chair du roi : Ὤμοι, πέπληγμαι καιρίαν πληγὴν ἔσω s'écrie l'Atride [48]. Ce contraste violent qui oppose ce râle aux paroles futiles d'un chœur hésitant entre l'action et la délibération prudente [49]

---

[43] Nicole Loraux, *Mourir devant Troie, tomber pour Athènes. De la gloire du héros à l'idée de la cité*, Information sur les sciences sociales (SAGE, Londres et Beverly Hills), 17, 1978. 6, p. 801—817 ; ead., *Le lit, la guerre*, L'Homme, 21, 1981, p. 37—67 ; à propos du rapport global entre l'imaginaire de la mort et les structures de la cité, v. aussi Zoe Petre, *Mentalités, idéologie et histoire sociale: le domaine grec*, RESEE 18, 1980, 4, p. 617—630 (sur la confusion *masculin/féminin* dans les funérailles des rois de Sparte, p. 623).

[44] A., *Th.*, 922—931 et *Pers.*, 236 ; Hdt., 7, 5, 2.

[45] Nicole Loraux, *Invention* ..., p. 44—50.

[46] Plusieurs articles de J. -P. Vernant autour de la mort héroïque sont essentiels : v. *Panta kala, d'Homère à Simonide*, ASNP, ser. 3, 9, 1979, p. 1365—1374 ; *La belle mort et le cadavre outragé*, Journ. Psy., 1980, p. 209—241 ; *Der griechische Tod. Tod mit zwei Gesichtern*, Hephaistos, 3, 1981, p. 16—22 ; *Death with two Faces*, in *Mortality and Immortality. The Anthropology and Archaeology of Death*, Londres, 1981, p. 285—291. — Pour le rapport mort héroique/mort civique, v. Nicole Loraux, Ἥβη *et* ἀνδρεία, Anc. Soc., 6, 1975, p. 1—31 ; ead., *La belle mort spartiate*, Ktèma, 2, 1977, p. 105—120.

[47] A., *Th.*, 89—103 ; 151—165 ; Eschyle avait déjà joué sur l'effroi que produit un bruit dont on ne voit pas la cause effective, mais dont la menace se laisse aisément deviner ; on peut supposer que le public entendait aussi les bruits que décrit le chœur, tandis que le cri d'Agamemnon s'entendait, évidemment. cf. J. Denniston, *Euripides. Electra. Edited with an Introduction and Commentary*, Oxford, 1939 (1979) ad 747, et Lupaș-Petre, *Comm.*, p. 41—42.

[48] *Ag.*, 1343.

[49] Cf. 1353 et tout le passage 1348—1371.

prépare l'entrée en scène [50] de Clytemnestre triomphante, debout, près des deux cadavres dont elle révendique pleinement la terrible gloire. Seul témoin de son acte, elle le raconte elle-même dans toute son horreur : « Et je frappe — deux fois — et sans un geste, en deux gémissements, il laisse aller ses membres ; et, quand il est à bas, je lui donne encore un troisième coup, offrande votive au Zeus Sauveur des morts qui règne sous la terre [51]. Gisant, il crache alors son âme, et le sang qu'il rejette avec violence sous le fer qui l'a percé m'inonde de ses noires gouttes, aussi douces pour mon cœur que la bonne rosée de Zeus pour le germe au sein du bouton» [52].

Si, dans les *Choéphores*, le meurtre d'Égisthe s'accomplit dans un éclair — un ὀτοτοτοῖ du tyran et, comme le dira tout de suite le serviteur, Αἴγισθος οὐκέτ'ἔστιν, « Égisthe n'est plus » [53] ; si, après la stichomythie qui l'affronte à Oreste, Clytemnestre meurt sans qu'on entende sa plainte, c'est que, au-delà des cadavres exposés, le texte — geste et parole à la fois — focalise la tension dramatique non pas autour du meurtre présent, mais vers ses origines, dont témoigne le voile ensanglanté qui, jadis, avait enserré Agamemnon dans un piège mortel. La corporalité de Clytemnestre, si envahissante avant sa mort —anticipée d'une manière brutalement carnale « sa gorge sur le tranchant du rasoir, elle va, à son tour, justement frappée, s'abattre sur le sol » [54] — cette corporalité qui charge les allusions à l'adultère d'une précision saisissante, et que la reine elle-même essaie d'instrumentaliser, exposant d'un geste emphatique sa nudité maternelle [55], semble s'évanouir, ou plutôt s'être transférée — d'abord sur le filet du meurtre, qu'Oreste montre ostensiblement, sur les Érinyes ensuite qui, bien que visibles pour Oreste seul, acquièrent une réalité horrible à travers les mots qu'il emploie pour les décrire [56].

De part et d'autre du matricide dont aucun mot, aucun geste ne peut dire l'horreur, les objets qu'on voit et les démons qu'on devine délimitent le champ d'action réciproque du visible et de l'invisible, du silence et du cri, de l'acte et du discours. Les ellipses du texte tragique sont tout aussi parlantes que les mots qui l'animent, et l'absence du geste même qui tue devient l'empreinte en creux de la violence et de la mort.

3. *Segnius inritant animos demissa per aurem* (Hor., *AP*, 180)

Si les analyses que je viens d'exposer ont quelque substance, ce n'est pas à la tragédie que l'on peut appliquer cette norme plutôt élémentaire. Car la médiation tragique, à l'interférence du geste et de la parole, institue un langage multiple qui dit l'horreur de la mort à la fois par le

---

[50] V. *supra*, n. 4, sur la date possible des premières utilisations de l'*ekkyklema* ; ma conviction est, je l'avoue, que, même si cette machine n'avait pas existé avant 458, Eschyle l'aurait inventée pour la représentation de l'*Orestie*, qui est difficilement imaginable sans le spectacle bien visible des deux meurtres doubles qui en scandent la progression.

[51] Exemple parfait du sacrifice corrompu, cf. *supra*, n. 32.

[52] *Ag.*, 1384—1392 (trad. Mazon).

[53] *Cho.*, 869 et 877.

[54] 883—884.

[55] 896—898.

[56] 1048—1050 et 1057—1058.

récit, par l'action et par le spectacle. La charge exceptionnelle qu'acquiert le discours de la tragédie du fait de ces confluences ne saurait être traduite dans les termes de la rhétorique alexandrine, mais plutôt dans ceux de l'esthétique romantique à ses débuts, quand Hölderlin écrivait « *Das griechischtragische Wort is tödlich-faktisch*, weil der Leib, den es ergreifet, wirklich tötet » [57].

Mais ne s'agit-il vraiment que d'esthétique? Cette parole qui tue en saisissant le corps, *das wirkliche Mord aus Worten* dont parlait Hölderlin, répond sans doute à d'autres représentations de la violence à l'âge classique, et le fronton Ouest d'Olympie, par exemple, peut bien être lu, à l'interférence du corps et de son image, de la mort et de ses expressions stylisées, dans le champ d'une médiation proche à celle que la tragédie institue. Double médiation, à vrai dire, puisqu'aussi bien l'ordonnance du fronton sculpté est seconde, pour ainsi dire, à la représentation statuaire du combat, tout comme le *thrènos* tragique est par rapport au *thrènos* funéraire ce que celui-ci est, à son tour, par rapport au γόος, à la complainte funèbre rituelle [58].

Il n'est pas moins vrai, pourtant, que, d'étaler ainsi les blessures, le sang versé et la souillure horrible de la mort violente, la mort tragique peut bien se situer à la même distance par rapport au réel que celle dont témoigne la grande sculpture, sans dire la même chose. Ce qui tient à la violence de la mort n'est représenté que dans la tragédie, ou par ce qui lui est apparenté.

Si, en effet, le message implicite des cérémonies funéraires privées à Athènes — châtié, comme il l'est, par les lois de la cité — tend à réduire la mort à une séparation, douloureuse, certes, mais qui impose une modération stylisant, en fin de compte, toute souffrance (il y a bien une rupture entre les images brillantes des *Kouroi* florissants ou des séduisantes syrènes des monuments funéraires de l'aristocratie à l'âge archaïque [59] et le calme serein ou mélancolique des stèles funéraires classiques [60], mais cette rupture ne joue nullement dans le sens d'une appréhension plus profonde de la violence ; le contraire serait plutôt vrai) ; si, par ailleurs, l'image de la mort du citoyen, telle que l'oraison funèbre la cultive [61], tend vers l'abstraction et glisse sans s'émouvoir sur l'instant

---

[57] Fr. Hölderlin, *Anmerkungen zur Antigone*, in *Sämtliche Werke und Briefe*, Berlin-Weimar, 1970, IV, p. 453—454 ; cf. P. Friedländer, *Die griechische Tragödie und das Tragische. Studien zur antiken Literatur und Kunst*, Berlin, 1969, p. 118 sq. — Je dois à l'amitié de Petru Creţia d'avoir pris connaissance de l'essai de Friedländer ; j'ai pu ainsi remonter aux catégories que Hölderlin met en jeu.

[58] Une des questions de Plutarque *(Q. Conv.*, 5, 1, 2, que Manuela Tecuşan a eu l'amabilité de me signaler) institue, par contre, l'opposition entre le spectacle en tant que réalité et l'art figuré en tant que *mimésis*, pour en conclure que le spectacle de la mort est hideux, tandis qu' « un Philoctète dessiné ou une Jocaste sculptée . . . nous plaisent et nous émerveillent ».

[59] Gisela M. A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, Londres, 1961, p. 52—55 et *pass*.

[60] K. Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period, an Essay in Interpretation*, Londres, 1951 ; cf. aussi Richter, *loc. cit.*

[61] Nicole Loraux, *L'invention d'Athènes*, *cit.* ; *Mourir devant Troie*, *cit.*

de la mort qui devient l'épreuve suprême de l'excellence, comment leur comparer la mort tragique? Il n'y a, à vrai dire, que l'épopée qui puisse offrir un ensemble comparable : mais là, l'idéologie de la « belle mort » héroïque fait couple, dans le discours, avec la vulnérabilité déchirante du héros [62], tout comme, dans le rituel, la *prothésis* acquiert une fonction purificatrice et compensatoire par rapport à la réalité de la mort ; d'autre part, dans le texte même, le héros mourant est dédoublé et comme absous par l'image de l'arbre qui tombe, de la fleur qu'on arrache [63]. Tandis que la mort tragique fait éclater cet imaginaire neutralisant et donne à voir un visage terrible de la mort en tant que composante d'un univers « out of joint ». La médiation tragique est ainsi de sens contraire par rapport à celle opérée par les représentations funéraires — épigrammes, stèles, discours ; la cohérence du monde tragique en tant que modèle du chaos menaçant aux portes de la cité n'est jamais aussi évidente. Dans les *Suppliantes* d'Euripide, Thésée fait cesser, comme l'observait justement Nicole Loraux [64], le *thrènos* du chœur, instituant à sa place l'éloge funèbre : geste ordonnateur, intégrant au monde de cette cité idéale qu'est l'Athènes du mythe une mort purifiée et qui, du fait d'acquérir un sens pour la *polis*, devient bénéfique et tolérable même pour le *genos*.

La singularité de l'image tragique de la mort dans l'ensemble des représentations athéniennes de l'âge classique ressort d'autant mieux si on la compare à l'imagerie des vases attiques qui est censée « illustrer » des scènes de tragédie [65]. Or, il est frappant de voir que, justement, ces vases n'illustrent ni le texte, ni le spectacle tragique, mais, au-delà précisément du registre théâtral, ils font voir ce que la tragédie suggère. Si le groupe, très bien représenté, d'images traitant le théâtre comme *artifice* — acteurs en train de se costumer ou regardant leur masque [66] — démonte l'illusion en faisant voir l'autre face du théâtre et le spectacle en tant que représentation, s'il met ainsi en jeu les catégories du double,

---

[62] Outre les études de J.-P. Vernant citées *supra*, n. 46, v. Ch. P. Segal, *The Theme of the Mutilation of the Corpse in the Iliad*, Leyde 1971 ; Nicole Loraux, *Blessures de virilité*, Le genre humain, 10, 1984, p. 39—56. Malheureusement je n'ai pu consulter le livre d'Emily Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, Berkeley — Los Angeles — Londres, 1979.

[63] Cf. P. Creţia, *Comparaţiile Iliadei* (Les comparaisons de l'Iliade), *Epos şi logos*, Bucarest, 1981, p. 7—16.

[64] *Invention* ..., p. 47—48 commentant E., *Supp.*, 838—917 ; cf. aussi C. Collard, *The Funeral Oration in Euripides' « Supplices »*, BICS 19, 1972, p. 39—53. Cf. aussi, dans les *Phéniciennes*, 1583—1584, l'intervention de Créon s'instituant en tant qu'autorité politique et qui fait cesser toute lamentation au nom même de cette autorité.

[65] V. déjà S. Reinach, *Répertoire des vases peints*, Paris, 1903 ; L. Séchan, *Etude sur la tragédie grecque dans ses rapports avec la céramique*, Paris, 1926 : un examen assez détaillé chez Margarete Bieber, *The History of the Greek and Roman Theatre*, Princeton, 1961 ; le catalogue de T. B. L. Webster, *Monuments, cit. supra*, n. 4, a pour objet surtout la documentation sur le spectacle ; cf. aussi, id., *Greek Theatre Production* ², Londres, 1970 ; pour les sujets héroïques, F. Brommer, *Vasenlisten zur griechischen Heldensage* ³, Munich, 1977.

[66] L'ensemble de l'iconographie chez Emily Vermeule, *The Boston Oresteia Krater*, AJA 70, 1966, 1, p. 1—22 et pl. 1—8 ; cf. M. I. Davies, *The Oresteia before Aeschylus*, BCH 93, 1969, 1, p. 214—260.

du travesti et du masque [67], la série opposée de vases à sujet dramatique assume entièrement l'illusion théâtrale : on ne voit jamais des acteurs en train de jouer leurs rôles, mais Io transformée en vache [68], Tecmesse recouvrant le cadavre d'Ajax [69], Jason à demi englouti par le monstre [70]. Le costume des personnages suggère le théâtre, des éléments d'architecture suggèrent le décor, mais jamais de masque tragique pour renvoyer au mythe représenté : l'iconographie traverse le spectacle pour rejoindre le sens même de la tragédie.

C'est dans cette série qu'on retrouve des peintures de vases faisant voir exactement ce que le spectacle ne met presque jamais en scène : l'instant même où le héros tue ou est tué. Reprenant une tradition archaïque très bien représentée, aussi bien dans la céramique et les petits bronzes que dans la sculpture monumentale [71], les peintres attiques stylisent, dans une sorte de ballet graphique fait de subtiles ruptures de la symétrie, le geste d'Oreste perçant de son glaive le flanc d'Égisthe, celui de Clytemnestre tuant Agamemnon enserré dans le filet funeste [72].

Le rapport de cette imagerie avec le théâtre tragique est plus complexe qu'il ne le semble ; non pas tant parce que la calligraphie des peintres s'opposerait à la brutalité du texte tragique, puisqu'en fin de compte la distance des deux codes par rapport au plan du « réel » est parfaitement comparable, et l'élégance de l'image n'est qu'un moyen propre au pein-

---

[67] Cette iconographie apparaît dès le début du Ve siècle (Webster — AV 6 et 7 = Pickard-Cambridge, *Dithyramb* [2], n°s 90—91 — choreutes travestis en satyres) AV 8 — une pelikè du « Pan-painter » du Musée de Munich (470—460 av. n.è.) ayant pour sujet Persée avec le masque de la Gorgone peut se situer aux frontières des deux séries, mais AV 10—11, 14—15, 17—18 (470—450 av. n.è.), avec des chœurs costumés, des choreutes travestis en femmes ou en Ménade, etc., marquent bien cette imagerie « de coulisses ». Les fragments attiques enregistrés dans le catalogue de Webster aux n°s 25—29 (deuxième moitié du Ve siècle) me semblent d'autant plus significatifs qu'ils représentent des choreutes masqués dont le nom est écrit dans le champ : Eunikos, Charias, Euagon, Callias, etc. — ce qui révèle mieux que tout autre détail la double nature des personnages représentés. Cette même prise de conscience du spectacle en tant qu'artifice est perceptible dans quelques épigrammes funéraires, e.g. *AP* 7, 37, pour Sophocle (où on peut déceler des degrés multiples de la représentation : le satyre — ou plutôt sa statue — qui parle ; le poète qui est élogié ; le masque féminin évoquant les personnages des drames ; l'épigramme en tant que texte). Pour l'autre face, aux confins de la tragédie et du sacré, du jeu des masques et des travestis, il faudrait renvoyer à chaque épisode des *Bacchantes* : citons seulement les v. 848—861, où Dionysos interprète le travesti de Penthée à la fois comme folie douce qu'il a lui-même suscitée et comme parure funèbre et sacrificielle en même temps. Sur Dionysos et les masques dans les représentations de la céramique attique v. *La cité des images. Religion et société en Grèce ancienne*, Lausanne-Paris, 1983.

[68] Webster, *Monuments*, AV 12 — *pélikè* attique, 460—450 av. n.è.

[69] Cf. M. I. Davies, *Ajax and Tekmessa. A Cup by the Brygos-Painter in the Bareiss Collection*, AJA 77, 1973, p. 211.

[70] Coupe de Douris : M. Bieber, *Theatre*, p. 14, fig. 40.

[71] La discussion de M. I. Davies, *The Oresteia before Aeschylus*, BCH 93, 1969, 1, p. 214—260, reprend les représentations antérieures à 460—450 av. n.è. et ayant pour sujet la mort d'« Égisthe » (identification plutôt difficile pour les images créto-mycéniennes). L'étude d'Emily Vermeule, *The Boston Oresteia Krater*, AJA 70, 1966, 1, p. 1—22, pl. 1—8, concerne non seulement les monuments figurés dont les sujets se rapportent à la mort d'Égisthe, mais aussi l'ensemble iconographique du thème de l'instant de la mort.

[72] Emily Vermeule, *op. cit.* ; quelle que soit sa datation (peu après 458, d'après E. V., dont les arguments me semblent convaincants, plus haute de quelque vingt années d'après M. I. Davies, *Oresteia*, *cit.*, le cratère du Musée de Boston semble être la première image de la mort d'Agamemnon.

tre de conférer une valeur exemplaire au meurtre représenté [73], ce que la tragédie réalise d'une autre manière; mais plutôt parce que le choix qu'opèrent, d'un côté la tragédie et de l'autre l'iconographie attiques, semble à la fois opposé et complémentaire : le dessin concentre l'imagination directement sur l'instant de la mort, la tragédie fait converger vers cette ellipse aussi bien ce qui précède et annonce la crise que ce qui lui fait suite. Ce n'est qu'au IVe siècle, et notamment dans la céramique italiote, qu'on retrouve des scènes dont la syntaxe rappelle celle des tragédies, images à plusieurs personnages et réunissant, dans ce qu'on serait tenté d'appeler une *hypothesis*, un résumé de l'action, les composantes du scénario tragique : telle, sur un cratère de Polazzuolo, la mort de Dirkè que le taureau piétine, tandis qu'à côté, Amphion et Zethos s'apprètent à tuer Kykos à genoux [74], ou bien, sur un autre vase du sud de l'Italie, aujourd'hui à Munich, une *Médée* — autre, mais proche de celle d'Euripide — où l'on voit à la fois la reine égorgeant un de ses fils, tandis que l'autre s'échappe, les cadavres de Créon et des siens exposés, Égée qui s'approche pour emporter l'héroïne [75]. À l'encontre de cette peinture qui raconte, assez naïvement, il faut le dire, la fable tragique, ce concentré épuré et essentiel qu'est, sur les vases du Ve siècle, la représentation du geste qui apporte la mort, s'insère au point précis où le discours tragique semble s'interrompre.

On pourrait suggérer un rapprochement entre cette complémentarité des absences et ce que nous fait voir une autre série iconographique, celle des scènes de sacrifice, où, ainsi que J.-L. Durand vient de le prouver [76], le moment même où on égorge la victime est systématiquement éludé. La représentation des préparatifs du sacrifice fait diptyque avec celle du partage des chairs, et leur violence, loin d'être absente, s'exprime, au contraire, par un graphisme minutieux qui n'est pas loin de rappeler certaines descriptions quasi-médicales d'Euripide [77], mais l'instant même de la mort reste toujours une ellipse.

Le sang de Polyxène [78] ou des enfants de Médée [79], que la tragédie ne donne à voir que figé, peut bien jaillir sur les vases, pas celui du bœuf de labour. À l'encontre des représentations en contrepoint de la légende, où les codes de la peinture et du spectacle sont complémentaires, l'iconographie du sacrifice s'organise dans une séquence à trois temps (1/0/1) similaire à celle qui structure le drame.

Que dire de ces polyphonies? Les pratiques sacrificielles ont sans doute déteint sur la tragédie, mais il n'y a aucun exemple de sacrifice

---

[73] Cf. les observations de François Lissarague et Alain Schnapp, *Imagerie des Grecs ou Grèce des imagiers ?*, Le temps de la réflexion, 2, 1981, p. 286—288, sur la série assez proche d'images qui montre un guerrier mort emporté par un de ses compagnons.

[74] M. Bieber, *Theatre*, p. 34, fig. 120.

[75] ead., *ibid.*, p. 34 sq., fig. 121—122 a-c.

[76] J.-L. Durand, *Bêtes grecques. Propositions pour une topologique des corps à manger*, in M. Detienne — J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Paris, 1979, p. 136—139.

[77] Cf. eg. *Med.* 1167—1221 (Iolkè et son père décomposés par le poison); *El.* 839—843 (mort d'Égisthe); *Bacch.*, 1122—1147 (σπαραγμός de Penthée).

[78] V. l'amphore citée et reproduite par J.- L. Durand, *Bêtes grecques*, p. 138 et fig. 3 (= Brommer, *Vasenlisten* ³, 413/1).

[79] Cf. e.g. la *neck-amphora* de Cumes (peintre d'Ixion).

normal dans l'univers tragique, où cet acte essentiel est toujours corrompu[80]. Et comment ne pas observer que, dans les *Héraclides*, par exemple, le sacrifice accepté par une victime ἑκοῦσα[81] qui meurt librement, ne comporte pas de μίασμα[82] et, sans travestir la violence d'un acte qui s'exprime dans le vocabulaire technique du sacrifice sanglant[83], débouche non pas sur l'exposition d'un corps dont on décrirait les blessures, mais sur le récit du miracle qui fait renaître Iolaos? N'est-ce pas dire, en fin de compte, que le discours tragique, donnant à voir un univers situé au point de jonction et de rupture entre le monde de la *polis* que le sacrifice fonde et l'espace sauvage et chaotique que le meurtre exprime, fait interférer les codes pour mettre à nu l'ambivalence essentielle des représentations qu'il met en jeu?

Il ne semble pas qu'il y ait, à la fin de mon enquête, une réponse simple à la question qui faisait son point de départ, à savoir pourquoi le spectacle tragique ne donne pas à voir directement le geste qui apporte la mort. Au-delà de l'efficacité dramatique certaine de la solution « en contrepoint » qu'adopte le drame attique, et qui, à mon avis, loin de neutraliser, rehausse, au contraire, les couleurs violentes de la mort représentée, le choix du théâtre classique aboutit à la constitution d'une catégorie de la mort tragique où la tension entre le discours et le silence dépasse l'horizon médiateur de l'art et ouvre sur le signifié. Car, à l'encontre de toute représentation funéraire, dont le but essentiel est de normaliser la mort, le discours tragique joue sur l'aberration et sur les ruptures d'un univers où la mort n'est qu'un signifiant subordonné. Projection et acte à la fois, la mort tragique se situe au point extrême de chute d'un monde ambivalent, et en porte, dirait-on, les stigmates dans ce qu'elle a d'essentiellement dédoublé — violence, mais violence représentée, code à la fois proche et diamétralement opposé de ceux qui, autrement, disent le trépas — et dans ce silence qui est à la fois un cri d'agonie et un mystère.

L'ellipse que la tragédie choisit pour exprimer la mort n'est pas une lacune, elle est le moyen privilégié — le seul, peut-être — pour dire le transcendant. L'absence du geste, l'absence du mot, ouvrant sur le délire, comme dans les *Choéphores*, sur le chaos et sur la mort, sur le vide, comme dans l'*Antigone*, parfois sur l'illumination, comme dans l'*Œdipe à Colone*, n'est autre que cette arme des Sirènes, plus fatale que leur chant — dont parlait Kafka —, leur silence. Dira-t-on encore, comme on l'a fait pour le sacrifice, que l'instant terrible où le meurtre s'accomplit en secret appartient, dans la tragédie, au dieu autant sinon plus qu'aux hommes? [84]

Revenons pour un instant encore à l'imaginaire « normal » de la mort. Sur l'ensemble du VIIe livre de l'*Anthologie Palatine*, la violence de la mort est, comme je l'observais plus haut, presque tout à fait absente;

. [80] P. Vidal-Naquet, *Eschyle, le passé et le présent, cit. supra*, n. 32.

[81] E., *Heracl*. 551.

[82] Cf. 558—559 μὴ τρέσῃς μιάσματος/ τοὐμοῦ μετασχεῖν, ἀλλ'ἐλευθέρως θάνω.

[83] Cf. 474—534, 562.

[84] J.-L. Durant, *loc. cit.*, cf. G. Steiner, *Silence and the Poet*, in *Languages & Silence, Essays, 1958—1966*, Londres, 1967, p. 55—74.

si on peut se fier aux attributions traditionnelles, même Eschyle, qui savait pourtant si bien condenser dans quelques mots les puissances terribles du sang versé, aurait choisi le ton solennel de l'éloge héroïsant pour dire la mort des combattants thessaliens [85] — ou bien de ce marathonomaque qu'il était lui-même : on ne meurt pas de la même façon à la guerre et dans les tragédies. Le seul écho du vocabulaire spécifique de la tragédie que j'ai pu répérer dans les épigrammes du Ve siècle — étant entendu que la ψακάς du Pseudo-Simonide n'est qu'une citation alexandrine [86] — est le τλήμονες de la première ligne de l'épitaphe collectif des Athéniens tombés à Coronée [87]; or, il s'agit précisément d'un épisode « tragique » au sens technique du mot, dirais-je, puisque le texte lui-même nous dit que ces malheureux combattants n'étaient pas les victimes de leurs valeureux adversaires — comme à la guerre —, mais bien de quelque dieu — comme au théâtre. Au demeurant, s'il s'agit bien de la bataille de 445 av.n.è., Thucydide rapelle un oracle qui en aurait prédit le désastre [88], ce qui achève de situer l'épisode du côté de la tragédie.

De même, des épigrammes élogiant les morts héroïques de Sparte, et qui emploient les τόποι neutralisants et exaltants à la fois du trépas glorieux, deux seulement se détachent par leur violence : ce sont deux épigrammes évoquant la mort ignominieuse d'un seul Spartiate — Démétrios —, que sa propre mère avait tué « en grinçant des dents et en brandissant le fer plein de sang, comme une louve » [89]. Entre la mort séreine de l'épigramme et la violence de la mort tragique il n'y a pas de rapport possible; Hécube le sait bien, qui se demande, près de la dépouille sanglante d'Astyanax, τί καί ποτε / γράψειεν ἄν σε μουσοποιὸς ἐν τάφῳ; « que pourra bien graver un faiseur de vers sur ton tombeau? C'est un enfant que les Grecs ont tué parce qu'ils le craignaient? Honte pour la Grèce qu'une telle inscription ! » [90]

Et si du *corpus* de l'*Anthologie* se détachent — par leur systématique renversement des thèmes funéraires, par leur insolite complaisance dans la putréfaction — deux épigrammes de Crinagoras, serait-ce par un simple hasard que ces textes se rapportent à la mort d'un tyran [91]?

---

[85] *AP*, 7, 255.

[86] *AP*, 7, 443 (cf. A. *Ag.*, 1390, 1543) ; l'attribution de ce texte à Simonide était contestée déjà par M. Boas, *De epigrammatis Simonideis*, Groningen, 1905, p. 213, qui parlait d'exercice imitatif d'un érudit, Mnasalkas, peut-être ; v. surtout H. T. Wade-Gery, *Classical Epigrams and Epitaphs. A Study of the Kimonian Age*, JHS 53, 1933, p. 81 et notes.

[87] Peek, GG, no 10, 1.1. Cf. aussi pour l'ensemble de ce texte C. M. Bowra, *The Epigram for the Fallen of Coroneea*, CQ 1938, p. 80—88.

[88] Th., 1, 113, cf. Paus, 1, 29, 14.

[89] Cf. les épigrammes *AP* 7, 426 ; 430—432 ; 435—437 (et l'ensemble des épithaphes pour des guerriers — e.g. 226—234, 242—259) avec 433 [de Tymnès] et 531 [d'Antipater de Théssalonique]—ou encore les deux épigrammes affrontées déjà par les auteurs de la collection, 433, dont je viens de parler, et 434 [de Dioscoride], sur la vaillance d'une mère de héros, où le nom de la cité efface tout ce qu'il peut y avoir de personnel dans la mort, et jusqu'aux larmes.

[90] E., *Tr.*, 1188—1191.

[91] Les deux épigrammes de Crinagoras, *AP* 7, 380 et 401, étaient incluses dans la *Couronne* de Philippe de Théssalonique, qui en écrit lui-même une troisième, du même goût « décadent », pour un anonyme (*AP* 7, 383). Faut-il leur ajouter *AP* 7, 208, d'Anytè, pour un cheval de guerre dont elle évoque le sang noir et la poitrine ensanglantée? La double nature du cheval, et plus précisément de la monture du guerrier, ne fait pas de doute, et on peut comparer à ces vers les gracieux épitaphes pour oisillons ou sauterelles qui abondent dans l'*Anthologie Palatine*.

Sur le cratère du « peintre de la Dokimasie », Oreste refait, au demeurant, le geste des tyrannoctones; c'est en marge de la cité que se concentre, idéalement, la violence, et Hérodote ne nous dit pas autre chose en évoquant, tour à tour, l'abstraction glorieuse du trépas au champ d'honneur, mais aussi la fin de Polycrate crucifié [92]. Tyran exilé et parricide maudit, Œdipe chassé de Thèbes porte dans sa chair les stigmates sanglants de sa destinée tragique; sa mort qui l'intègre à la cité est une dématérialisation chargée de mystère. Par contre, lorsque la cité retrouve, pour ostraciser un tyran virtuel, le modèle stylisé des expulsions rituelles et la charge sacralisante de l'absence du discours au sein même du domaine privilégié de la parole politique [93]; ou bien lorsque, pour décourager toute *stasis*, elle annule par une décret toute souillure du tyrannoctone — ὅσιος ἔστω[94] — on a bien l'impression que l'espace politique s'ouvre pour un instant vers le territoire dangereux et violent de la mort tragique.

Mai 1984

Faculté d'Histoire et de Philosophie
Bd. Republicii 13
70031 Bucarest

---

[92] Hdt., 3, 124 ; présages de mort et songes ; 125 — mort de Polycrate, qu'Oroitès tue d'une manière οὐκ ἀξίως ἀπηγήσιος et crucifie ensuite ; v. aussi l'observation de Nicole Loraux, *Blessures, cit.*, p. 42, sur l'opposition entre la gloire du combat et l'horreur de la *stasis* chez Hérodote.

[93] Pour le parallèle *pharmakos* — ostracisme, v., Louis Gernet, *Recherches sur la pensée juridique et morale en Grèce, Etude sémantique,* Paris, 1917, p. 402—416 ; J.-P. Vernant a développé un rapport à trois termes — *pharmakos* / ostracisé / héros tragique — v. *Ambiguïté et renversement. Sur la structure énigmatique d'« Œdipe-Roi »,* in J.-P. Vernant et P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie, cit.* Sur les rapprochements entre le tyran et le héros tragique — D. Lanza, *Il tiranno ed il suo pubblico,* Turin, 1977. Sur la marginalité du tyran, v. Pauline Schmitt-Pantel, *Histoire du tyran ou comment la cité grecque construit ses marges,* in *Les marginaux et les exclus dans l'histoire,* Paris, 1979, p. 217—231 et J.-P. Vernant, *Le tyran boîteux,* Le temps de la réflexion, 2, 1981, p. 235—256.

[94] Décret-loi d'Eucratès, Athènes, 337/6 av.n.è., B. D. Meritt, Hesperia 21, 1952, p. 355, nº 5, l.11.

CONTRIBUŢII LA STUDIUL IDEII DE ÎNRUDIRE DINTRE GRECI ŞI ROMANI ÎN ISTORIOGRAFIA GREACĂ

DE

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU

O investigaţie asupra atitudinilor manifestate în Grecia faţă de romani şi faţă de cucerirea romană, în perspectiva ideii de înrudire, este justificată de importanţa pe care această idee o are în relaţiile politice dintre cetăţile greceşti şi de tendinţa grecilor de a admite legături, mai mult sau mai puţin directe, cu popoarele vecine, prin intermediul unor conexiuni mitice; ne vom opri mai mult asupra operei lui Polibiu pentru a cerceta felul în care cel care a interpretat cucerirea romană în termeni greceşti reacţionează faţă de această idee, vehiculată în epoca sa atît de greci cît şi de romani.

Atitudinile pe care dorim să le studiem s-au construit pe concepţiile asupra relaţiei dintre greci şi non-greci, concepţii în care coexista, din secolul al V-lea, ideea unităţii fundamentale a neamului omenesc şi distincţia între greci şi barbari [1], distincţie întemeiată nu pe deosebirea de neam, ci pe cea culturală şi socială [2].

Ideea egalităţii naturale a tuturor oamenilor este susţinută de către o parte dintre sofişti şi de către adepţii acestora [3] şi este apoi reluată de către Aristotel, care elaborează concepţia după care neamul omenesc este o specie distinctă, diferită de celelalte prin caracteristici fizice şi, în primul rînd, prin *logos* [4]; elevul său, Teofrast, considera că există două motive pentru care grecii, barbarii şi, de fapt, toţi oamenii sînt unul faţă de celălalt οἰκέιοι şi συγγενεῖς : « fie pentru că se trag din aceiaşi strămoşi, fie pentru că au aceeaşi educaţie, aceleaşi obiceiuri şi aparţin aceluiaşi neam » [5]. Eratostene merge mai departe şi îşi exprimă dezacordul faţă de « cei care împart omenirea în greci şi barbari, şi faţă de cei care l-au sfătuit pe Alexandru să-i trateze pe greci ca prieteni şi pe barbari ca duşmani » şi continuă: βέλτιον εἶναι ἀρετῇ καὶ κακίᾳ διαιρεῖν πολλοὺς γὰρ καὶ τῶν

---

[1] Distincţia între greci şi barbari apare cu pregnanţă după războaiele medice la Herodot şi Eschil şi se cristalizează în ideologia panelenică din secolul al IV-lea i.e.n.; cf. discursul adresat de Gorgias grecilor aflaţi la Olimpia, pentru celebrarea jocurilor, în anul 392 î.e.n. (Philostr., *V. Soph.*, 1, 9), Isoc., 4, 157—159, Pl., *R.*, 469b—471b.

[2] H. C. Baldry în *Grecs et Barbares*, Vandœuvres-Genève, 1961, p. 69, « The βάρβαρος, I suggest, was the man who lacked λόγος in both these senses: from the idea that his language did not make sense it was very easy to move to the view that there was no sense, no proper order, in his outlook or his way of life either. » Cf. Isoc., 4, 50.

[3] Z. Petre, StCl, 5, 1963, p. 69—91, mai ales p. 75—78.

[4] *E. N.*, 8, 1155 a 16—22. Dar tot Aristotel teoretizează asupra naturii servile a barbarilor (*Pol.* 1, 1, 5, 1252 b 7—9); el îl sfătuieşte pe Alexandru cel Mare să-i trateze pe greci ca prieteni şi pe barbari ca duşmani (Ps.-Plu., *De Alex. Magni uirt. ac fort.*, 1, 6, 329 b—c).

[5] Porph., *Abst.*, 3, 25.

'Ελλήνων εἶναι κακοὺς καὶ τῶν βαρβάρων ἀστείους, καθάπερ 'Ινδοὺς καὶ 'Αριανούς, ἔτι δὲ 'Ρωμαίους καὶ Καρχηδονίους οὕτω θαυμαστῶς πολιτευμένους[6].

Helenocentrismul istoriografiei şi etnografiei greceşti [7] îşi pune amprenta pe felul în care, încă din secolul al V-lea, de cînd datează relatări care atribuie întemeierea Romei fie lui Odiseu, fie lui Aineias, fie acestora împreună sau urmaşilor lor [8], cetatea eternă este legată de lumea greacă. Configuraţia acestor relatări exprimă nesiguranţa adusă de includerea în lumea greacă [9] a unei cetăţi puţin cunoscute : originea troiană şi apoi originea servilă a întemeietorilor Romei diminuează caracterul grec al acesteia şi au putut fi folosite mai tîrziu, atunci cînd Roma va deveni un pericol, mai întîi pentru cetăţile greceşti din sudul Italiei, ca argumente antiromane. Troienii puteau fi consideraţi barbari, aşa cum o face Isocrate; prima valorizare politică a acestei concepţii datează din anul 281 î.e.n., cînd Pyrrhos, în timp ce îi primeşte pe trimişii tarentinilor care îi cer ajutor împotriva romanilor, îşi imaginează că lui, urmaşul lui Ahile, îi va fi dat să-i învingă pe colonii troienilor [10]. Originea servilă a întemeietorilor Romei, prezentă în ceea ce ar putea fi, după părerea lui Santo Mazzarino, prima versiune greacă păstrată a legendei lui Aineias ca întemeietor al Romei [11], era confirmată de constatarea unor diferenţe între sclavia de tip grec şi cea de tip roman [12].

Acceptarea de către romani a acestor legături are o importantă semnificaţie politică : genealogiile care făceau ca familii aristocratice romane să descindă din eroi ca Aineias [13] confereau acestora prestigiu, cunoaşterea limbii greceşti şi a valorilor lumii elenistice contribuia la ridicarea unor familii cum ar fi aceea a Fabiilor [14], iar o dată cu începutul expansiunii, originea greacă sau troiană putea facilita acceptarea de către greci a stăpînirii romane şi, ceea ce era mai important pentru cuceritori, ea putea

---

[6] Str., 1, 4, 9; vezi nota 4.

[7] E. Bickerman, CPh, 47, 1952, p. 71 : « A greek inquirer in a foreign land did not feel himself bound by the question of what his informant actually meant. The construction he put upon the barbarian account was rather faithful to the historical reality of his own system ».

[8] Hellanikos din Lesbos, *F. Gr. Hist.*, 4, F 84; Damastes din Sigeion, *F. Gr. Hist.*, 5, F. 3. S. Mazzarino, *Il pensiero storico classico*, 1, Bari, 1966, p. 196—199, consideră că legenda transmisă de Plu., *Rom.*, 2, 8, şi atribuită de scriitorul grec unui obscur Promathion este cea mai veche din cele ce ni s-au păstrat asupra întemeierii Romei. După părerea lui A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor, 1966, p. 251 — 288, apariţia legendei după care Aineias ar fi strămoşul latinilor s-ar plasa la sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. şi ar fi un rezultat al expansiunii etrusce în Latium.

[9] În secolul al IV-lea î.e.n., Heraclide din Pont (Plu., *Cam.*, 22, 3) ştia că Roma, pe care o numeşte πόλις 'Ελληνίς, a fost atacată de o armată venind dinspre nord; cf. E. Wiken, *Die Kunde der Hellenen von dem Lande und den Völkern der Appeninenhalbinsel bis 300 v. Chr.*, Lund, 1937, p. 171, care interpretează Arist., *Pol.*, 7, 9, 2—3, 1329 b în sensul că întreaga peninsulă pînă la Tibru ar fi fost numită *Italia* şi ar fi fost astfel « etwa mit μεγάλη 'Ελλάς gleichbedeutend ».

[10] Paus, 1, 12, 1.

[11] Cf. nota 8. Originea servilă a întemeietorilor Romei trebuie să fi fost folosită ca argument antiroman cel puţin din secolul al III-lea, cîtă vreme Aristos din Salamina Ciprului, *F. Gr. Hist.* 143 F 2(3), insistă asupra comportării compatibile cu statutul de om liber a ambasadei romane trimise la Alexandru.

[12] Cf. scrisoarea adresată de Filip al V-lea locuitorilor din Larissa, *Syll.*[3], 543, r. 28—29.

[13] P. T. Wiseman, G & R, 71, 1974, p. 153—160.

[14] A. Momigliano, *Sagesses barbares* (trad. fr.) Paris, 1979, p. 26.

justifica pretenţiile Romei asupra Orientului, şi chiar aspiraţia la dominaţia universală [15].

În opera sa, scrisă pentru a arăta « în ce chip şi prin ce fel de politică a fost biruită aproape întreaga lume în mai puţin de cincizeci şi trei de ani şi a căzut sub o singură stăpînire, aceea a romanilor »[16], Polibiu acordă puţină atenţie înrudirii dintre greci şi romani, deşi în secolul al II-lea această idee îşi căpătase deplina sa valoare ideologică şi era împărtăşită de exponenţi de frunte ai aristocraţiei romane ca T. Quinctius Flamininus şi Cato cel Bătrîn. Istoricul din Megalopolis este interesat de « acţiunile popoarelor, cetăţilor şi monarhilor », modul său de a scrie istoria este cel pragmatic, pentru că « tot ceea ce se referă la genealogii, legende, colonizări, legături de rudenie sau întemeieri de oraşe a fost spus şi respus de o mulţime de autori », dar mai ales pentru că « acest mod de a scrie istoria, care a fost dintotdeauna cel mai util, este util mai ales în epoca noastră, cînd ştiinţele şi meşteşugurile au făcut asemenea progrese încît oamenii care le cultivă pot, în toate împrejurările, să-şi întemeieze comportarea pe principii raţionale » [17].

Este destul de greu de stabilit ce credea Polibiu despre originile Romei; argumentele în favoarea acceptării de către acesta a unei origini arcadiene sînt insuficiente [18]. Într-un pasaj din cartea a 12-a, Polibiu, polemizînd cu Timaios, consideră puerilă explicaţia pe care acesta o dădea obiceiului roman de a sacrifica un cal pe cîmpul lui Marte (Timaios afirmase că astfel era comemorată căderea Troiei) şi continuă: « atunci toţi barbarii ar trebui să se considere urmaşi ai troienilor, pentru că aproape toţi — sau cel puţin cea mai mare parte dintre ei — înainte de a pleca la război sau de a da o luptă decisivă fac un sacrificiu de acest fel » [19]. Aceasta reprezintă, desigur, în primul rînd o critică, nedreaptă după F. Jacoby [20] a metodei lui Timaios, dar poate indica şi o respingere a originii troiene a romanilor.

Polibiu nu îşi întemeia viziunea asupra romanilor pe ideea înrudirii lor cu grecii; lipsa acesteia nu îi scoate însă pe romani din lumea civilizată iar lumea romană îi este apropiată lui Polibiu care, ocupîndu-se de oamenii

---

[15] Originea troiană putea legitima prezenţa romanilor în Asia, aşa cum o atestă solemnităţile care au avut loc la Ilion în anul 190, în prezenţa lui L. Cornelius Scipio (T.L., 37, 37, 1—3). Cf. Iustin, 31, 8, 1—4. În condiţiile în care legenda troiană juca un rol foarte important în ideologia romană a expansiunii, atitudinile exprimate faţă de legenda lui Aineias ar putea să aibă un caracter politic. Astfel, Demetrios din Skepsis (Str., 13, 1, 32—53) admite versiunea homerică după care Aineias nu ar fi părăsit niciodată Troada; cf. E. Gabba în *I canali della propaganda nel mondo antico*, Milano, 1982, p. 84—90 şi idem, R.S.I., 84, 1974, p. 630—633.

[16] Plb., 1, 1, 5; cf. 3, 1, 4—9; 6, 2, 3; 8, 2, 3.

[17] Plb., 9, 1—2; despre ὁ πραγματικὸς τρόπος cf. P. Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris, 1964, p. 21—32.

[18] E. Bickerman, *op. cit.*, p. 67, comentînd Plb., 6, 11 a, scrie: « Polybius himself, being an Arcadian, preferred to regard Rome as an Arcadian colony. He must have known from Cato's *Origines* that Lavinia was Aeneas'wife. Yet Polybius made her a concubine of Herakles »; cf. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, 1, Oxford, 1957, p. 665, care-l consideră pe Polibiu « the earliest witness to this particular story of a Pallas, son of Herakles and Launa (= Lavinia), Evander's daughter ».

[19] Plb., 12, 4 b = *F. Gr. Hist.*, 566, F 36. Cf. P. Pédech, *Polybe, Histoires, Livre XII*, Paris, 1961, p. 66—67.

[20] *F. Gr. Hist.*, 3 b, p. 557; pentru Timaios, sacrificarea calului era doar « eine Bestätigung für eine alte Tradition, nicht Grundlage für eine Theorie ».

şi de obiceiurile de la Roma, « nu se lovea niciodată de dificultăţi de înţelegere. Cînd se plimba pe străzile Romei, el trebuie să fi încercat în fiecare moment o senzaţie de *déjà vu*. El ne dă impresia că mai curînd recunoaşte decît descoperă » [21]. Cu toate acestea Polibiu este sensibil la diferenţe şi recunoaşte în lumea romană obiceiuri care trebuie să i se fi părut barbare[22]; deosebirile care existau între modul de luptă al grecilor şi cel al romanilor joacă un rol important în opera sa [23], dar felul în care luptă romanii este diametrul opus felului în care se războiesc barbarii, mai eficient decît cel al grecilor şi conform normelor morale ale acestora [24].

Argumente întemeiate pe înrudire sau pe negarea vehementă a acesteia sînt, în schimb, esenţiale în cîteva dintre discursurile [25] transmise de Polibiu, discursuri ţinute de oameni politici greci, în ultimele două decenii ale secolului al III-lea î.e.n. În primul dintre acestea, rostit la Naupactos, în anul 217, strategul etolian Agelaos, în prezenţa regelui macedonean şi a aliaţilor greci ai acestuia, îi îndeamnă pe toţi grecii să renunţe la războiul dintre ei şi să fie atenţi la ameninţarea care vine din partea barbarilor din vest, romanii şi cartaginezii. Regele macedonean, Filip al V-lea, trebuie să se pună în fruntea rezistenţei faţă de imixtiunea romanilor în certurile fraterne ale grecilor; el trebuie să vegheze asupra Greciei ὡς ὑπὲρ ἰδίου σώματος şi să apere toate părţile acesteia ὡς οἰκείων καὶ προσηκόντων[26]

---

[21] A. Momigliano, *op. cit.*, p. 38.

[22] Cf. Plb., 9, 6, 3, unde este descrisă atmosfera provocată la Roma de apropierea lui Hannibal: « femeile mergeau din templu în templu, măturau cu părul lor podeaua sanctuarelor, aşa cum este obiceiul la Roma, cînd o mare primejdie ameninţă patria ». Un alt pasaj semnificativ este 3, 52, 3, în care Polibiu, relatînd trecerea lui Hannibal prin sudul Galliei, aminteşte în legătură cu o acţiune înşelătoare a localnicilor, obiceiul de a ieşi înainte cu ramuri de măslin şi cu coroane, obicei pe care-l consideră răspîndit la toţi barbarii ca semn de prietenie; or, Polibiu trebuie să fi ştiut că şi feţialii romani foloseau în situaţii similare cu cea descrisă în pasajul citat ramurile de măslin; cf. T.L., 1, 24, 6. Ar fi poate exagerat să afirmăm că astfel Polibiu îi include pe romani în rîndul barbarilor, dar, avînd în vedere că în acest pasaj βάρβαρος înseamnă non-grec, această afirmaţie nu este exclusă.

[23] Cf. de exemplu Plb., 18, 28—32, unde legiunea romană este comparată cu falanga macedoneană.

[24] Plb., 13, 3, 7—8: « Doar romanii au păstrat cîteva vestigii ale vechilor obiceiuri militare: ei declară războiul, organizează rareori ambuscade, preferă să lupte de aproape şi corp la corp »; cf. 1, 57; 1, 64; 2, 20 pentru caracterul agonistic al războiului dintre romani şi cartaginezi.

[25] În general se admite că discursurile transmise de Polibiu prezintă serioase garanţii de autenticitate datorită fermităţii cu care acesta îşi expune principiile asupra modului în care discursurile autentice, şi nu inventate, trebuie să fie folosite de către istoric; cf. Plb., 36, 1, 2—7. Despre această problemă vezi: K. Ziegler, *R. E.*, 21, 1952, col. 1524—1527; F. W. Walbank, *Miscellanea di Studi Alessandrini in memoria di Augusto Rostagni*, Torino, 1963, p. 211—213, P. Pédech, *La méthode* .... p. 255—302; pentru discursurile panelenice cf. J. Deininger, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland (217—86 v. Chr.)*, Berlin — New York, 1971, p. 25—34.

[26] Plb., 5, 104, 1—11. O. Morkholm, C & M, 29, 1967, p. 240—253, contestă autenticitatea acestui discurs ca şi pe aceea a celor rostite de Lykiskos şi Thrasykrates, considerîndu-le o creaţie a lui Polibiu (*op. cit.*, p. 250); cf. replica lui J. Deininger, în apărarea autenticităţii, Chiron, 3, 1973, p. 103—108 şi răspunsul lui O. Morkholm, Chiron, 4, 1974, p. 127—132. Printre argumentele invocate de autorul danez în primul articol citat, p. 250, se numără şi o presupusă contradicţie între apelul lui Agelaos la unitatea grecilor împotriva barbarilor şi invocarea unei posibile intervenţii a lui Filip în vest: « It may seem difficult to reconcile the offensive spirit of these few sentences with the defensive and warning tone predominant throughout the rest of the speech. For my own part, I feel that the speech, as it stands, pursues two different lines of thought, and that its offensive and defensive passages have not been welded into an organic whole ». Obiecţia ni se pare lipsită de valoare pentru că încă din secolul al V-lea ideea păcii între greci este strîns legată de aceea a războiului cu barbarii.

Apartenenţa la o Grecie tot mai greu de definit [27] joacă un rol foarte important şi în discursurile pronunţate de etolianul Chlaineas şi de acarnanianul Lykiskos, în anul 210 [28], în faţa adunării spartane; etolianul, aliat cu romanii, invocă argumente care diminuează grecitatea macedonenilor : dominaţia lor este tiranică şi aducătoare de sclavie pentru greci, iar Filip se face vinovat de impietate, în timp ce elenitatea etolienilor este scoasă în evidenţă prin amintirea faptului ca ei au respins atacul barbarilor conduşi de Brennus [29]. Lykiskos îşi apără aliaţii evocînd aservirea barbarilor de către Alexandru cel Mare şi evidenţiind lipsa de pietate a etolienilor faţă de temple; adaugă apoi încălcarea de către etolieni a normelor relaţiilor dintre greci : conduşi de Lattabos şi Nikostratos, ei i-au atacat pe beoţieni ειρήνης οὔσης, aşa cum ar fi făcut sciţii sau galaţii, în timp ce regele macedonean Antigonos Doson a respectat independenţa spartanilor, chiar după ce i-a învins pe aceştia în cîmp deschis. Lykiskos consideră că alianţa etolienilor cu romanii este în mod esenţial diferită de alianţele dintre greci; înainte etolienii luptau pentru glorie şi hegemonie, acum, περὶ δουλείας ἐνίσταται πόλεμος τοῖς Ἕλλησι πρὸς ἀλλοφύλους ἀνθρώπους. Acţiunea etolienilor este asemenea aceleia a celor care, pentru a-şi apăra poziţia (ἀσφάλεια), introduc în cetăţile lor garnizoane mai numeroase decît trupele proprii [30]. Într-o manieră caracteristică ideologiei panelenice, Lykiskos vorbeşte despre Grecia ca şi cum aceasta ar fi o unică cetate, idee care lipseşte din cunoscutul pasaj în care Polibiu îşi expune concepţia asupra trădării [31]. După ce recunoaşte dificultatea definirii termenului de trădător şi a trădării în general, Polibiu afirmă că, după părerea sa, trădători sînt cei care, pentru propria lor siguranţă (ἴδια ἀσφάλεια) sau pentru a-şi satisface urile politice, îşi dau patriile pe mîna duşmanilor, introduc garnizoane străine, solicită sprijinul străinilor pentru a-şi atinge scopurile şi fac astfel ca patriile lor să suporte dominaţia unui vecin mai puternic. Situaţiile concrete pe care Polibiu le evocă, pentru a-şi ilustra concepţia asupra trădării, pun în evidenţă faptul că pentru el oamenii politici nu trebuie să apere interesele generale ale Greciei ci doar pe acelea ale propriei lor cetăţi. Astfel, Demostene ar fi acuzat pe nedrept de trădare pe cei care au îmbrăţişat cauza lui Filip al II-lea, pentru că făcînd aceasta ei au sporit puterea patriilor lor, iar Aristainos, care a trecut de partea romanilor, merită să fie numit binefăcător şi salvator pentru că astfel el a asigurat ἀσφάλεια ἑκάστοις.

Ideologia panelenică reapare într-un discurs atribuit de tradiţia manuscrisă rodianului Thrasykrates, discurs rostit în anul 207, în care se

[27] Plb., 18, 5, 7: ποίας δὲ κελεύετε με ἐκχωρεῖν Ἑλλάδος καὶ πῶς ἀφορίζετε ταύτην. Aceste cuvinte au fost adresate de regele Filip al V-lea lui T. Quinctius Flamininus, în timpul întrevederii din toamna anului 198, în legătură cu cererea etolienilor ca macedonenii să părăsească Grecia. Cf. F. W. Walbank, *Commentary*. . ., 2, Oxford, 1967, p. 548–549.

[28] P. Pédech, *op. cit.*, p. 265–266, admite pentru aceste discursuri « des traces certaines de la pensée et du style de Polybe ».

[29] Plb., 9, 28–31.

[30] Plb., 9, 32–39.

[31] Plb., 18, 13 – 15; cf. 2, 7, 12 : « oamenii cu bună judecată nu trebuie să introducă garnizoane prea puternice pentru apărare, mai ales dacă sînt formate din barbari ».

pun în evidență efectele dezastruoase pe care alianța etolienilor cu romanii le are asupra Greciei, și asupra comportării barbare a romanilor [32].

Ultimul discurs panelenic din opera lui Polibiu pare să fie cel rostit de trimisul macedonean la Panaitolikon-ul de la Naupaktos, din anul 199, discurs pe care nu-l cunoaștem decît prin intermediul operei lui Titus Livius; aici romanii sînt numiți *alienigenae homines*, deosebiți de greci *lingua et moribus et legibus*, romanii sînt barbari și *cum barbaris aeternum omnibus Graecis bellum est, eritque. Natura enim quae perpetua est, non mutabilibus in diem causis, hostes sunt* [33].

Concepțiile panelenice nu pot fi atribuite lui Polibiu [34]; pentru el lumea civilizată îi cuprinde atît pe greci cît și pe romani și pe cartaginezi, similari în organizarea lor politică și militară. Barbaria este pentru Polibiu o stare naturală din care se poate ieși prin educație; unul din scopurile pe care el le urmărește, atunci cînd se ocupă de războiul dintre mercenarii cartaginezilor și aceștia din urmă, este de a arăta « cum și cît de mult se deosebesc obiceiurile unor neamuri amestecate și barbare de cele al celor care au fost educați în spiritul legilor și al ordinii politice » [35]. În absența acestei educații, sălbatici pot fi și grecii, așa cum sînt cynethienii din Arcadia [36].

Polibiu nu are nevoie, pentru a accepta și interpreta stăpînirea romană în termenii competiției pentru hegemonie între greci, de legendele cu privire la înrudirea dintre aceștia și romani; el este conștient că face parte dintr-un grup restrîns de oameni, dotați cu o raționalitate superioară, care le permite să înțeleagă o civilizație multiformă și plurietnică, la a cărei expansiune Polibiu a asistat [37].

Mai 1984

Liceul Economic Nr. 2,
str. Hristo Botev, nr. 17, București.

---

[32] Plb., 11, 4, 1–6, 10. Pentru dată vezi F. W. Walbank, *Commentary* ..., 2, Oxford, 1967, p. 274–275.

[33] T. L., 31, 29, 4–16. Doi ani mai tîrziu, în timpul bătăliei de la Kynoskephalai, romanii sînt numiți barbari de către macedoneni (Plb., 18, 22, 8).

[34] O încercare în acest sens a fost făcută de R. Laqueur, *Polybius*, Leipzig, 1913, p. 275, citat de F. M. Walbank, *Commentary* ..., 1, Oxford, 1957, p. 213, în legătură cu pasajul 2, 35, 5–6 : « Sîntem convinși că datoria istoricii este să amintească astfel de episoade ale soartei și să le transmită urmașilor, pentru ca nu cumva cei de după noi, neavînd nici o idee despre asemenea evenimente, să se înspăimînte de năvălirile neașteptate și nesocotite ale barbarilor, ci, cunoscînd, oarecum, cît de trecător și cît de ușor de nimicit este neamul barbarilor pentru luptătorii pricepuți, să reziste năvălirilor și să încerce toate mijloacele înainte de a le ceda ceva din cele necesare. Cei care ne-au transmis amintirea despre invazia perșilor în Elada și a galilor la Delfi au exercitat, cred, o mare influență asupra luptelor ce s-au dat pentru libertatea comună a tuturor grecilor ». Aici, ceea ce este important nu este lupta comună a tuturor grecilor împotriva barbarilor, ci caracterul ordonat și eficient al unei armate civilizate în contrast cu dezordinea unei armate barbare; cf. 15, 12, 8–9 pentru evidențierea acestui contrast în bătălia de la Zama.

[35] Plb., 1, 65, 7.

[36] Plb., 4, 20–21.

[37] Plb., 3, 58, 5–59, 3 : « În trecut găsim puțini eleni care au încercat să cerceteze ținuturile de la marginea lumii din pricina imposibilității acestei străduințe, ... era greu de cele mai multe ori să se viziteze anumite locuri, pentru că unele erau barbare, altele pustii. Apoi și mai greu era de aflat și de cunoscut prin viu grai ceva despre locurile văzute, din pricina deosebirii de limbă ... În vremea noastră însă se poate merge și pe uscat și pe mare, aproape în toate locurile, atît ale Asiei, datorită cuceririlor lui Alexandru, cît și ale restului lumii, datorită stăpînirii romane ».

CONTRIBUTIONS À L'ÉTUDE DE L'IDÉE DE LA PARENTÉ ENTRE LES GRECS ET LES ROMAINS DANS L'HISTORIOGRAPHIE GRECQUE

(RÉSUMÉ)

La parenté entre les Grecs et les Romains, utilisée par les deux peuples à des fins politiques contrastantes, dès le IIIe s. av.n.è., est rejetée par Polybe, qui n'a pas besoin d'elle pour interpréter la conquête romaine dans les termes de la lutte pour l'hégémonie entre les Grecs.

AGAIN ABOUT POLYBIUS, XXXVI, 9, 3–17*

BY

VLAD NISTOR

In his well-known study on the limits of Hellenization, Arnaldo Momigliano noticed the fact that, for Polybius, the political attitude and actions of Rome (which always had clearly defined reasons and sufficient justifications) [1] were the result of the decisions of a compact socio-political group whose homogeneity was made evident by the absence of internal conflicts and by the control easily exerted on the lower classes and on the allies; it was mostly made evident by the realism of the final purpose of the Roman policy — universal domination.

The postulates of the Polybean conception about Rome were, accordingly, internal harmony of the senatorial order and social stability, on the one hand, and the Roman balance between city and allies, on the other[2]. A. Momigliano's demonstration is based on the « Polybean silence »: that is, mainly, the absence from the text of any narrations which could affect the thesis of the homogeneity of the senatorial order or reveal eventual conflicts between Rome and the allies. Thus, neither the tension between Cato and Flamininus [3], nor that between the former and the two Scipions [4], nor the 44 accusations raised against Cato [5] are mentioned, even if Cato's frequent attacks against the Greeks and even against Polybius himself, are retained [6].

---

* I should like to express my gratitude to Dr. Zoe Petre, for suggesting me the idea of this investigation, for the goodwill she had to read the manuscript and to give me many valuable suggestions. The author of these lines has been much influenced by A. Momigliano's study, *Sagesses barbares. Les limites de l'hellénisation*, Paris, 1979 (we could not use the original English version, *Alien Wisdom: the Limits of Hellenization*, Cambridge, 1975) as well as by P. Vidal-Naquet's studies on the position of the historian between two worlds — *Il buon uso del tradimento*, Roma, 1980 and *Flavius Arrien entre deux mondes*, postface to Arrien, *Histoire d'Alexandre*, Paris, 1984.

[1] F. W. Walbank (*Polybius and Rome's Eastern Policy*, JRS, 53, 1963, p. 1–13) discusses the Polybean vision on the relationship between the Roman spirit of universal domination and the constant un-Roman responsibility of the conflicts in which Rome was involved. More recently, P. S. Derow (*Polybius, Rome and the East*, JRS, 69, 1979, p. 1–15) has underlined Polybius' changed attitude after the narration of the Second Punic War, Rome's policy being that of awaiting the pretext (p. 14). See also the discussion on what is and what is not *bellum iustum* for Polybius and not only for him — E. Gabba, *Aspetti culturali dell'imperialismo romano*, Athenaeum, 55, 1974, p. 73.

[2] A. Momigliano, *Sagesses barbares* ..., p. 39.

[3] Plu., *Cat. Ma.*, 17,1; 19,2.

[4] Plu., *Cat. Ma.*, 3, 5–6,; Corn. Nep., *Cato*, 1, 3.

[5] Plin., *N. H.* VII, 100; Plu., *Cat. Ma.*, 15, 4.

[6] XXXI, 25, 5; XXXV, 6; XXVI, 14; XXXIX, 1; see A. Momigliano's comments on all fragments from other ancient authors used here, fragments which prove the existence in Rome of some conflictual states not reminded by Polybius (*Sagesses barbares* ..., p. 39–40).

The Polybean vision about the equilibrium between social classes and political bodies in Rome and about the Roman order firmly imposed on the allies, probably explains why the historian avoided the description of some moments of religious crises such as the Affair of the Bacchanalia or the troubles that occurred during the Second Punic War [7].

Moreover, but even the points of view hostile to the destruction of Carthage, the dispute in the Senate (in 152) or the arguments raised by Scipio Nasica, registered by other sources [8], are not mentioned.

The object of this study is primarily to discuss Polybius' omission of some facts and not the theoretical problems implied by his point of view (such as that of the mixed constitution)[9]. We proceed here from the idea of a certain deliberation in the « Polybean silence » [10].

The passage we examine (XXXVI, 9, 3 —17) is particularly relevant for our investigation. It shows various points of view expressed in Greece in connection with the Third Punic War and the destruction of Carthage [11].

Four attitudes can be distinguished. The first one (9, 3 —4) is in favour of the destruction of Carthage, considered as an evidence of power and as a token of wisdom, the elimination of the perpetual enemy of Rome being a prudent and necessary action.

As a sequel, the second attitude (9, 5 —8) focuses on the old Roman traditions related to the rules of war, out of which the empire itself had been born. The war had to be carried on only until the submission of the enemy. But with the Third Macedonian War, Rome went further and destroyed Perseus' Kingdom. The act committed in 146 does nothing else than continue this new type of political and military actions since the Romans destroyed Carthage after their conditions had been accepted. The Greeks who shared this point of view accuse Rome of tyrannical conduct [12].

Related to this critical attitude towards Roman expansionism is in fact the third point of view adoped by the Greeks in the dispute about the fate of Carthage (9, 9 —11). The war, as it has been waged against Carthage, with all its treacheries, ambushes and night-attacks which no longer corresponded to the old Roman traditions, made the Greek historian examine again, step by step, the whole criticism raised by older senators against Q. Marcius Philippus at the time of the Third Macedonian War [13].

---

[7] *ibid.*, p. 53.

[8] D. S., XXXIV, 33,4 ; Plu., *Cat. Ma.*, 27, 1—2 ; App., *Pun.*, 69, 315 ; could we suppose a connection between the fact that this debate was not related and an eventual conflict between Polybius and Scipio Nasica? (A. Momigliano, *Sagesses barbares* ..., p. 39.)

[9] For this, see especially, F. W. Walbank, *Polybios on the Roman Constitution*, C. Q., 37, 1943, p. 73—89.

[10] P. Pédech (*Un grec à la découverte de Rome. L'exil de Polybe (167—150 av. J. C.)*, Orpheus, II, 1964, p. 135) considered that a number of the Polybean elipses in the text are due to the fact that, like the Roman aristocratic circle that had adopted him, the historian was unable to grasp all the growing contradictions in the Roman society.

[11] The passage has been largely discussed by F. W. Walbank, *Political Morality and the Friends of Scipio*, JRS, 55, 1965, mainly p. 8—10.

[12] F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, III, Oxford, 1979, p. 663, underlines the resemblance with Flamininus' arguments after Cynoscephalae (Plb., XVIII, 37, 2 ; 37, 7 ; and the Polybean fragment from D. S., XXIX, 31).

[13] Tit. Liv., XLII, 47, 5—8 ; Walbank, *Commentary* ..., *ad loc.*

The fourth point of view (9, 12—17) is the most extensively dealt with. This might be a proof of Polybius' sympathy with the ideas expressed therein [14]. The discussion focuses around the somehow formal problem of the lawfulness of the destruction of Carthage. The accusations of sacrilege (ἀσέβημα), breach of faith (παρασπόνδημα), or illigitimate act (ἀδίκημα) [15] are one by one turned down as long as the Roman actions entailed neither impious acts against gods, parents or the dead, nor the infringing of any treaty enforced by oath, of any law or custom. On the contrary, the Carthaginians had been those who violated a treaty by attacking Massinissa (Polybius makes no mention of the circumstances of this action). For this group of Greeks, by destroying Carthage Rome did nothing else than to benefit from the rights gained by the unconditional surrender of the conquered city. This point of view, shared by the followers of a firm policy of Rome, probably also constitutes a response given to those who were not opposed to the destruction of Carthage, but only to the manner in which this war had been carried on, considering that such actions could discredit the image of an empire founded on moral principles [16].

The passage discussed here can therefore be considered as bringing into discussion various Greek attitudes towards Rome [17], as a rather theoretical debate of the problems of a state which makes recourse to force to maintain its supremacy. It could also be the narration of a drama which had actually been played in Rome but re-created by Polybius in Greek milieu and with Greek characters.

If need be, an argument could be found againt each of these hypotheses ; one could raise, for instance, the question of the absence from the Polybean text of a « Hellenized form » of Scipio Nasica's theory [18], who based his discourse against the destruction of Carthage on the argument of fatal decay of a power which thus would have no longer to face such rival power. We cannot firmly choose between any of these possibilities but we can suppose that some Roman attitudes were actually adopted in the Greek debates; even if we are not confronted with a rigorous and integral transposition of the Roman discussions (as long as the very arguments of Scipio Nasica are missing), it might be possible that Polybius, who was too near to these debates to ignore them, brought them, even fragmentarily, in the Greek environment.

Such a transfer could be compatible with the general approach of the Megalopolitan who usually analyses the political conduct of the Greeks and of the Carthaginians, of the Oriental or Macedonian dynasts, but never that of Rome, since his critical attitude towards some Roman personalities (seldom manifested), did not mean a critical attitude towards the policy adopted by the city as a whole [19].

---

[14] Professor Walbank (*Commentary* ..., III, p. 664) arrives at this conclusion as a result of an elementary statistics, but mainly because it seems hard to belive that Polybius would have condemned a political act to which he had subscribed in Scipio's camp at Carthage.

[15] See the discussion of these terms in Walbank, *Commentary* ..., *ad loc.*

[16] F. W. Walbank's commentary in JRS, 55, 1965, p. 9.

[17] One of the asserted purposes of the Polybean writing is the knowledge of various non-Roman attitudes towards Rome (III, 4, 6—7 ; Walbank, *Commentary* ..., *ad loc*).

[18] For instance, Plu., *Cat. Ma.*, 27.

[19] A. Momigliano, *Sagesses barbares* ..., p. 42.

Things are not much different in the fragment we discuss. Polybius' position can be hardly assessed, but the extended narration of the two critical arguments against Roman expansionism, at the very time when Rome was looking for a system which could morally justify its authority[20], seems to us a particularly relevant fact.

But could the passage from book XXXVI represent, under this disguised form, a moment when the « Polybean silence » was broken ?

Polybius' deep involvement in the political acts of Rome at the middle of the 2nd century, could not remain without consequences on his historical work [21]. Being so near to these facts, the historian could not ignore the signs of the disfunctionalities and the antagonistic realities of the Roman world, no matter whether we refer to internal conflicts in the senatorial order or to the tension between Senate and the rest of the citizens, between Senate and the allies, and so on. But Polybius writes so that his thoughts can be read only between the lines and therefore such a way of reading is necessary however dominant would be the illusion of the objectivity of the Polybean *Histories* — or of any other *Histories*, as well.

This disfunctionalities of the Roman world are noticeable in the Polybean text only at the moment when the author is in a greater measure implicated in the policy of Rome, at Scipio's camp in Carthage, or as a Roman mediator, in Achaia.

The arguments debated in passage XXXVI, 9, 3 —17, may equally represent a synthesis of the divergent points of view prevailing at that epoch, expressed by many, perhaps by Polybius himself, and the transfer to Greece, the natural site of all discords and disputes [22], of the confrontations of opinions that in some cases could have been expressed, even in Rome. The opposition between Greeks and Romans, in Polybean visions, is equivalent to and corroborated by the opposition between anarchy and order.

The transposing of the disputes from Rome into a disunited Greece, as well as the « Polybean sillence », constitutes a method for saving the Polybean political ideal — Roman stability [23].

---

[20] See the problem raised by Panaetius' very elaborate theory, a philosopher who was also in close relation with Scipio Aemilianus (Cic., *Rep.*, I, 34), his moral arguments for justifying Roman expansionism (W. Capelle, *Griechische Etnik und römischer Imperialismus*, Klio, 25, 1932, p. 86—113), and the eventual apocryphal character of this theory (A. Momigliano, *Sagesses barbares* . . . p. 44—45). See also the problem of the philosophers' mission and the discourse held by Carneades in 155. Polybius was present at this discourse (Gell., VI, 14, 10) but he did not disclose this in the *Histories*, although it had made a great sensation at that time.

[21] F. W. Walbank, *Polybius between Greece and Rome*, in *Polybe, Entretiens Hardt*, XX, Vandœvres—Genève, 1974, p. 13 ; discusses the evolution of the attitude of the Greek historian towards his Roman protectors, during the writing of the *Histories*.

[22] K. S. Sacks, *Polybius' other view of Aetolia*, JRS, 95, 1975, p. 92—106 ; Polybius' vision on the relationship between the unity of the Roman world and the disunited conglomerate of the Greek world is discussed in the context of his attitude towards the Aetolian Ligue and the wars of the Greek world in the 3rd and 2nd centuries B. C. Greece is, for Polybius, rather the victim of its disunification than the victim of Flamininus.

[23] Considering the Hellenocentric point of view of the Roman expansion, unshared by other Greek interpretations of Roman imperialism, such as that of Posidonius (A. D. Nock, *Posidonius*, JRS, 49, 1959, p. 1—15 an mainly H. Strasburger, *Poseidonios on Problems of the Roman Empire*, JRS, 55, 1965, p. 40—53).

We may say therefore that Polybius was not the creator of a theory meant to justify Roman imperialism, as perhaps Panaetius was, the political pragmatism and the clear-sightedness of Lycortas' son may well operate as an equivalent of a major debate about the moral arguments of Roman expansion.

But Polybius was in fact an exponent of the Greek aristocracy, more exactly, of the part of the Greek aristocracy who accepted the Roman order as long as it brought social stability.

« Polybius remained primarily an Achaean » who attempted to give to Greeks and Romans a lesson of co-existence (in Latin terms). The Mithridatic Wars were to prove that the lesson has not been learned [24].

May 1984

Faculty of History and Philosophy
Bul. Republicii 13
70031 Bucharest

[24] Walbank, *Entretiens Hardt*, XX, p. 29—31.

CARACTERISTICI ALE COMUNICĂRII ÎN *BUCOLICE*

DE

DOINA FILIMON

Bucolicele reprezintă o operă unitară, coerentă, concepută în mod evident ca ansamblu organizat după legi proprii, în cadrul căruia se pot stabili multiple corelaţii în macro- şi microstructura textului. Vergilius creează astfel Arcadia, o lume fiinţînd în sine şi pentru sine, raportată pe de o parte la universul pastoral teocritean, cu puternice elemente italice, pe de altă parte la înalta societate romană care, travestită, interpretează roluri de păstori în cadrul unui ritual rafinat. Arcadia, ca spaţiu poetic caracterizat tocmai prin « une indécision fondammentale entre le réalisme et l'allégorie, entre la plus limpide fraîcheur et les extrêmes de la préciosité » [1], nu există, însă, doar prin dubla identitate a personajelor sau prin texte adresate clar fie către *pastor*, fie către *amicus* [2]; asamblarea celor două lumi atît de îndepărtate din punct de vedere social se bazează pe faptul că în *Bucolice* ambele sînt la fel de bine definite ca mod de existenţă şi funcţionează perfect, nu numai nestingherindu-se, ci chiar susţinîndu-se reciproc. Aceasta se realizează şi prin instituirea în operă a unui raport mai puţin obişnuit între cei trei factori ai oricărei comunicări (emiţător — E, mesaj — M, receptor — R), şi anume, considerăm că este caracteristic *Bucolicelor* faptul că se ţine seama în text de emiţător, mesaj şi receptor în mod egal, acordîndu-li-se aceeaşi importanţă şi acelaşi statut[3], ceea ce permite alăturarea sublimului *Bucolicei a IV-a* de limbajul rustic al *Bucolicei a III-a*. Astfel, deşi mesajul rămîne factor centrant, ca în orice limbaj poetic, tocmai examinarea lui dezvăluie ipostazele neaşteptate ale emiţătorului şi receptorului.

Pentru uşurinţa demonstraţiei, vom delimita trei nivele ale comunicării în *Bucolice* (A, B, C), precizînd că separarea între ele nu este atît de netă pe cît ne-au impus-o necesităţile metodologice şi că ele se întrepătrund în text, extinzîndu-şi dintr-unul în altul funcţionalitatea elementelor. Nivelul A este nivelul vieţii bucolice în viziunea lui Vergilius :

$$\text{E } (= \textit{pastor}) \xrightarrow{\text{M}} \text{R } (= \textit{pastor})$$

---

[1] J. Perret, *Virgile*, Paris, 1965, p. 44.

[2] Raportăm, evident, termenul la *captus amore leget* (VI, 10) sau *Gallus cuius amor mihi crescit in horas* (X, 73).

[3] De aceea, putem asimila şi funcţia naratorului cu a emiţătorului, ca *amicus poeta* travestit în păstor.

În nivelul B, al travestirii, emiţătorul şi receptorul aparţin unui grup de *amici* care interpretează roluri de păstori [4], mesajul fiind reprezentat de *Bucolice* ca text integral, cu toate elementele interrelaţionate :

$$\text{E} \ (=\textit{amicus poeta}) \xrightarrow{\text{M=Buc. I – X}} \text{R} \ (=\textit{amicus poeta})$$

Nivelul cel mai cuprinzător, din perspectiva căruia se accede la text, este nivelul C, al *Bucolicelor* ca ciclu de zece poeme, adresate de un autor definit (Vergilius) publicului receptor abstract, ca în cazul oricărei opere literare :

$$\text{E} \ (= \text{Vergilius}) \xrightarrow{\text{M=Buc. I, II, . . . X}} \text{R} \ (= \text{public roman})$$

I. În cadrul **nivelului A** vom analiza aspectele bucolice ale Arcadiei vergiliene — un univers suficient sieşi, care pare a exista într-un timp etern, înglobînd trecutul (istoria lumii din *Bucolica a VI-a*), prezentul (*nunc formosissimus annus* — III, 57) şi viitorul (instaurarea vîrstei de aur din *Bucolica a IV-a*).

Personajele care populează Arcadia sînt puţine; numele cîtorva se raportează la ocupaţii (Micon cultivă viţa de vie în III, 10–11, şi este vînător în VII, 29–32, Thestylis pregăteşte masa secerătorilor în II, 11), alţii participă la ritualuri agrar-păstoreşti (Alphesiboeus — V, 73, Aegon — V, 72, Damoetas — V, 72). Cei mai mulţi pot fi grupaţi în următoarele categorii, care se suprapun, de altfel, parţial : păstorul îndrăgostit, fiinţa iubită (care este doar evocată sau devine subiect de *carmen*), păstorul cîntăreţ şi păstorul *magister*. Deşi identităţile păstorilor par definite, la o examinare mai atentă numele lor se dovedesc a fi doar indicii ale rolului, şi nu ale statutului real, referirile la acelaşi personaj completîndu-se una pe alta şi fiind uneori contradictorii, ceea ce sugerează perspectivele diferite ale celorlalţi arcadieni asupra acestuia. Iată cîteva « biografii » alcătuite din detalii presărate ici-colo : Daphnis este reper de frumuseţe masculină în II, 26–27, *puer dignus cantari* (V, 54) căruia i se înmînează daruri în III, 12–14, erou civilizator în *Bucolica a V-a*, arbitru al întrecerii dintre Corydon şi Thyrsis în VII, 6–13, iubitul necredincios al fetei ce face farmece în VIII, 65–110, îşi pune recolta sub semnul astrului lui Caesar Dionaeus în IX, 46–50; talentatul păstor Mopsus, viitorul rival al lui Amyntas din *Bucolica a V-a*, se va căsători cu Nysa în VIII, 26 ; bătrînul servitor al lui Menalcas din *Bucolica a IX-a* este unul şi acelaşi cu vrăjitorul din VIII, 96–100 ; Lycidas, cîntat de Thyrsis în VII, 65–68, dialoghează cu Moeris în *Bucolica a IX-a* ; Phyllis — sclava şi iubita stăpînului Iollas în III, 76–79, devine subiect posibil de *carmen* în V, 10, este cîntată de Corydon şi Thyrsis în VII, 57–64, ar ajunge iubita lui Gallus în cazul aderenţei lui la lumea Arcadiei (X, 41) ; Codrus este *magister* pentru Corydon în VII, 21–24, şi reper negativ pentru Thyrsis în VII, 25–28, ipostaze ce explică ambiguitatea valorii subiective sau obiective a genitivului în *iurgia Codri* (V, 11) ; Tityrus, personajul cu cele mai frecvente apariţii în text, păstor de capre (în III, 17–20 şi 96–97, V, 12, şi IX, 23–25) şi de

[4] « Pour Virgile il s'agit donc d'une certaine manière de vivre ; sont Arcadiens, où qu'ils se trouvent, ceux qui la professent, et l'idée se présente immédiatement que le nom désigne un groupe d'amis, le groupe, le cénacle auquel appartient l'auteur et dont nous avons tenté de restituer les tendances philosophiques et les principes littéraires » (J. Perret, *op. cit.*, p. 35).

oi (VI, 4 —5), care o cîntă pe Amaryllis în *Bucolica I*, este considerat netalentat în VIII, 56 —57. Se creează astfel o întreagă colectivitate cu ajutorul unui număr mic de personaje (dintre care doar cîteva apar efectiv, celelalte fiind prezentate indirect, în scurte referiri sau ca subiect de *carmen*), prin valorificarea multiplicității punctelor de vedere.

Reperele existenței în Arcadia sînt clar exprimate pe parcursul celor zece *Bucolice* : ... *sordida rura / Atque humiles habitare casas et figere ceruos / Haedorumque gregem uiridi compellere hibisco* (II, 28 —30), ... *lenta sub uite iaceret, / Serta mihi Phyllis legeret, cantaret Amyntas* (X, 40 —41), ... *lentus in umbra, / Formosam resonare doces Amaryllida siluas* (I, 4 —5). Acest mod de viață este caracteristic nu numai păstorilor, ci — într-o desăvîrșită armonie — elementelor mitologice și naturii, totul sugerînd o atmosferă de început de lume ordonată prin *carmen* : *Ergo alacris siluas et cetera rura uoluptas / Panaque pastoresque tenet Dryadasque puellas* (V, 58 —59). De aceea invocațiile adresate muzelor nu sînt simple clișee literare; muzele, ca și zeii, sînt elemente cu adevărat funcționale, cu statut de personaje în lumea *Bucolicelor*. Astfel, muzelor le este atribuită inspirația, rareori doar în mod convențional : *Pergite, Pierides* (VI, 13), *Extremum hunc, Arethusa, mihi concede laborem* (X, 1) ; în *Bucolica a VIII-a* ele apar ca receptor și chiar li se transferă în mod explicit funcția de emițător : *Haec Damon; uos quae responderit Alphesiboeus / Dicite, Pierides; non omnia possumus omnes* (VIII, 63 —64). Ele participă la viața arcadiană ca personaje implicate prin *carmen* : ... *faciles Nymphae risere* (III, 9). *Exstinctum Nymphae crudeli funere Daphnim / Flebant — uos coryli testes et flumina Nymphis* (V, 20 — 21), *Quae nemora, aut qui uos saltus habuere, puellae / Naides, indigno cum Gallus amore peribat?* (X, 9 —10) ; în *Bucolica a VI-a* este particularizată Aegle, *Naiadum pulcherrima* (VI, 21), iar în *Bucolica a II-a candida Nais* împletește cununa ce-i va fi dăruită lui Alexis. Aceeași nuanțare apare și în cazul comunicării cu zeii : dacă în versurile *proxima Phoebi / Versibus ille facit* (VII, 22 —23) sau *eris mihi magnus Apollo* (III, 104) , numele lui Apollo este doar un element de comparație mai mult sau mai puțin convențional, în *Bucolica a VI-a* i se atribuie o parte din cîntecele reproduse de Silen (*Omnia quae, Phoebo quondam meditante, beatus / Audiit Eurotas* — VI, 82 —83), totul culminînd cu apariția zeului în X, 21—23. În același context, Siluanus și Pan sînt descriși, de asemenea, cu lux de amănunte, pentru a accentua veridicitatea apariției lor : *Venit et agresti capitis Siluanus honore / Florentes ferulae et grandia lilia quassans. / Pan deus Arcadiae uenit, quem uidimus ipsi / Sanguineis ebuli baccis minioque rubentem* (X, 24 —27) ; de altfel, Pan este un element permanent de referință pentru păstorii arcadieni : *Pan primus calamos cera coniungere plures / Instituit, Pan curat oues ouiumque magistros* (II, 32 —33).

De asemenea, natura este implicată la propriu în universul *Bucolicelor* vergiliene, într-o perfectă consonanță cu elementul uman. Exemplele sînt nenumărate : natura este ecou al iubirii păstorilor (*Ipsae te, Tityre, pinus / Ipsi te fontes, ipsa haec arbusta uocabant* — I, 38 —39), reacționează la cîntecele acestora și participă ca receptor echivalent ca valoare în lipsa auditoriului uman (... *stupefactae carmine lynces / Et mutata suos requierunt flumina cursus* — VIII, 3 — 4), ordinea sau dezordinea naturii sînt condiționate de prezența păstorului arcadian (*Omnia nunc rident; at, si formosus Alexis / Montibus his abeat, uideas et flumina sicca / ... Phyllidis aduentu*

nostrae nemus omne uirebit ... — VII, 53 — 60), natura capătă voce, mediind comunicarea oameni — zei (... *Ipsae iam carmina rupes / Ipsa sonant arbusta:* (« *Deus, deus ille, Menalca!* » — V, 63 — 64), peisajul inclus de arcadieni în cîntecele lor (IX, 39 — 43), creîndu-se un continuum între *carmen* și realitate, ca în *Bucolica a VIII-a*, în care, la ivirea zorilor (*Frigida uix caelo noctis decesserat umbra* — VIII, 14), cîntecul lui Damon începe cu : *Nascere, praeque diem ueniens age, Lucifer, almum* (VIII, 17).

Se realizează astfel imaginea poetică a unei comunități închise, ai cărei membri — păstori sau agricultori, muze, zei, natură — au o poziție egală în Arcadia vergiliană. Nicăieri, poate, nu reiese mai clar aceasta decît din înșiruirea elementelor care împărtășesc durerea lui Gallus : *Puellae Naides, lauri, myricae, pinifer Maenalus, gelidi saxa Lycaei, oues, upilio, subulci, Menalcas, Apollo, Siluanus, Pan* (X, 9 — 30).

Caracteristicile nivelului A sînt evidente : abundența detaliilor realiste, mai ales specific italice, despre ocupațiile arcadienilor, insistența asupra aspectelor pastorale în descrierea vîrstei de aur (IV, 18 — 25, 28 — 30, 40 — 45), preferința pentru termenii de comparație din lumea bucolică [5] (*Verum haec tantum alias inter caput extulit urbes / Quantum lenta solent inter uiburna cupressi* — I, 25 — 26), folosirea unui limbaj rustic, uneori cu arhaisme (*cuium pecus* — III, 1) și a propozițiilor scurte, cu caracter sentențios (*Surgamus : solet esse grauis cantantibus umbra / Iuniperi grauis umbra ; nocent et frugibus umbrae* — X, 75 — 76). Dar aceste mărci ar rămîne exterioare și insuficiente pentru a conferi veridicitate unui univers rural, dacă între membrii acestuia nu s-ar stabili și un mod de comunicare tipic pentru o comunitate tradițională.

În cadrul nivelului A, putem considera că apar dialoguri cotidiene, irepetabile (de exemplu VII, 1 — 20, 69 — 70) și mesaje tip *carmen* ce se constituie ca unități distincte în text, avînd coerență internă și o independență relativă față de context și pe care le considerăm esențiale pentru definirea acestui nivel (de exemplu VII, 21 — 68). În același sens, trebuie subliniat faptul că nu există în *Bucolice* mesaje fără un receptor explicit (incluzînd natura și muzele) direct sau indirect ; singurătatea și izolarea unui personaj nu sînt decît aparente : *Quid, quae te pura solum sub nocte canentem / Audieram?* — IX, 44 — 45). Acest receptor îndeplinește în majoritatea *Bucolicelor* și a doua funcție — ceea ce caracterizează nivelul A — și anume cea de reproducător al mesajului inițial, astfel devenind, la rîndu-i, emițător (E_2), fie impersonal, ca în *Bucolica a II-a*, fie individualizat, ca în *Bucolica a VII-a*. Noul mesaj poate reda mesajul inițial (M_1) integral (*Bucolica a II-a, a VIII-a, a X-a*), sau selectiv (*Bucolica a VI-a, a VII-a — haec memini*, v. 69), dar include obligatoriu informații despre emițătorul și receptorul inițial și despre circumstanțele (cel puțin temporale și spațiale) în care a avut loc prima comunicare. Această conversie a receptorului

---

[5] v. și V, 16—18, 32—34, 45—47.

inițial, direct sau indirect, în emițător ($R_1 > E_2$) poate fi reprezentată schematic astfel[6]:

Astfel, în cazul *Bucolicei I*, discursul lui Tityrus către Meliboeus se centrează asupra cuvintelor adresate lui de către *deus* (« *Pascite, ut ante boues, pueri; submittite tauros* » — I, 45), tot textul fiind o prezentare a circumstanțelor cauzale (I, 27—35), temporale și spațiale (I, 19—25) în care a fost rostit acest mesaj inițial și a consecințelor lui (I, 6—10, 40—44, 59—63). Mesajul lui Tityrus este static, întors către sine, structurat simetric[7] și fără puncte de contact cu al lui Meliboeus (cu excepția invitației din final — I, 79—83). Celălalt păstor are două tentative de a se menține în specificul comunicării bucolice, în calitate de receptor indirect (alături de natură ca receptor direct) al cîntecelor lui Tityrus (I, 1—2, 4—5) și Amaryllis (I, 36—39), dar nu se produce conversia sa în reproducător al acestora; Meliboeus își refuză rolul, recurgînd la cel mai simplu și mai non-arcadian tip de comunicare: *Meliboeus* $\overset{M}{\rightarrow}$ *Tityrus*, marcîndu-și astfel desprinderea de universul Arcadiei și hotărîrea de a nu mai cînta (*carmina nulla canam* — I, 77). De altfel, așa cum pe Meliboeus însuși îl caracterizează mișcarea, căreia nu i se sustrage nici pentru a accepta invitația lui Tityrus, și mesajul său este agitat, dinamic, exclamativ, cu o participare efectivă și plină de interes (I, 18, 26), amplificîndu-se construcția antitetică din primele cinci versuri și avînd preponderență ideea condiției celor deposedați de pămînturile lor (douăzeci și cinci de versuri) față de a stabilității situației lui Tityrus (douăzeci de versuri).

În *Bucolica a II-a*, adresîndu-se lui Alexis, Corydon invocă, drept suprem argument pentru a-și susține cauza, talentul său poetic, apreciat de însuși Damoetas; scena în care acesta îl desemnase ca urmaș este reprodusă de Corydon ca R_1 direct $> E_2$: *Est mihi disparibus septem compacta cicutis / Fistula, Damoetas dono mihi quam dedit olim / Et dixit moriens: « Te nunc habet ista secundum »* (II, 36—38). Mesajul lui Corydon către Alexis[8] (II, 6—55, 58—68) și circumstanțele emiterii acestuia sînt redate, de asemenea, din perspectiva unui receptor indirect[9] (naratorul) $> E_2$; poziția de fost receptor explică aprecierile ce apar pe parcursul redării mesajului anterior: *haec incondita* (II, 4), *studio iactabat inani* (II, 5) sînt în evidentă contradicție cu *solus*[10].

---

[6] Prin ..... marcăm prezența receptorului indirect, săgeata orizontală indică raportul emițător — mesaj — receptor, săgeata pe diagonală arată conversia R_1 (direct/indirect) $> E_2$, iar acolada — includerea a tot ce se află deasupra ei în mesajul cu număr de ordine mai mare (care cuprinde și verbalizarea circumstanțelor de emitere a mesajului cu număr de ordine mai mic).

[7] O imagine sau o idee este reluată la distanța de 35 versuri: *deus* (v. 7) — *iuuenem* (v. 42), jertfa mielului (v. 8) — periodicitatea ei (v. 43), *ille meas errare boues... ludere calamo permisit* (v. 9—10) — *mihi responsum dedit ... « Pascite ... »* (v. 44—45).

[8] V. 56—57, 69—73 pot fi atribuite, pe baza atitudinii similare, naratorului din v. 1—4.

[9] Ca receptor indirect apare și natura: *montibus et siluis* (v. 5).

[10] Facem abstracție, pentru moment, de citarea *Bucolicei a II-a* în V, 86 și de dedicațiile din VI, X, VIII, neraportate strict la nivelul A.

În *Bucolica a IX-a*, trei dintre creațiile poetice ale lui Menalcas, ca și cuvintele rostite de veteranul ce-l izgonise pe acesta de pe pămînturile lui, sînt reproduse din perspectiva lui Moeris (IX, 27 –29, 39 –43 și respectiv 3) și, o singură dată, a lui Lycidas (IX, 23 –25) ca receptori indirecți ($R_1 > E_2$).

Și în *Bucolica a VI-a*, în care poate fi considerat tipic bucolic doar cadrul (Silenul în peșteră), mesajul este totuși structurat în conformitate cu specificul nivelului A ; cîntecele Silenului (v. 31 –84), adresate lui Chromis, Mnasylos și Aegle (ca receptori direcți), presupun poziția de receptor indirect a acestuia în niște faze intermediare de comunicare, una singură dintre ele fiind precizată către final : Eurotas, ca receptor indirect, a ascultat și a reprodus cîntecele lui Apollo către Hyacinthus (*Omnia quae*, *Phoebo quondam meditante*, *beatus / Audiit Eurotas*, *iussitque ediscere laurus / Ille canit* – VI, 82 –84). Există, însă, și natura ca receptor indirect al cîntecelor Silenului convertibil în E_2, ipostază prezentată explicit în ultimele versuri : *pulsae referunt ad sidera ualles* (VI, 84).

În *Bucolica a X-a*, Gallus, ca receptor direct, fiind legat afectiv și comunicînd cu Lycoris, deci cu un personaj exterior lumii pastorale, nu-și poate găsi echilibrul în aderența sa la valorile arcadiene ; fiind un receptor neadecvat al cîntecului ce-i este închinat de poetul păstor, funcția sa este preluată de natură : *Non canimus surdis ; respondent omnia siluae* (X, 8). Din aceeași cauză, emițătorul, păstrîndu-și cu seriozitate rolul de păstor, este pus în situația de a verbaliza circumstanțele în care și-a produs propriul său mesaj : *dum tenera attondent simae uirgulta capellae* (v. 7), ... *uestrum cecinisse poetam*, / *Dum sedet et gracili fiscellam texit hibisco* (v. 70 –71), *Ite domum saturae uenit Hesperus*, ... (v. 77). Mesajul acesta este, de asemenea, structurat în manieră bucolică, redînd dialogul lui Gallus cu arcadienii care încearcă să-l consoleze (X, 9 –30, 31 –41, 50 –69), din perspectiva fostului receptor indirect, devenit E_2 (poetul însuși ca păstor arcadian).

În cazul conversiei $R_1 > E_2$ în comunicarea de tip *certamen*, M_2 este în aparență diferit de M_1 inițial, dar de fapt strict dependent de structura acestuia, calchiindu-i forma și conținutul (cîntecele amebeice din *Bucolicele a V-a*, *a VIII-a*). Comunicarea poate continua în același mod, emițîndu-se mai multe perechi de mesaje alternativ, ca în *Bucolica a III-a* și *a VII-a*.

E interesant că în *Bucolica a III-a* structura « în oglindă » a mesajelor lui Damoetas și Menalcas este caracteristică nu numai cîntecelor amebeice (v. 60 –107), ci și primei părți, în care se construiesc simetric insultele, provocarea, zălogul, descrierea pocalelor (chiar repetîndu-se v. 43 : *Necdum illis labra admoui, sed condita seruo)*. Față de cei doi păstori, Palaemon, ca receptor indirect, este, virtual, un reproducător al confruntării (E_2)[11], verbalizînd deja circumstanțele în care se desfășoară întrecerea (v. 55 –57).

Bucolica a VIII-a este integral structurată din perspectiva lui Meliboeus. În prima parte el îi prezintă pe protagoniștii întrecerii precum și condițiile în care el însuși a devenit receptor indirect (... *dum teneras*

[11] Nu luăm încă în considerare perspectiva deschisă de V, 87.

defendo a frigore myrtos, / Vir gregis ipse caper deerrauerat ... — VII, 5 —11, 14 —17) şi reproduce, ca R_1 direct > E_2, îndemnul lui Daphnis de a asista la *certamen*. Verbalizarea circumstanţelor temporale şi spaţiale aparţine atît lui Meliboeus (v. 1), cît şi lui Daphnis (v. 12 —13). În partea a doua, Meliboeus, ca receptor indirect devenit emiţător (R_1 > E_2), redă întrecerea dintre Corydon şi Thyrsis în mod selectiv (*haec memini* — v. 69), expunîndu-şi punctul de vedere (*certamen erat, Corydon cum Thyrside, magnum* — v. 16) şi aprecierea finală : *Ex illo Corydon Corydon est tempore nobis* (v. 70).

În *Bucolica a VIII-a*, la întrecerea dintre Damon şi Alphesiboeus asistă, ca totdeauna în Arcadia, elementele naturale (v. 2 — 4), Pieridele şi păstorul narator. Din unghiul de vedere al acestuia din urmă (R_1 indirect > E_2) este redat cîntecul lui Damon (v. 17 —62), reproducerea cîntecului lui Alphesiboeus (v. 65 —110) fiind încredinţată Pieridelor (R_1 indirect > E_2).

În altă variantă de comunicare în nivelul A, emiţătorul iniţial (E_1 iniţial) este acelaşi cu E_2, în condiţiile saltului în timp spre trecut sau spre viitor. Este situaţia *Bucolicei a IV-a*, în care naratorul (persoana I) se autoproiectează, după instaurarea vîrstei de aur, într-o întrecere poetică cu Linus, Orpheus şi mai ales cu Pan, zeul Arcadiei, precizîndu-se în acest ultim caz şi auditoriul — arbitru ca receptor indirect : *Pan etiam Arcadia mecum si iudice certet, / Pan etiam Arcadia dicat se iudice uictum* (IV, 58 —59). Din această perspectivă, întreaga *Bucolică a IV-a* are rolul de a descrie circumstanţele spaţiale şi temporale în care va avea loc confruntarea dintre Pan şi poetul ce-şi pregăteşte deja mesajul : *tua dicere facta* (IV, 54).

În *Bucolica a V-a* se realizează aceeaşi anticipare a unei întreceri între Mopsus şi Amyntas, Menalcas urmînd să fie arbitru : *Montibus in nostris solus tibi certat Amyntas* (V, 8), *Iudicio nostro tantum tibi cedit Amyntas* (V, 18) ; Mopsus exersează, în spaţiul poetic al *Bucolicei a V-a*, cîntecul despre Daphnis, cu care va participa la întrecerea viitoare [12] : *Immo haec in uiridi nuper quae cortice fagi/ Carmina descripsi et modulans alterna notaui, / Experiar. Tu deinde iubeto ut certet Amyntas* (V, 13 —15). Pe de altă parte, Menalcas îşi reproduce o creaţie poetică (v. 56 — 80) despre ale cărei calităţi Mopsus aflase de la Stimichon, *magister* al păstorilor-cîntăreţi (v. 54 —55).

Sporadic, această variantă apare şi în *Bucolica a IX-a*, în cazul ultimului cîntec al lui Menalcas către Daphnis (IX, 46 —50). Moeris a fost auzit cîntîndu-l de către Lycidas, care vrea să-l asculte din nou, pentru a-l reţine şi reproduce : *Quid, quae te pura solum sub nocte canentem/ Audieram ? Numeros memini, si uerba tenerem* (IX, 44 —45).

Şi în cazul acestei variante, deşi nu se mai produce conversia R_1 > E_2, receptorul are un rol important, şi anume : calităţile receptorului (prezente sau viitoare), competenţa lui poetică sau ascendentul pe care îl are asupra celorlalţi păstori influenţează atît de puternic pe emiţător, încît determină însăşi reluarea sau anticiparea emiterii.

Toate aceste modalităţi de comunicare în A, bazate pe existenţa obligatorie a unui receptor direct sau indirect convertibil în E_2, nu au im-

[12] Spre deosebire de *Bucolica a IV-a*, se verbalizează de această dată circumstanţele prezente (v. 1—7, 19).

portanță decît în măsura în care pun în evidență funcția mesajului tip *carmen* în acest nivel : cîntecul nu aparține nimănui și în același timp aparține tuturor, el este reprodus continuu fără conștiința proprietății, nealterîndu-i-se structura și apare înscris în memoria colectivă. Adevăratul personaj în nivelul A este *cicuta*, ca simbol pentru *carmen* și deci pentru Arcadia, tărîmul poetic ce trăiește prin și pentru *carmen*. De aceea, instrumentul muzical este dăruit în semn de prețuire deosebită (V, 85) sau pentru a-l desemna pe cel care îl va continua pe *magister* (II, 36 —38), iar versuri ca *Haec te nos fragili donabimus ante cicuta. / Haec nos « Formosum Corydon ardebat Alexim »*, / *Haec eadem docuit « cuium pecus? An Meliboei? »* (V, 85 —87), sau *Incipe, Maenalios mecum, mea tibia, uersus* (VIII, 21) trebuie înțelese aproape la propriu, căci reflectă locul pe care îl acordă păstorii creației poetice în ierarhia valorilor arcadiene.

Anonimatul emițătorului, prezența receptorului direct sau indirect, importanța acestora doar ca funcții și nu ca individualități, mecanismul complicat de conversie $R_1 > E_2$ asigură concentrarea interesului asupra mesajului *carmen* și transmiterea lui continuă — elemente specifice comunicării din cadrul oricărei comunități rurale. Astfel, Vergilius nu descrie pur și simplu o lume de păstori, ci o face să se manifeste, să funcționeze în modalitățile ei caracteristice.

II. Nivelul B. Din identități dezvăluite fugar, din aluzii literare se conturează cealaltă față a Arcadiei vergiliene : grupul de *amici poetae*, implicați prin travestire în jocul savant de-a *Bucolicele*, legați prin dragostea comună pentru filozofie și artă ; *amicitia* nu este decît o consecință necesară a elementului principal de coeziune a grupului : modul identic de a înțelege lumea prin intermediul poeziei, atitudinea similară față de creație. Personajele din nivelul B, fiind poeți sau preocupați de poezie, sînt în deplin acord cu rolurile de păstori arcadieni, în măsura în care, pentru toți deopotrivă, poezia reprezintă un adevărat reper existențial. Relațiile lor sînt caracterizate de aceeași armonie care guvernează lumea pastorală. Ierarhia grupului de *amici poetae* este analogă celei a păstorilor ; gustul lor literar este omogen, precizîndu-se reperele literare, atît cele pozitive : Varius, Cinna (IX, 35), Lucretius (VI, 31 —40), Pollio (VII, 6 —13), Gallus (VI, 64 —73, X, 50 —52) și firește, cei travestiți în *uates pastorum* (Damoetas — II, 36 —38, Mopsus — V, 48 —49, Daphnis — V, 51 —52, Corydon — VII, 70, Menalcas — IX, 18 —22), cît și cele negative : Maeuius, Bauius (III, 90 —91), poate și Anser (IX, 36).

Din punctul de vedere al comunicării, participanții la acest joc poetic au un statut identic, iluzie pe care Vergilius o creează prin faptul că el însuși este deghizat și egal cu celelalte personaje travestite (*Haec sat erit, diuae, uestrum cecinisse poetam / Dum sedet et gracili fiscellam texit hibisco* — X, 70 —71), iar mesajele sînt structurate din unghiul fiecărui personaj, și nu al naratorului omniscient.

Marca principală și totodată cea mai vizibilă a nivelului B constă, fără îndoială, în demascarea cîtorva dintre acești *amici poetae* travestiți în păstori, fie prin ieșiri din A către B, fie în limitele nivelului B. În primul caz, aceasta se realizează în mod spectaculos atunci cînd un personaj din A, păstrîndu-și statutul său de *pastor*, se adresează direct, într-un mesaj cu conținut tipic bucolic unui *amicus poeta* travestit, dezvăluindu-i identi-

tatea reală și preocupările poetice. Se cuvin citate tulburătoarele referiri la Pollio: *Pollio amat nostram, quamuis est rustica, musam; / Pierides, uitulam lectori pascite uestro / Pollio et ipse facit noua carmina; pascite taurum* (III, 84 —86), ca și consacrarea lui Gallus ca poet din VI, 64 —73. În sens invers, Gallus, ca *poeta* în nivelul B, se imaginează într-un univers bucolic (nivelul A), pe care-l consideră cel mai adecvat pentru a-și cînta aici propria-i operă, *Amores* (X, 50 —69).

Demascarea în limitele nivelului B se referă la dedicațiile ce intervin *ex abrupto* în text, în care emițătorul (persoana I), adresîndu-se lui Varus sau Pollio (ca *amici poetae*), în calitatea sa de *poeta*, analizează semnificațiile și implicațiile travestirii sale în păstor. Astfel abia prin situarea emițătorului și receptorului în nivelul B comunicarea capătă în unele *Bucolice* adevărata sa configurație. În *Bucolica a VI-a*, de exemplu, v. 1 —12 trebuie raportate evident, la perspectiva nivelului B: încercarea emițătorului Tityrus (nume ce ascunde probabil pe Vergilius însuși) de a-și modifica mesajul (*Cum canerem reges et proelia* ... — VI, 3) este oprită de Apollo, care îi « comandă » în continuare tipul de poezie bucolică (*Pastorem, Tityre, pingues / Pascere oportet oues, deductum dicere carmen* — VI, 4 —5). Tityrus e nevoit să se conformeze (*non iniussa cano* — VI, 9), adresîndu-i lui Varus, ca receptor direct în nivelul B, un mesaj despre istoria și mitologia lumii, așa cum au fost cîntate de Silen, mesaj care, însă, depășește cu mult cadrul bucolic, fiind deci adecvat nivelului B din punct de vedere cultural. Aceeași situație apare și în *Bucolica a VIII-a*: cîntecele lui Damon și Alphesiboeus, reproduse în nivelul A de către un păstor narator și Pieride (v. 1 —5, 14 —16, 63 —64), alcătuiesc, la rîndul lor, un mesaj tipic bucolic prin conținut și conversia $R_1 > E_2$, mesaj ce reprezintă o conformare a emițătorului din nivelul B (*poeta* travestit în naratorul din A, probabil Vergilius însuși) față de dorința comanditarului și implicit receptorului din B, Asinius Pollio, în calitatea acestuia de autor de tragedii: *Accipe iussis / Carmina coepta tuis* (VIII, 11 —13).

Altă marcă extrem de interesantă a nivelului B constă în extinderea trăsăturilor caracteristice ale unui nivel în alt nivel. Pe de o parte, jocul de-a travestirea pătrunde chiar în cel mai pastoral element din A — în *carmen*, realizîndu-se în *Bucolica a III-a* o încîntătoare substituire de personaje: Menalcas, care își atribuise identitatea lui Iollas (*Phyllida amo ante alias; nam me discedere fleuit / Et longum « Formose uale, uale, inquit, Iolla »* — v. 78 —79), reia pe neașteptate în final această mască și răspunde abia acum cererii lui Damoetas din v. 76 (*Phyllida mitte mihi, meus est natalis, Iolla*) că Phyllis ar putea fi dobîndită prin dezlegarea ghicitorii: *Dic quibus in terris inscripti nomina regum / Nascantur flores, et Phyllida solus habeto* (III, 106 —107). Pe de altă parte, în zona de interferență a nivelului A cu B se situează factorii comunicării din *Bucolica a II-a* și *a III-a*. Așa cum o dovedește citarea acestora în *Bucolica a V-a* [13] (v. 85 — 87), se observă că întregul text al celor două poeme este reluat, nediferențiindu-se în nivelul B mesajele tip *carmen* de dialogurile irepetabile din A. De aceea păstorul Menalcas își revendică paternitatea textului integral al *Bucolicelor a II-a* și *a III-a*, și nu doar a cîntecelor păstorești propriu-zise

[13] Versurile sînt amplasate într-o poziție-cheie, la jumătatea celor 864 versuri ale Bucolicelor (cf. J. Van Sickle, *The Bucolics. An Interpretation of the Design*, New York, 1979, p. 23).

(II, 5 –73, III, 60 –107), fapt care îl situează în mod necesar ca E_2 în nivelul B, deşi îşi păstrează deghizarea pastorală.

Alături de dubla identitate de *pastor* şi *poeta* a emiţătorilor şi receptorilor, nivelul B se conturează şi prin multele texte de diferite întinderi al căror conţinut depăşeşte vizibil nivelul pastoral, fiind adresate unui receptor de o înaltă cultură; astfel sînt versurile din *Bucolica a IV-a* (v. 4 –17, 26 –27, 31 –39, 46 –52, 61), pasajele de filozofie epicureică din *Bucolica a VI-a* (v. 31 – 40), descrierile de obiecte de artă (pocalele din III, 36 –47), rafinamentul combinaţiei de flori şi fructe din cununa pregătită pentru Alexis (II, 45 –55). De asemenea, *Bucolicele* abundă în trimiteri culturale în sensul larg al cuvîntului : elemente filozofice (semnificaţiile numerice pitagoreice), literare (mai ales cele ţinînd de identificarea tradiţiei teocriteene sau a altor surse preluate şi contopite în opera sa de către Vergilius, dintre care menţionăm calcul după Hesiod din VI, 66 –73), istorice (exproprierile), geografice, religioase (astrul lui Caesar Dionaeus – IX, 46 –50), mitologice, lingvistice (arhaismele limbajului rustic, valorificarea sensurilor etimologice în versuri ca *Pan ... primus calamos non passus inertes* – VIII, 24). În calitate de participant la jocul de-a *Bucolicele*, receptorul trebuie să facă faţă, însă, nu numai acestui « asalt cultural » al emiţătorului, ci i se cere în mod special cunoaşterea chiar a textului *Bucolicelor* vergiliene, memoria lui fiind solicitată nu cu scopul de a reproduce *carmina*, ca în nivelul A, ci pentru a stabili cît mai multe relaţii în text.

Cele zece *Bucolice* alcătuiesc, din perspectiva nivelului B, un unic poem, în care elementele se interrelaţionează pe multiple planuri. Structura reticulară a *Bucolicelor* este indiscutabilă, căci într-un text atît de scurt (864 versuri), în care se putea exclude practic repetiţia, sînt cu atît mai frapante imaginile, personajele, atitudinile, versurile sau fragmentele de vers care îşi răspund la distanţă, sînt dezvoltate, reluate sau transformate parţial[14]. Iată numai cîteva exemple : refuzul lui Moeris de a cînta (IX, 66) reia atitudinea lui Meliboeus (*carmina nulla canam*–I, 76), vocea naratorului din *Bucolica a II-a* (*haec incondita*, *studio inani*–II, 4 –5) se transformă într-un adevărat cortegiu de păstori, nimfe şi zei care încearcă să-l consoleze pe Gallus în *Bucolica a X-a*, dispariţia ţapului lui Meliboeus (VII, 7) trimite la III, 17 –18; versurile *Vox quoque Moerim / Iam fugit ipsa, lupi Moerim uidere priores* (IX, 53 –54) îşi găsesc ecoul în *Ipse dedit Moeris ... (has herbas) / His saepe ego lupum fieri uidi* (VIII, 97 –98); un tipar metric sau sintactic se reia de nenumărate ori în *Bucolice* (*Claudite iam riuos*, *pueri*, *sat prata biberunt*–III, 11 sau *Ite domum saturae*, *uenit Hesperus*, *ite*, *capellae*–X, 77). O construcţie de tipul *determinant* + *determinat* reconstruieşte în memoria receptorului din nivelul B atît toate asocierile determinantului respectiv, cît şi seria de determinanţi ce mai apar în acelaşi context în *Bucolice* (de exemplu, *argutus: ilex*–VII, 1, *nemus*–VIII, 23, *fistula*–VII, 22, *olores*–IX, 36; *ilex* : *nigra*–VI, 54, *arguta* – VII, 1, *caua* –IX, 15).

Funcţionalitatea nivelului B este, deci, asigurată de receptor, căci numai prin şi pentru acesta există structura reticulară a *Bucolicelor*. Ală-

---

[14] « Graţie acestui joc savant de răspunsuri la distanţă, menite să trezească în spiritul cititorului ecoul versurilor anterioare, Vergilius instituie un fel de dialectică muzicală care asigură unitatea piesei" (Jean-Paul Brisson, *Virgile. Son temps et le nôtre*, Paris, 1966, p. 75).

turi de decodarea primară a mesajului în cadrul bucolic propriu-zis (nivelul A), apare decodarea completă şi complexă a acestui mesaj, condiţionată de cunoaşterea perfectă de către participanţi a textului *Bucolicelor*, astfel încît un element să fie recunoscut într-un context nou, să i se stabilească toate trimiterile şi să i se actualizeze semnificaţiile din contextele anterioare. Din punctul de vedere al decodării complexe, specificul *Bucolicelor* constă în faptul că întregul text este comunicat simultan pentru receptorul arcadian din nivelul B; de aceea, elogiul locurilor familiare: *hic inter flumina nota*, *uicino ab limite* (I, 51 —53) devine simbolic pentru plăcerea rafinată a permanentei recombinări de elemente în număr restrîns, noutatea informaţiei reieşind tocmai din contextul nou în care apar acestea. Aşadar, dacă în nivelul A mesajul rămînea constant ca structură, cu toate că apărea în circumstanţe reale noi, în nivelul B mesajul respectiv este modificat integral de către receptor şi relaţionat în interiorul *Bucolicelor*, fiind inclus continuu în contexte poetice noi.

Existenţa structurii reticulare a *Bucolicelor*, care implică lectura internă a ansamblului celor zece piese, rezolvă o serie de probleme dificile ale relaţiei între nivele. În primul rînd, prin intervenţia receptorului din nivelul B se uniformizează mesajul bucolic, în sensul că nu se mai fac diferenţe între *carmen* şi dialogul cotidian, ci întregul text este supus decodării complexe şi devine repetabil în mod continuu şi integral în cadrul jocului travestirii (cf. V, 85 —87). În al doilea rînd, regula de schimbare permanentă a contextului poetic îşi are reflexul şi este totodată un argument pentru intervertirea rolurilor interpretate de *amici* de cîte ori se reia jocul; această intervertire, la rîndu-i, îşi are corespondentul în nivelul A în conversia $R_1 > E_2$, adică modalitatea de funcţionare a nivelului A (faptul că mesajul poate fi atribuit oricui) devine vizibilă şi efectivă prin schimbarea rolurilor (mesajul putînd fi emis sau receptat de oricare participant la joc). De asemenea, « incertitudinile » biografice reprezintă un fapt explicabil în condiţiile în care, pe de o parte, în nivelul A, citarea unui nume în *carmen* implică transmisibilitatea lui în mesaj ca atare, indiferent de emiţătorul iniţial, iar, pe de altă parte, modalitatea de existenţă a nivelului B este travestirea, astfel încît existenţa mai multor perspective asupra unui personaj în nivelul A este analogă schimbării măştilor în B. Prin nivelul B, comunicarea capătă un caracter dramatic, verbalizarea circumstanţelor din A reprezentînd adevărate « indicaţii de regie şi scenografie » — fapt firesc într-o lume travestită.

III. Nivelul C. Mărcile nivelului C sînt puţine, constînd în principal din referiri izolate la fapte şi persoane exterioare Arcadiei ca lume de poeţi travestiţi în păstori: exproprierile (I, IX), situaţia Cremonei (IX, 27), ipostaza de om politic a lui Pollio (*te consule* — IV, 11), aluziile la victoriile militare ale lui Pollio şi Varus (VIII, 6 —8, VI, 6 —7). Intruziunile realităţii sînt, însă, cele mai puternice în *Bucolica a X-a*, afectînd chiar comunicarea: apar receptori (direct — Gallus, indirect — Lycoris) netravestiţi, din afara Arcadiei (*Pauca meo Gallo, sed quae legat ipsa Lycoris/ Carmina sunt dicenda* — X, 2 —3), mai mult, Gallus i se adresează direct

lui Lycoris din spațiul cîntecului arcadian (v. 42 —49), marcînd ruptura lui definitivă cu universul bucolic.

Același mesaj este rostit de nenumărate ori în *Bucolice* : în nivelul A prin continua transmitere a cîntecelor, în nivelul B prin lectura internă și prin reluarea jocului travestirii ; abia în nivelul C se realizează joncțiunea celor două nivele anterioare. Astfel, *deus* din *Bucolica I* rămîne pentru Tityrus doar o impresie rustică, mesajul lui (v. 45), ca și ofrandele ce-i vor fi aduse, sînt tipic bucolice. În nivelul B, se asociază prin lectura internă această imagine cu cea a lui Daphnis din V, 56 —80 și cu a astrului lui Caesar Dionaeus (IX, 46 —50), abia în nivelul C fiind identificat personajul real.

În interiorul fiecărui nivel participanții respectă cu strictețe regula jocului, fapt care îi asigură acestuia veridicitatea : personajele din A își organizează existența în funcție de *carmen*, dăruindu-se bucuriei de a mai afla un cîntec și a-l împărtăși altora, personajele din B au conștiința statutului lor dublu de *poetae* și *pastores*, trăind prin plăcerea rafinată de a descoperi structura interioară a *Bucolicelor*. Așa cum nivelul B îl închide în sine pe A și ambele încearcă să convingă prin toate detaliile că universul Arcadiei există ca lume efectivă, echivalentă celei reale, că are locuitori, peisaj, istorie proprie, nivelul C arată că totul e ficțiune, că atît de credibila Arcadie nu e decît un încîntător produs al spiritului vergilian. Structura concentrică a *Bucolicelor* devine astfel vizibilă abia prin acest ultim nivel, care restituie perspectiva firească asupra autorului și creației : dacă în nivelul A se acorda interes doar mesajului reproductibil (carmen), receptorul și emițătorul fiind indiferenți ca individualități, și dacă în B era exacerbat rolul receptorului pentru a impune un nivel cultural înalt comunicării, nivelul C îl reabilitează pe Vergilius ca emițător și îl repune în drepturile sale reale. Vergilius se comportă ca autor ce-și organizează textul în zece poeme, ordonate după propria-i dorință, pe care le comunică publicului roman (ca receptor abstract). În nivelul A, el fusese unul dintre păstorii cîntăreți (*uidimus ipsi* — X, 26), în nivelul B dirijase jocul travestirii, manifestîndu-și eventuala preferință pentru un rol sau altul (Tityrus din VI, 1 —12 sau Menalcas din V, 85 —87) ; în nivelul C, contemplă întregul joc de-a Arcadia, cu conștiința că l-a creat el însuși : *Illo Vergilium me tempore dulcis alebat/ Parthenope studiis florentem ignobilis oti, / Carmina qui lusi pastorum audaxque iuuenta / Tityre, te patulae cecini sub tegmine fagi* (*Georgice*, IV, 563 —566).

Bucolicele devin, astfel, cel mai frumos dar al lui Vergilius pentru prietenii săi : descoperind că dragostea comună față de poezie e esența spiritului lor, le-a dezvăluit acest adevăr sub chipul celor numiți *soli cantare periti* (X, 32), implicîndu-i alături de el în minunatul joc de-a Arcadia și făcîndu-i să trăiască veșnic în acest tărîm devenit emblemă a poeziei.

Decembrie 1983

Muzeul Satului și de Artă Populară
Șos. Kiseleff 28—30
71321 București

BESONDERHEITEN DER KOMMUNIKATION IN VERGILS EKLOGEN

(ZUSAMMENFASSUNG)

Die Hirtenwelt und die Welt der römischen Oberschicht sind die zwei möglichen Ausgangspunkte zu einer näheren Bestimmung von Vergils Arkadien. Davon ausgehend wird in der vorliegenden Arbeit eine Analyse der kennzeichnenden Kommunikationsstrukturen der Eklogen unternommen, wobei man drei Ebenen unterscheidet :

(a) Die Ebene A bezieht sich auf die pastoralen Grundzüge Arkadiens. Hier treten in der Sender- oder Empfängerrolle nicht nur Hirten, sondern auch Musen, Götter, Nymphen und nicht zuletzt Elemente der Natur auf. Der Empfänger wird dabei immer deutlich erwähnt (sei es direkt oder indirekt) und übernimmt auch die zweite Funktion der gänzlichen oder auch nur auszugsweisen Wiedergabe der ursprünglich empfangenen Meldung. Gleichzeitig vermittelt er auch Genaueres über den Ort und die Zeit der Entstehung der ursprünglichen Sendung und immer auch über den ursprünglichen Sender bzw. Empfänger. Diese Umwandlung des ursprünglichen Empfängers in einen Sender (E_1 S_2) und das notwendige Vorhandensein des Empfängers bestimmt die Konzentrierung der Aufmerksamkeit dem gemeinschaftlichen Gedächtnis eingeprägte Meldung vom Typ *carmen* und deren Überbringung, ein Sachverhalt der die Kommunikation innerhalb ländlicher Gemeinschaften generell kennzeichnet.

(b) Die Ebene B hebt nun die andere Seite von Vergils Arkadien hervor : die Gruppe der Freunde, einschliesslich Vergil selber, die entweder dichten oder in der Dichtung beflissen sind und hier als Hirten verkleidet erscheinen. Die Ebene B konstituiert sich sowohl durch die Aufdeckung der Identität und des Dichterstatus einiger Personen als auch mit Hilfe der verschiedenen Texte, die offensichtlich einen Empfänger hoher Bildung voraussetzen. Dieser muss auch eine eingehende Kenntnis der Eklogen aufweisen, wobei sich diese in der Perspektive der Ebene B zu einer einzigen Dichtung zusammenstellen, deren Elemente auf verschiedenen Ebenen zueinander in Beziehung treten. Die Funktionalität der Ebene B wird also vom Empfänger gesichert, da nur durch und für ihn die retikuläre Struktur der Eklogen besteht.

(c) Die Merkmale der Ebene C erscheinen als isolierte Angaben zu Personen und Geschehnissen ausserhalb Arkadiens.

Die konzentrische Struktur der Eklogen wird erst nach der Aufdeckung dieser letzten Ebene deutlich : war in A die gesamte Aufmerksamkeit der wiederholbaren Meldung *carmen* gewidmet, und wurde in B die Rolle des Empfängers überschätzt um die retikuläre Struktur der Eklogen zu verdeutlichen, so rehabilitiert die Ebene C Vergil als Sender der in seinem Bewusstsein betrachtet, er habe das ganze Arkadien-Spiel selbst geschaffen (*Georgica*, IV, 563—566).

D'HERMÈS À MERCURE CHEZ OVIDE

L. POZNANSKI

En tant que messager de Zeus [1], Hermès est souvent amené à tromper les hommes d'où le lien étroit entre ses fonctions de vol, de commerce, en un mot d'intermédiaire. Pourtant Auguste n'a pas hésité à se laisser représenter sous les traits de Mercure [2]. Est-ce le résultat d'un courant religieux et philosophique, d'un changement économique et social? Autant de questions dont nous pouvons peut-être trouver la réponse, dans les témoignages écrits de l'époque augustéenne, par exemple chez Ovide.

Au-delà des mythes qu'il décrit dans ses *Métamorphoses*, « manual of classical mythology » [3], Ovide se révèle dans les *Fastes*, « témoin du rite » [4]. Par ce passage du mythe au rite, par son aspect « léger et non dogmatique » [5], Ovide nous invite à réfléchir à l'identification Auguste-Mercure qui est naturellement moins évidente que celle du Princeps avec Apollon [6]. Dans notre étude, nous tenterons de montrer que partant d'un Hermès grec, Ovide le romanise par touches successives jusqu'à l'intégrer dans un rite purement national [7]. Dans les *Métamorphoses*, il se contentait de nous montrer l'Hermès de la mythologie grecque dont il ne pouvait comprendre la véritable singnification. Son Hermès est avant tout un dieu léger et amoureux, sans grande consistance. Par contre dans les *Fastes*, il nous révèle le Mercure romain, et le replace dans son contexte national.

Petit-fils d'Atlas « *nepos Atlantis* » [8], fils de Maia *Maia natus* [9] et de Zeus *Ioue natus* [10], né sur le mont Cyllène, en Arcadie, d'où son nom *Cyllenius* [11], Hermès est avant tout le messager des dieux et en particulier celui de son père, Zeus, dont il exécute la volonté. C'est envoyé par lui qu'il tue Argus aux Cents yeux, gardien de Io [12]. Déjà Homère qualifiait Hermès d'Αργειφόντης [13] mais le sens de ce mot est sujet à controverses [14].

---

[1] J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, New,-York, p. 211.
[2] P. P. Bober, *Mercurius Arvernus*, Marsyas, VII, 1945/47, p. 41/42.
[3] F. J. Miller, *Ovid, Metamorphoses*, Cambridge, 1971, p. X.
[4] R. Schilling, *Ovide, poète des Fastes*, Mélanges Carcopino, Paris, 1968, p. 863–875.
[5] H. Fränkel, *Ovid, a Poet between two Worlds*, Berkeley, 1945, p. 144.
[6] W. Deonna, *Le trésor des Fins d'Annecy*, R.A., 1920, p. 185.
[7] G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966, p. 426.
[8] Ov., *Fast.* V, 663.
[9] Id., *Met.*, II, 685–686.
[10] *Ibid.*, I, 673.
[11] *Ibid.*, I, 713
[12] *Ibid.*, I, 670, sqq.
[13] Hom., *Il.* XXIV, 182.
[14] J. Chittenden, *Diaktoros, Argeiphontes*, AJA, 1948, p. 24–33, et S. Davis, *Argeiphontes in Homer. The Dragon-Slayer*, GR, XXII, 1953, p. 33–38.

StCl XXIII, București, p. 65–72

Ovide, à propos d'Argus, se conforme à la tradition hellénique tout comme dans son interprétation de l'enlèvement d'Europe par Zeus, aidé par Hermès [15]. En outre, ici comme dans nombre de récits, il utilise les mots « blanc » et/ou « noir » et cette séquence peut nous permettre de cerner la personnalité de son Hermès, souterrain ou céleste, par exemple. Par deux fois, Ovide fait référence à la couleur blanche, la première, afin de qualifier la robe du taureau *quippe color niuis est, quam nec uestigia duri / calcauere pedis nec soluit aquaticus auster* [16]. Puis à nouveau, il souligne la blancheur des lèvres *ad candida ora* [17].

Hermès accompagne Zeus dans sa visite à Philémon et Baucis [18] et également à Hyriée [19]. Ces deux histoires se ressemblent en bien des points, « même atmosphère idyllique de vertueuse pauvreté ; même attitude des divinités » [20], pourtant dans la seconde Hermès joue un rôle actif et s'associe à la conception d'Orion [21]. Ici la couleur noire apparaît dans les deux récits, *nigro tigno* [22], et *nigro fumo* [23] et rappelle la cendre noire dont se barbouille Hermès dans le poème de Callimaque [24].

Dans son combat contre Méduse, Persée reçoit l'aide de Zeus, d'Athèna et d'Hermès [25] et les remercie en leur élevant un autel à chacun : *Dis tribus ille focos totidem de caespite ponit, / laeuum Mercurio, dextrum tibi, bellica uirgo, / ara Iouis media est* [26]. Ni Apollodore [27], ni Hygin [28] ne révèlent cette disposition. La relation Hermès/gauche peut marquer seulement la liaison entre ce dieu et les puissances souterraines, ou être le résultat d'une démarche religieuse particulière. À ce stade, nous ne pouvons que la relever sans pouvoir l'interpréter plus avant. Hermès peut aussi avoir un rôle indépendant et ne pas être seulement le second ou l'aide de quelqu'un d'autre. Ainsi lorsque dès sa naissance, il vole les bœufs d'Apollon [29]. À cet épisode célèbre [30], se rattache l'histoire de Battus [31], changé en pierre par Hermès [32]. Il est clair que ce récit d'Ἑρμῆς Βοῦκλεψ [33] recouvre une réalité économique : celle de la richesse en troupeaux, à l'époque archaïque [34].

---

15 Ov., *Met.* II, 839 sqq.
16 *Ibid.*, 852–853.
17 *Ibid.*, 861.
18 *Ibid.*, VIII, 626 sqq.
19 Ov., *Fast.* V, 496 sqq.
20 H. Le Bonniec, *Les Fastes*, t. II, Bologne, 1970, p. 152, note 112.
21 Le 11 mai, étant la date approximative du coucher d'Orion, cette histoire trouve sa place dans le livre V des *Fastes*.
22 Ov., *Met.* VII, 648.
23 Id., *Fast.* V, 505.
24 Callim., *Hymne à Artemis* III, 69.
25 Ov., *Met.*, IV, 710 sqq.
26 *Ibid.*, 753–754.
27 Apoll. II, 4, 3.
28 Hyg., *Fab.*, 64.
29 Ov., *Met.* II, 686 sqq.
30 *Hymne à Hermès* 75.
31 R. Holland, *Battos*, Rh. M., LXXV, 1926, p. 156–184.
32 Ant. Lib., XXIII.
33 N. Yalouris, Arch. Eph., XCII–III, 1953/4, p. 162–184.
34 J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris, 1972, p. 97–143.

Ovide, poète des Amours, ne manque pas de nous conter ceux d'Hermès. Tout d'abord avec Hersé, la fille de Cécrops [35] qui accouche de Céphale. En fait, et ce point nous paraît important, son récit reste centré sur Aglaure, la sœur de Hersé. Peut-être parce qu'il s'agit d'une « métamorphose », mais ce récit souligne la façon dont Ovide a employé ce procédé littéraire [36]. Aglaure qui occupe la chambre de gauche a vu la première le dieu, avant sa sœur : *Aglauros laeuum ... uenientem prima notauit / Mercurium* [37]. Son premier geste est de lui réclamer un poids d'or *proque ministerio magni sibi ponderis aurum / postulat* [38]. Nous sommes ici en présence d'un rite de prostitution sacrée [39] ou tout simplement d'une exploitation cynique de la situation, d'un marché de chair. Mais ce problème devient secondaire car Athèna rend Aglaure jalouse de sa sœur, en lui envoyant l'Envie. Ovide utilise alors un vocabulaire sombre : *nigro ... tabo* [40], *caligine abundet* [41], *uirus piceumque per ossa / dissipat* [42]. Afin de ne laisser planer aucune incertitude, il oppose blanc et noir *nec lapis albus erat: sua mens infecerat illam* [43].

Tzetzes nous a laissé le récit d'un sacrifice humain à Tanagra, en l'honneur de « l'Hermès blanc » [44] que l'on peut rapprocher de celui de Pausanias à propos du culte des Euménides à côté de Mégalopolis [45].

Le second récit doit compléter le premier et « on this analogy we may suppose that at Tanagra there was a black, i.e. chtonian and gloomy Hermes, by whom as a nether power piacular offerings, even human beings, might be demanded, and that when his wratch was averted he became the appeased or ,,white'' divinity » [46], la séquence blanc-et-noir étant équivalente à ouranien et chtonien [47].

Ce qui est intéressant, c'est le passage possible d'une couleur à une autre, la mobilité du Blanc au Noir ou l'inverse. L'Hermès que nous décrit Ovide dans ce récit de la métamorphose d'Aglaure est donc tout empreint de dualisme. Ce concept est également illustré par Hermaphrodite, né d'Hermès et d'Aphrodite, comme son nom l'indique *nomen quoque traxit ab illis* [48]. La nymphe Salmacis qui est tombé amoureuse de lui, obtient de ne plus le quitter et leurs deux corps seront unis pour l'éternité [49]. L'élément féminin est négatif *infamis ... undis Salmacis* [50] et le jeune garçon est ici la victime de la passion.

---

35 Ov., *Met.* II, 724 sqq.
36 H. Bardon, *Ovide et la Métamorphose*, Latomus, XX, 1961, p. 485—500.
37 Ov., *Met.* II, 739—740.
38 *Ibid.*, 750—751
39 R. Graves, *Greek Myths*, Londres, 1936, p. 100.
40 Ov., *Met.* II, 760.
41 *Ibid.*, 764.
42 *Ibid.*, 800.
43 *Ibid.*, 832.
44 Tzet., *Lycophr.*, 680.
45 Pausan., VIII, 34, 3.
46 L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, V, Oxford, 1909, p. 31.
47 J. Harrison, *Prolegomena to the Study of the Greek Religion*, Cambridge, 1903, p. 58.
48 Ov., *Met.*, IV, 291.
49 *Ibid.*, 285 sqq. Cf. M. Delcourt, *Hermaphrodite, mythes et rites de la bisexualité dans l'Antiquité classique*, Paris, 1958.
50 *Ibid.*, 285—286.

Une aventure amoureuse plus souriante est celle qui voit la naissance des jumeaux Autolycus et Philammon [51], le premier fils d'Hermès et le second d'Apollon, leur mère étant Chioné. Autolycus a hérité de son père, Hermès, le pouvoir de transformer ce qui est blanc en noir et vice versa *candida de nigris et de candentibus atra / qui facere adsuerat, patriae non degener artis* [52] : Marié à Amphithée [53], il aura pour fille Anticlée, la mère d'Ulysse. Ce dernier rappelle qu'il descend d'Hermès [54] : *quoque per matrem Cyllenius addita nobis / altera nobilitas* [54] afin de recevoir les armes d'Achille. Le dieu donne à son descendant la *moly*, fleur blanche à racine noire *pacifer huic dederat florem Cyllenius album ; / moly uocant superi, nigra radice tenetur* [55]. En plus de la séquence blanc/noir, il nous faut noter ici aussi l'adjectif *pacifer* qui qualifie Hermès. De son rôle de conducteur d'âmes, un seul exemple apparaît chez Ovide, à propos de Perséphone : *Tartara iussus adit sumptis Caducifer alis, / speque redit citius uisaque certa refert* [56]. Hermès est désigné par un de ses attributs : le caducée.

Symbolique encore est sa transformation en ibis [57] : *Cyllenius ibidis alis* ; il est clair qu'il faut y voir l'influence du dieu égyptien Thoth [58]. Jusqu'à présent, au vu des textes étudiés, l'Hermès d'Ovide ne nous semble pas être le Logos « retrouvé » dans l'exégèse d'Homère [59] : « Héraut du monde divin, porteur des messages célestes, et surtout des messages de Zeus, Hermès a glissé insensiblement, dans l'exégèse, de la parole, du verbe, à la raison et à la sagesse ». Ses fonctions dérivent de son activité principale : la parole [60]. Ainsi dans les sacrifices, la langue lui était réservée [61].

Peut-être la séquence blanc/noir dénote-t-elle chez Ovide la croyance en une opposition entre « la parole intérieure et celle qui est exprimée » [62]. Mais l'image de son Hermès n'est pas « voisine de la conception du Verbe sémitique » [63] qui aurait pu nous conduire à penser aux premières expressions de l'Evangile selon Saint-Jean concernant le Logos [64].

Les éléments de la mythologie grecque sont donc assez conventionnels, malgré certains points particuliers comme l'opposition de couleurs blanc/noir. Dans les *Fastes*, calendrier du monde romain [65], Mercure nous fournira peut-être des détails plus significatifs qui nous permettront de saisir l'importance relative de ce dieu, introduit officiellement à Rome en 495 avant l'ère chrétienne, dans la renaissance religieuse instaurée par Auguste [66].

---

[51] *Ibid.*, X I, 301, sqq.
[52] *Ibid.*, XI, 314–315.
[53] Hom., *Od.* XIX, 394.
[54] Ov., *Met.*, XIII, 146–147.
[55] *Ibid.*, XIV, 291–292.
[56] Ov., *Fast.*, IV, 605–606.
[57] Id., *Met.*, V, 331.
[58] H. S. Versnel, *Mercurius amongst the Magni Dei*, Mnemosyne, XXVII, 1974, p. 144–149.
[59] F. Buffières, *La notion de « logos » dans l'exégèse d'Homère*, Bull. de Litt. Eccl., LIV, Toulouse 1953, p. 59.
[60] Platon, *Cratyle* 408 a.
[61] Aristoph., *La Paix*, 1062, Heraclit, *All.*, 72, 19.
[62] F. Buffières, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris, 1956, p. 292.
[63] V. Bérard, *De l'origine des cultes arcadiens*, Paris, 1894, p. 276.
[64] Ev. Jean, 1,1 à 19.
[65] A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology*, Munich, 1972.
[66] Liv., II, 21, 7.

Ovide rattache son culte à celui de Faunus, introduit par Évandre dans le Latium : *sed Fauni prima-bicornis / has docuit gentes alipedisque dei* [67]. Ce rapprochement n'est pas fortuit : « Faunus remained, for one reason or another, probably in connection with the Julian-Romulus ideology, to be incorporated, or must we say, to be tricked, into the imperial cult »[68]. À la légende troyenne s'accorde également la remarque de Servius notant d'après Naevius que Mercure avait fabriqué le bateau d'Enée [69].

En outre, Mercure explique l'origine de la fête des Lemuria [70] par le jeu de mots Remuria/Lemuria. Cette étymologie n'est pas sérieuse [71], mais son existence même prouve le désir de rattacher cette fête au fondateur de Rome. En rapportant cette version, Ovide se montre encore influencé par la volonté d'Auguste de s'identifier à Romulus. Dans le culte des Lares [72], le rôle de Mercure s'accroît et celui d'Auguste également : « The worship of the Lares Augusti spread through Italy and the Empire. The popularity of the Lares in Rome is indicated by several reliefs ... » [73]. Mercure sera le père des Lares dont le culte remonterait à Servius Tullius[74]. Ovide confond ici les Lares Praestites avec les Lares Compitales qu'Auguste a liés au Culte du Genius Augusti en 7 avant l'ère chrétienne : *mille Lares Geniumque ducis qui tradidit illos / Vrbs habet* [75]. Il est clair que la présence de Mercure dans la mythologie de ce culte n'est pas un hasard, ni d'ailleurs le culte lui-même, « cults are not introduced without purpose » [76].

Dès le début, Marcure a été un sujet de conflit entre la plèbe et les patriciens [77]. Son culte était lié « au commerce et spécialement au ravitaillement » [78]. Ovide l'évoque dans les *Fastes*, lors des Ides de Mai, date de la fondation de son Temple, en face du Grand Cirque [79]. Le passage est significatif de la démarche du poète. Il débute par une invocation à Hermès, le dieu grec, et accumule les détails permettant de reconnaître ce dieu qu'il ne nomme pas ; il se contente d'employer des periphrases *nepos Atlantis, edidit ... Pleias una Ioui.* Il passe en revue les fonctions d'Hermès, et on se doit de noter que la première est celle d'*arbiter*. Puis il en vient au culte lui-même et le rattache aux *uendere merces* et *lucra*. Enfin, et c'est là l'essentiel de son propos, il décrit le rituel que le marchand, *mercator*, effectue à la source située près de la *Porta Capena* [80]. Cette source n'est pas identifiée de façon certaine : *Portae uicina Capenae* : « diese sonst nicht bekannte Quelle ist vielleicht in der Villa Mattei wiedergefunden

---

[67] Ov., *Fast* V, 99–100.

[68] A. W. J. Holleman, *Ovid and the Lupercalia*, Historia, XXII, 1973, p. 265.

[69] Serv., ad. *Aen.* I, 170, J. Perret, *Les origines de la légende troyenne de Rome*, Paris, 1942, p. 481.

[70] Ov., *Fast.* V, 447 sqq.

[71] G. Thaniel, *Lemures and Larvae*, A. J. Ph., XCIV, 1973, p. 183, note 5.

[72] Ov., *Fast.* II, 608.

[73] A. D. Nock, *Religious Developments from the Close of the Republic to the Reign of Nero*, *C.A.H.*, X, Cambridge, 1956, p. 480.

[74] Pline, *H. N.* XXXVI, 70.

[75] Ov., *Fast.* V, 145–146.

[76] R.M. Ogilvie, *Some Cults of Early Rome, Hommages à M. Renard*, Bruxelles, 1969, p. 566.

[77] Tite-Live, II, 27, 5–6.

[78] G. Dumézil, *op. cit.*, p. 426.

[79] Ov., *Fast.* V, 663–692.

[80] R. E. III, 1506 (Hülsen).

worden . . . doch bleibt die Identifizierung angesichts der ungenauen Ortsangaben problematisch » [81]. La Porte Capène, qui a donné son nom à la première région d'Auguste[82], est celle par laquelle la Via Appia entre dans Rome. Son nom était peut-être lié à celui de la cité de Capène, rattachée à Rome après la prise de Veies [83]. Le 12 Octobre 19 avant l'ère chrétienne, Auguste entra à Rome par cette porte et un autel de Fortuna Redux fut dédié à cette occasion en cet endroit [84]. La source rappelle celle de Pharae avec ses trente pierres dressées [85], comparables aux cailloux du Petit Poucet [86]; mais c'est par la « prière » du marchand qu'Ovide en souligne l'importance dans ses *Fastes* : il nous donne un tableau vivant, on pourrait dire un reportage de ce culte. H. Le Bonniec [87] a donné un texte remanié de celui de J. G. Frazer [88] ou de R. Merkel [89]. Il a permis de comprendre le vers 691 en restituant *poscenti* 'sourire à quelqu'un' et ainsi s'établit la complicité entre Mercure et le marchand [90], « l'humour abolit le sacrilège et fait sourire le dieu » [91].

Festus notait : *Mercurius a mercibus est dictus. Hunc etenim negotiorum omnium aestimabant esse deum* [92] et Meillet-Ernout enchaînent : « dieu du commerce » [93]. Là, il nous semble que Walde est plus précis lorsqu'il ajoute : « Gott des Handels und Gewerbes » [94]. Cette définition recoupe celle d'A. Legrand [95] qui, après avoir rapporté le nom du dieu au mot *merx*, le rattache à l'annone : « il semble donc que le commerce du blé soit celui qui a donné de l'extension à la confrérie des marchands et a développé l'importance de ce dieu » [96].

Octave dont J. Six a retrouvé la statue en Mercure (attribuée auparavant a Germanicus) [97], et qui sert de modèle au Mercure assis du Trésor des Fins d'Annecy « a amené la paix, et par la paix, la prospérité. En cela encore il est Mercure, dieu de paix et de concorde, et dieu de l'abondance, de la fertilité terrestre . . . » [98]. Auguste, après la période de guerres civiles, les destructions, la famine, veut être l'arbitre, en assurant la paix sociale : « the new regime promised to be stable, an era of peace and good faith seemed assured, and men unearthed their hoards and went about their business in security and with good hopes » [99]. La première condition de

---

[81] F. Bömer, *Die Fasten*, II, Munich, 1962, p. 332.
[82] L. Homo, *Nouvelle Histoire Romaine*, Paris, 1969, p. 272.
[83] Liv., V, 8.
[84] *Res. Gest. Diu. Aug.*, II, 11.
[85] Paus., VII, 22, 4.
[86] Ch. Ploix, *Etude de mythologie grecque: Hermès*, Mem. de la Soc. de Ling. de Paris, II, 1895, p. 145—166.
[87] H. Le Bonniec, *Notes critiques sur les Fastes d'Ovide*, Revue de Philologie, XXXIV, 1960, p. 214.
[88] J. G. Frazer, *Ovid's Fasti*, Londres, 1929.
[89] R. Merkel, *Fastorum Libri Sex*, Berlin, 1841, importante introduction.
[90] E. J. Kenney, C. R., 23, 1973, p. 177.
[91] J. M. Frécaut, *L'esprit et l'humour chez Ovide*, Grenoble, 1972, p. 287.
[92] Fest. — P., 124 (111 Lindsay).
[93] Meillet—Ernout, *Dict. étym. de la langue lat.*, p. 712.
[94] Walde—Hofmann, *Etym. Wort. der lat. Sp.*, II, p. 74.
[95] A. Legrand, D. S. III, 1802—1823.
[96] *Ibid.*, 1816.
[97] J. Six, *Octavien— Mercure*, R.A., IV, 1916, p. 257 à 264.
[98] W. Deonna, *loc. cit.*, p. 191.
[99] T. Frank, *An Economic Survey of the Ancient Rome*, V, New York, 1959, p. 18.

l'apaisement étant de nourrir les habitants de Rome qui pouvaient mettre en danger les structures de l'État par leur forte concentration démographique. C'est ce qu'il fit : *non sum deprecatus in summa frumenti penuria curationem annonae quam ita administraui ut intra dies paucos metu et periclo praesenti ciuitatem uniuersam liberarem impensa et cura mea* [100]. Auguste chiffre ses largesses à la Plèbe[101] et montre ainsi son attachement à la tranquillité qu'il a acquise sur le plan intérieur.

Le Mercure d'Ovide « god of gain and riches, especially of sudden and unexpected riches, such as are acquired by commerce » [102] reflète « Augustus who appeared among men, like the Messiah and the Saviour of the mighty and holy Roman Empire » [103].

À propos de la célèbre ode d'Horace [104], J. Fabri avait écrit : « Ne faut-il voir que joliesse et imagination dans la personnification d'Auguste en Mercure ? Mercure est messager des dieux et de la paix, mais il est encore le dieu du commerce et des affaires... » [105].

Ovide, lui sans aucun doute en passant du mythe au culte, rend compte de l'évolution historique : « Am Anfang stand das Wort, um dieses bildete sich ein „Mythos'', dieser schuf sich einen Kult : Der Kaufmann betet zu Merkur (Kult), weil er diesen für den Gott der merces hält (Mythos) : Ein Vorgang also der landläufigen Beobachtungen der Religionsgeschichte zuwiderläuft » [106]. Ainsi chez Ovide ce passage du mythe au rite recouvre celui d'Hermès à Mercure. Il est difficile d'évaluer ce qu'il doit sur le plan poétique et de l'inspiration à des poètes tels que Callimaque [107] ou Properce [108]. Pour ce qui est de l'astrologie, l'ouvrage d'Aratos traduit par Cicéron a pu l'influencer [109], surtout en ce qui concerne la place des planètes [110]. Son Hermès est grec sans nul doute mais son souci constant de le « blanchir » nous ramène au culte plébéien de Cérès : *Alba decent Cererem, uestes Cerialibus albas / sumite: nunc pulli uelleris usus abest* [111]. Dieu du jour et de la nuit, *de albis uero nigro et de nigris alba faciebat, quod ostenditur per eius pileum semialbum et seminigrum* [112], il n'est jamais chez Ovide, « le Verbe sémitique » [113] qui pourrait être assimilé au Logos.

Mercure est fidèle à l'image que le Romain a de ses dieux : « Always defined by his precise office and it was according to this function that he held the veneration of the workshipper » [114]. Son interprétation d'Her-

---

[100] *Res Gest. Diu. Aug.*, I, 5.

[101] *Ibid.*, III, 15.

[102] W. Smith, *Dict. of Greek and Roman Biogr. and Myth.*, II, New York, 1967 (rééd.), p. 413.

[103] M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 1926, p. 44.

[104] Hor., *Carm.* I, 2.

[105] J. Fabri, Ne sinas Medos equitare inultos *(Horace,* Odes, *1, 2, 51)*, Les Études Classiques, 30, 1962, p. 31.

[106] F. Bömer, *op. cit.*, I, p. 32.

[107] W. Kraus, *Ovidius Naso*, R. E. XVIII, 1953.

[108] A. Zingerle, *Ovidius und sein Verhältnis zu den Vorgängern und gleichzeitigen römischen Dichtern*, Innsbruck, 1869—1871 (= Hildesheim, 1967).

[109] V. Buescu, *Cicéron, les Aratea*, Bucarest, 1941.

[110] *Ibid.*, p. 197—199.

[111] Ov., *Fast.*, IV, 619—620.

[112] Albricius, *de Deorum imag.* VI.

[113] V. Bérard, *De l'origine des cultes arcadiens*, Paris, 1894, p. 276.

[114] R. Schilling, *The Roman Religion*, in *Historia Religionum*, I, Leiden, 1970, p. 447.

mès / Mercure s'inscrit en ligne droite dans la propagande d'Auguste qu'il ne sert peut-être consciemment pas mais néanmoins illustre : « The subject matter itself, however treated those religious observances that had come down from a forgotten past and which it was Augustus' aim to emphasize as so important a strand in the whoken thread of the eternal life of Rome — was peculiarly in line with the emperor's purpose, while the fact that the present form of the Roman calendar was done to his adoptive father might give additional appropriateness to it as work devoted to his ends »[115].

Ovide nous permet donc de comprendre, selon un enchaînement historique fondé sur les réalités socio-économiques, le passage qui s'est opéré de l'Hermès des *Métamorphoses* au Mercure des *Fastes*, et ainsi l'identification possible avec Auguste.

Mai 1984

Université Ben-Gourion
Beer—Sheva

[115] K. Allen, *The Fasti of Ovid and the Augustan Propaganda*, A. J. Ph., 1922, p. 251.

SPRACHLICHES ZUR *VULGATA*

VON

BENGT LÖFSTEDT

Einleitung

« Es bleibt ... eine beschämende Tatsache, dass wir keine grössere Monographie über die [Sprache der] *Vulgata* besitzen, die den Ansprüchen der heutigen Wissenschaft genügt, und es darf ohne Übertreibung gesagt werden, dass eine derartige auch vom rein philologischen Gesichtspunkte aus ein dringendes Desideratum ist », bemerkte E. Löfstedt, *Syntactica* 2 (1933), 461 f. Dies gilt jetzt nicht weniger als vor 50 Jahren. Immer noch sind wir auf die alten Handbücher von H. Rönsch, *Itala und Vulgata* (2. Aufl., 1875) und F. Kaulen, *Sprachliches Handbuch zur biblischen Vulgata* (2. Aufl. 1904 ; Neudruck 1973) angewiesen, die von E. Löfstedt erwähnt wurden [1].

W. E. Plater & H. J. White, *A Grammar of the Vulgate* (1926), wird von E. Löfstedt nicht genannt. Diese Arbeit ist in der Tat wenig förderlich. Erstens ist sie von Kaulens oben genanntem Werk stark abhängig ; im Vorwort heisst es : « we gratefully acknowledge our obligations to Kaulen's *Handbuch zur Vulgata*, which we have frequently consulted. At the same time we must claim that our work is independent ; in such a subject as this, resemblance does not imply plagiarism ». Allerdings gibt es ja ein Sprichwort « qui s'excuse s'accuse » und die enge Abhängigkeit der späteren Arbeit von der früheren ist oft auffallend, vgl. z.B. die Darstellung von *quanquam* mit dem Konj. bei P.—W. 134 und Kaulen 298 oder die des Typus *filius mortis* P.—W. 19 f. und Kaulen 254 [2].

Wichtiger ist es, dass in vielen Fällen, in denen P.—W. von Kaulen abweichen, ihre Darstellung schlechter ist. So überstreiben sie sehr « The Foreign Element » in der *Vulgata* (S. 11 ff.) ; S. 19 werden z. B. Belege wie Apoc. 3,12 *Qui uicerit, faciam illum* als « nominatiuus pendens » bezeichnet und als Beispiele von « Hebraisms in case » angeführt, beides natürlich unrichtig ; ebensowenig ist der ebda. belegte Gebrauch des Nominativs in der Apposition (etwa Apoc. 2,13 *in diebus Antipas, testis meus fidelis*) ein Hebraismus (s. Hofmann—Szantyr, *Lateinische Syntax* 28), oder die Verwendung von *ab* mit dem Abl. nach einem Komparativ (Psalm. 8,6 *minuisti eum paulo minus ab angelis* ; P.—W. 21 ; aber s. Hofmann—Szantyr a.O. 111 f.) ; und wenige Latinisten werden mit P.—W. 34 f. in

[1] Es gibt auch Handbücher — leider recht elementaren Charakters — zum Kirchenlatein, in denen die Sprache der *Vulgata* berücksichtigt wird, z.B. H.P.V. Nunn, *An Introduction to Ecclesiastical Latin* (1951) und A. Blaise, *Manuel du latin chrétien* (1955).

[2] Zur Verbreitung dieser Ausdrucksweise in den modernen Sprachen s. A. Wifstrand, *Den gyllene kedjan* (1976) 30 ff.

Ausdrücken wie Sirach 45,9 *induit eum stolam gloriae* oder Matth. 18,9 *bonum tibi est cum uno oculo in uitam intrare, quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis* (zur Auslassung von *potius* vor *quam* s. Hofmann—Szantyr a.O. 593 f.) Gräzismen sehen. In ihrem Vorwort von Jahre 1926 danken sie einem Kollegen dafür, dass er ihre Aufmerksamkeit auf den *Peregrinatio*-Kommentar Einar Löfstedts (vom Jahre 1911) gelenkt hat. Das wird für ihre sprachwissenschaftliche Belesenheit typisch sein. Eine Einzelkritik ist also zwecklos. Als éin Beispiel unter vielen erwähne ich ihre Behandlung der « Inflexional Peculiarities of the Adjectives » 67. Unter a) wird « Irregular Comparison by the use of Adverbs » mit den folgenden Stellen belegt : Agg. 2,10 *Magna erit gloria domus istius nouissimae plus quam primae* ; Ezech. 5,6 ... *ut plus esset impia quam gentes* ; Matth. 6,26 *Nonne uos magis pluris estis illis?* Unter b) folgen sodann Belege für « Double comparison », u.a. Act. 20,35 *Beatius est magis dare quam accipere* ; Luc. 17,2 *Vtilius est illi, si lapis molaris imponatur circa collum eius ..., quam ut scandalizet unum de pusillis istis*. Aber : erstens hat *impius* keinen regelmässigen Komparativ (zu Ezech. 5,6) ; zweitens sollte Matth. 6,26 unter b), nicht unter a) angeführt werden ; drittens enthält Luc, 17,2 keine doppelte Steigerung, sondern ist durchaus klassisch.

In der Hoffnung, dass sich jemand der Aufgabe annimmt, uns eine zuverlässige, moderne Grammatik der *Vulgata* zu schenken, seien hier einige vorläufige Notizen veröffentlicht [3].

Mehrmals bespreche ich im folgenden Ausdrücke und Konstruktionen, die im griechischen oder hebräischen Urtext Entsprechungen haben. In der Regel weise ich darauf hin, und in vielen Fällen mögen mechanische Übersetzungen vorliegen. Im Prinzip soll man sich aber m.E. nach Parallelen in nicht-übersetzten Texten und nach Erklärungen vom Lateinischen her umsehen.

Zitiert werden — ausser der Clementina — die Ausgaben der *Vulgata* von I. Wordsworth & H. I. White (Oxford 1889—1905) und R. Weber (Stuttgart 1969) ; für das alte Testament auch die Benediktiner Edition (Rom 1926 ff.). Für die *Vetus Latina* wird die Beuroner Ausgabe sowie für die Evangelien die Jülichers (Berlin 1938—63) benutzt. Das *Nouum Testamentum Graece* wird nach der Ausgabe K. Alands u.a. (Stuttgart 1983) zitiert, die *Septuaginta* nach der von A. Rahlfs (6. Aufl., Stuttgart, 1935). Für das hebräische alte Testament habe ich *The interlinear Hebrew-English Bible* Jay Greens (Lafayette, Ind., 1981) benutzt. Die von Peultier, Etienne & Gantois (Paris 1939) und von B. Fischer (Tübingen 1977) veröffentlichten Konkordanzen waren mir nützlich.

Ausser den oben erwähnten Arbeiten werden auch die folgenden abgekürzt zitiert :

Bauer = W. Bauer, *Wörterbuch zum neuen Testament* (Berlin 1971).

Blaise = A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens* (Turnhout 1954).

---

[3] Was andere Literatur zur *Vulgata* als die oben erwähnte betrifft, verweise ich auf das Verzeichnis bei Hofmann—Szantyr LVXI (unter Hier.) und LXIX (unter Itala und Vulg.). Wichtig sind die Arbeiten der sog. holländischen Schule, vgl. etwa Chr. Mohrmann, *Études sur le latin des chrétiens* 1—4 (Rom 1961—77).

Blass—Debrunner* = F. Blass & A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch* (Göttingen 1976).

FEW = W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch.*

Goelzer = *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de Saint Jérôme* (Paris 1884).

Hofmann —Szantyr = J. B. Hofmann & A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik* (München 1965).

ThLL = *Thesaurus linguae Latinae.*

Orthographie

Heli. Nach den kritischen Ausgaben schrieb Hieronymus regelmässig *Emmanuhel*, *Gabrihel*, *Israhel*, *Nathanahel*, *Samuhel.* Der letzte Bestandteil dieser Namen ist ja das hebräische Wort für 'Got', das von Jesus auf dem Kreuze verwendet wurde : nach der *Vulgata* rief er : *Heli, Heli* (Matth. 27, 46). Dieses Wort tritt auch als erster Bestandteil des Prophetennamens *Helias* auf, der in der *Vulgata* regelmässig mit einem *h* anfängt. Ich vermute, dass dieses *h* den hebräischen Knacklaut (Kehlkopf-verschlusslaut) Aleph wiedergibt, womit das Wort auf Hebräisch beginnt. Diese Wiedergabe wird auf Hieronymus selbst zurückgehen, denn im Griechischen hat das *h* in den zitierten Namen keine Entsprechung.

Infronitus. Im ThLL 7 : 1,1497,53 wird die Schreibung *infronitus* statt *infrunitus* nur aus Glossen belegt. Sie begegnet indessen auch in mehreren Hss. von Sir. 31,23, s. die Benediktiner Ausgabe.

Palfebra. Im FEW 7,520 wird die — im Galizischen weiterlebende — Form *palfebra* für *palpebra* nur aus einer Glosse belegt. Wie jetzt aus dem ThLL 10 : 1,160,80 ff. hervorgeht, ist diese Graphie in sowohl älteren wie späteren Hss. recht häufig. Sie begegnet auch mehrfach in *Vulgata*-Hss., z. B. Psalm. 10,5 ; Prou. 4,25 ; 6,4 ; 30,13 ; Sir. 26,12 ; s. die Benediktiner Ausgaben. S. weiter Verf., Arctos 11, 1977, 72, Glotta 54, 1976, 123.

Morphologie

Der Eigenname *Dauid* bleibt in der Regel unflektiert. Die Formen *Dauidis* und *Dauidi* begegnen hauptsächlich nur um Missverständnissen vorzubeugen, z.B. I Par. 21,9 *Et locutus est Dominus ad Gad, uidentem Dauidis* (andere Hss. *Dauid*).

P.—W. S. 66 verzeichnen die Dative *uno* (Exod. 27, 14) und *alterae* (Ioel 1,3). Die letztere Belegstelle wurde von Neue—Wagener, *Formenlehre der lat. Sprache* übersehen ; sie steht aber im ThLL 1, 1730, 59 f.

Zur Flexion von *reuerti* bemerkt Kaulen S. 190 : « *Reuerti* kommt in der *Vulgata* auch als Perfektum deponentialiter vor, z.B. Matth. 2,12 *per aliam uiam reuersi sunt in regionem suam* ». Das ist irreführend. Ein Blick in Peultiers Konkordanz lehrt, dass dieses Verb im Perfekt in der Regel wie ein Deponens flektiert wird : gegenüber einer grossen Zahl von Belegen für *reuersus est* usw. (S. 972) werden nur drei Belege für *reuertisse (n)t*

angeführt (und zwar aus Exod. und Dan., d.h. aus den von Hieronymus selbst übersetzten Teilen der Bibel).

Von seltenen Verbformen erwähne ich Ezech. 36,9 *arabimini* 'ihr werdet angebaut' und Amos 4,7 *plui* 'ich habe geregnet'.

Syntax

Kasus

Nominativ. Den von E. Löfstedt, *Syntactica* 1 (Lund 1942), 76 ff. gegebenen Belegen für den Nom. bei Verben des Nennens sind die von Kaulen 271 zitierten hinzuzufügen. Vgl. noch : Is. 62,12 *uocabunt eos 'Populus sanctus', 'Redempti a Domino'.*

In den Acta Classica 25, 1982, 125 habe ich die Verbindung von *uae* mit dem Nom. bei Hieronymus und in der *Vet. Lat.* besprochen. Diese Konstruktion ist in der Tat auch in der *Vulgata* häufig, nur sollte man wohl meistens eher von einem Nom./Vok. statt von einem Nom. sprechen ; vgl. die Verbindung von *uae* mit einem Vok. Ier. 22,18 *uae domine et uae inclite* ; ebenso 34,5. Der Nom. scheint vorzuliegen an einer Stelle wie Apoc. 18,19 *uae ciuitas* (*illa* fügen einige Hss. hinzu) *magna, in qua diuites facti sunt omnes, qui habent naues in mari de pretiis eius.*

Act. 15,22 f. *Tunc placuit apostolis et senioribus cum omni ecclesia eligere uiros ex eis ... scribentes per manus eorum* ... Natürlich hätte man *scribentibus*, mit Beziehung auf *apostolis et senioribus* erwartet. Der Nom. erklärt sich teils als eine Einrenkung in den « Kasus der syntaktischen Ruhelage » (Havers), teils dadurch dass *apostoli et seniores* das logische Subjekt des Satzes ist. Auch im *Nouum* steht das Partizip im Nom., obgleich es vorher ἔδοξε τοῖς ἀποστόλοις heisst. Diese Stelle ist aber auch mit Belegen wie den folgenden zusammenzustellen : *Psalm.* 77,4 *non sunt occultata a filiis eorum in generationem alteram, narrantes laudes Domini* (Hier. hat *narrante*) ; Apoc. 14,6 f. *uidi alterum angelum uolantem per medium caelum, habentem euangelium aeternum ..., dicens magna uoce* ... An allen drei Stellen handelt es sich um Verba dicendi, und man hat in biblischen und patristischen Texten mehrfach beobachtet, dass Nominativformen dieser Verba, und zwar in erster Linie *dicens*, mehrfach erstarrt gebraucht werden (s. Hofmann—Szantyr 389 f., E. Löfstedt, *Syntactica* 1,84 ff. mit Lit.). Es wird gewöhnlich angenommen, dass hebräischer Einfluss vorliegt [4], aber die eingangs angeführte Stelle aus der Apostelgeschichte zeigt, wie leicht sich der Sprachgebrauch selbständig entwickeln konnte.

Genitiv. Während Ausdrücke wie *Iacobus Zebedaei* 'Jakob, der Sohn des Zebedaeus', sowohl in der *Vulgata* wie in anderen lat. Texten gang und gäbe sind, fällt Luc. 24,10 *Maria Iacobi* 'Maria, Jakobs Mutter' auf[5]. Die einzige mir bekannte Parallele bestätigt eher die Seltenheit dieses Sprachgebrauchs in echt-lateinischen Texten, denn es handelt sich um die

---

[4] So z.B.W. Süss, *Studien zur lateinischen Bibel* (Tartu 1933) 116 ff., A. Hilhorst, *Sémitismes et latinismes dans le Pasteur d'Hermas* (Nijmegen 1976) 78.

[5] Kaulen 253 f. zitiert diese Stelle, aber ohne auf ihre Eigentümlichkeit aufmerksam zu machen.

Mutter par excellence in der römischen Geschichte, die Cornelia: CIL VI 10043 b (=31610), *Cornelia, Africani f., Gracchorum* [6].

I Reg. 2,14 *sic faciebant uniuerso Israheli uenientium in Silo.* Natürlich hätte man *uenienti* erwartet, und das bieten auch mehrere Hss. Der Gen *uenientium*, der auch nicht in der LXX sein Gegenstück hat, ist wohl partitiv aufzufassen.

Hofmann—Szantyr 85 bemerken, dass der Gen. des Ausrufs selten ist. Sie verzeichnen nur wenige Belege, und zwar keine aus der *Vulgata*. Vgl. aber Ioel 1,15 *a, a, a diei!* Der Gen. ist hier übrigens nicht durch die LXX verursacht, denn dort heisst es: οἴμμοι εἰς ἡμέραν.

D a t i v. Die Konstruktion von *sedere* mit dem Dat. wird in den Wörterbüchern nicht verzeichnet. Vgl. aber Num. 22,30 *nonne animal tuum sum, cui semper sedere consuesti . . .?*; Nehem. 2,12 *animal, cui sedebam*; 14 *non era locus iumento, cui sedebam.*

A k k u s a t i v. Im ThLL 5:2,1455,44 ff. werden viele Belege für den doppelten Akk. nach *exigere* angeführt, und es wird bemerkt, dass passivische Konstruktionen häufiger als aktivische sind. Keine biblischen Belege werden verzeichnet, vgl. aber IV Reg. 23,35 *unumquemque secundum uires suas exegit tam argentum quam aurum, de populo terrae, ut daret pharaoni Necho*; Iob 11,6 *multo minora exigaris a Deo.*

Natürlich kann man erwarten, dass der Akk. der Beziehung, der auch *accusatiuus Graecus* heisst, in Übersetzungen aus dem Griechischen häufig ist, aber es fällt doch auf, dass Hofmann—Szantyr 36 ff. mit keinem Wort die Häufigkeit der Konstruktion in biblischen Texten erwähnt. Kurz besprochen wird sie dagegen von Plater—White 34 f. und 82, aber sie wird dort zu Unrecht als reiner Gräzismus betrachtet. Ich zitiere einige m. W. bisher nicht angeführte Belege aus der *Vulgata*: Nehem. 4.18 *gladio erat accinctus renes*; Esth. 15,8 *roseo colore uultum* (andere Hss. *uultu*) *perfusa*; I Reg. 4,12 *conspersus puluere caput* (nicht Akk. in LXX; ähnlich II Reg. 1, 2); Ioh. 11,44 *ligatus pedes et manus institis*; Eph. 6,14 und I Petr. 1,13 *succincti lumbos.*

An den folgenden Stellen liegt ein proleptischer Akk. vor: Num. 11,16 . . . *quos tu nosti, quod senes populi sint*; I Reg. 25,11 *dabo uiris, quos nescio unde sint*; Act. 10,47 *numquid aquam quis prohibere potest, ut non baptizentur hi, qui Spiritum Sanctum acceperunt?*. Vgl. Hofmann—Szantyr 471 f., wo keine Belege aus der *Vulgata* notiert sind.

Apoc. 6,1 *audiui unum de quattuor animalibus dicentem tamquam uocem tonitrui*; *Nouum* hat ὡς φωνή. Man hätte im Griech. eher φωνῇ erwartet, und eine Vulgata-Hs. hat in der Tat *uoce*. Wie der lat. textus receptus lautet, muss man *uocem* als eine nähere Spezifikation erklären; man könnte fast *unum* und *uocem* unter der Überschrift « Akkusative des Ganzen und des Teils » (wozu Hofmann—Szantyr 44) aufführen: vgl. 6,6 *audiui tamquam uocem in medio quattuor animalium dicentem.* Die Form *dicentem* für erwartetes *dicens* zeigt auch dass das Partizip, nicht nur auf *unum de animalibus* bezogen wurde.

---

[6] Vgl. auch Val. Max. 6, 7, 1, *Tertia Aemilia. . ., mater Corneliae Gracchorum,* aber hier handelt es sich wohl auch um eine Abneigung, nach *mater* dasselbe Wort im Genitiv (*matris*) zu setzen.—Zum gewöhnlichen lat. Sprachgebrauch s. Kühner—Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lat. Sprache* 1, 414.

Ablativ. Hofmann—Szantyr 124 bezeichnen die Konstruktion von *necesse est* mit dem Abl. als « selten und z.T. unsicher ». *Necesse habere* mit dem Abl. wird nicht erwähnt, vgl. aber Marc. 2,17 *non necesse habent sani medico*; so die die Clementina mit vielen Hss.; Wordsworth—White und Weber drucken mit anderen Hss. *medicum*.

Die Verbindung von *necessarium est* mit dem Abl. wird von Hofmann—Szantyr a.O. nur aus den Akten der Konzilien I 4 p. 63,28 (ed. E. Schwartz) belegt. Sie begegnet auch IV Reg. 12,5 *instaurent sarta tecta domus, si quid necessarium uiderint instauratione* (einige Hss. haben *in instauratione*, andere *ad instaurationem*).

Kasus pendentes und Attraktionserscheinungen. Als Beispiel für einen sog. isoliert-emphatischen Nom. verzeichnen Hofmann—Szantyr 29 u.a. Cato, *agr.* 34, 2 *ager rubricosus ... ibi lupinum ... fiet*[7]. Es werden keine Belege aus der *Vulgata* zitiert, obgleich bereits Kaulen 286 mehrere gegeben hatte. Dem Cato-Beispiel ähnlich sind z.B. Lev. 13,18 f. *caro et cutis, in qua ulcus natum est et sanatum ..., adducetur homo ad sacerdotem*; 29 *uir siue mulier, in cuius capite uel barba germinarit lepra, uidebit eos sacerdos*; ähnlich 38; Psalm. 17,31 *Deus, inmaculata uia eius*; 56,5; usw.

Hofmann—Szantyr 29 geben auch einige Belege für isolierte Akkusative, z.B. Cato, *agr.*, 5,3 *amicos domini, eos habeat sibi amicos*, sie heben aber hervor, dass diese Akkusative als Objekte gedacht und gefühlt worden sind. Ebenso in der *Vulg.*: Act. 10,38 *Iesum a Nazareth, quomodo unxit eum Deus Spiritu Sancto*: der Akk. *Iesum*, der im *Nouum* seine Entsprechung hat, ist durch das Objekt *eum* im folgenden Nebensatz wieder aufgenommen und attrahiert worden; ähnlich das von Kaulen a.O. angeführte Psalm. 73,17 *aestatem et uer, tu plasmasti ea*. Hierher gehören auch Fälle mit isoliertem Akk. wie III Reg. 9,20 f. *Vniuersum populum, qui remanserat de Amorrhaeis et Hetthaeis ..., qui non sunt de filiis Israel: horum filios, qui remanserant in terra ..., fecit Salomon tributarios*; der Akk. *uniuersum populum*, der in der LXX seine Entsprechung hat, ist als Objekt von *fecit* gedacht, aber es wurde durch *horum filios* aufgenommen und näher spezifiziert. Vgl. auch Apoc. 5,13 *omnem creaturam, quae in caelo est et super terram et ...: omnes audiui*: *omnem creaturam* wird durch *omnes* aufgenommen.

Hofmann—Szantyr behandeln nicht den gleichartigen isolierten Gen. und Dat. Vgl. aber z.B. die folgenden von Kaulen angeführten Belege: Sir. 34,17 *timentis Dominum beata est anima eius*; Is. 9,2 *habitantibus in regione umbrae mortis, lux orta est eis*. Sie sind offensichtlich den obigen Akk.-Belegen ähnlich.

Kaulen a.O. betrachtet die obigen Ausdrücke als Hebraismen[8], aber wenn auch ihre Häufigkeit in der Bibel vielleicht hebräisch beeinflusst ist, sind isolierte Nominative und Akkusative, wie aus Hofmann—Szantyrs Darstellung hervorgeht, auch in echt-lateinischen Texten häufig.

Für sich zu beurteilen sind Fälle mit isoliertem Nom., dem ein nominativischer Relativsatz folgt, z.B. Is. 33,24 *populus, qui habitat in ea*,

---

[7] S. auch Herman, Acta Classica Vniuersitatis Debreceniensis, 2, 1966, 109 ff.

[8] Ebenso Plater—White 19, der sogar die Verwendung eines Nom. statt eines anderen Kasus in der Apposition unter « Hebraisms in case » anführt.

auferetur ab eo iniquitas; Ier. 31,30 *omnis homo, qui comederit uuam acerbam, obstupescent dentes eius*; Matth. 10,32 *omnis ergo, qui confitebitur me coram hominibus, confitebor et ego eum*; ähnlich Act. 7,40. Hofmann—Szantyr a.O. bemerken mit Recht, dass in Belegen mit einem nominativischen Relativsatz Attraktion durch das Relativum vorliegen kann, und die obigen Belege hätten in der Tat ebenso wohl unter den von Hofmann—Szantyr 567 f. behandelten Fällen mit Attractio inuersa verzeichnet werden können. Ich gebe noch einige Belege für Attractio inuersa, und zwar zuerst mit dem Akk.: Ioh. 14,24 *sermonem, quem audistis, non est meus* (von Hofmann—Szantyr notiert); Psalm. 117,22 (Matth. 21,42 u.a.) *lapidem* (andere Hss. *lapis*), *quem reprobauerunt aedificantes, hic factus est in caput anguli*[9]; mit dem Dat.[10]: Luc. 12,48 *omni autem, cui multum datum est, multum quaeretur ab eo*[11].

Als Beispiel für die Attractio relatiui notiere ich Psalm. 9,23 *comprehenduntur in consiliis quibus cogitant* (ebenso in der LXX). — Einen interessanteren Beleg haben wir Act. 17,31 *in uiro, in quo statuit, fidem praebens omnibus*. Hier steht *in quo statuit* für *quem statuit*; mehrere Hss. lassen *in* aus, schreiben also mit einer gewöhnlichen Attractio relatiui *quo statuit*, und das entspricht der griech. Konstruktion ᾧ ὥρισεν[12].

Hofmann—Szantyr verzeichnen in ihrem Kapitel über die Attractio relatiui 566 f. keine Belege dafür, dass nicht nur der Kasus des Relativpronomens an den des Beziehungsworts angeglichen wird, sondern die ganze präpositionale Konstruktion übernommen und wiederholt wird[13]. Ich kenne auch keine Parallelen. Vgl. aber den folgenden gleichartigen Beleg für Attractio inuersa: Beatus, *Aduersus Elipandum* (ed. B. Löfstedt, CC cm 59) I 74 *in lapidem* (für *lapis*), *in quem credere mandat, Deus est* (s. meine Einleitung S. XVI). Weitere derartige Belege für Attractio relatiui und Attractio inuersa wären erwünscht.

Konstruktionen von Städte- und Inselnamen. Bei Städten und Inseln wird ja regelmässig der reine Akk. zur Bezeichnung der Richtung ('wohin') verwendet, aber Präpositionen kommen bereits im Altlatein vor, und zwar bei ausseritalischen Namen (Hofmann—Szantyr 49 f.). Zur Bezeichnung 'woher' bürgert sich die präpositionale Ausdrucksweise schon in nachklassischer Zeit ein und ist z.B. bei Cassiodor regelmässig; dies wird dadurch erklärt, dass der Abl. der 2. und später der 1.

---

9 Vgl. auch I Ioh. 2, 2 *et uos unctionem, quam accepistis ab eo, maneat in uobis*. Wegen des Nom. pendens *et uos* bleibt es aber unsicher, ob *unctionem* als eine Attractio inuersa zu bezeichnen ist.

10 Nach Hofmann—Szantyr a.O. wird selten an einen anderen Kasus als den Nom. oder Akk. angeglichen.

11 Es wäre von Interesse, das Vorkommen der Attractio inuersa in verschiedenen Sprachen etwas näher zu untersuchen. J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax* 1 (Basel 1926), 56 f. erwähnt griechische und germanische Parallelen; zum Deutschen s. auch O. Behaghel, *Deutsche Syntax* 3 (Heidelberg 1928), 756 f. Ich möchte noch hinzufügen, dass im Persischen die Attractio inuersa keine gelegentlich vorkommende Entgleisung, sondern eine akzeptierte Alternativkonstruktion ist; vgl. A.K.S. Lambton, *Persian Grammar* (Cambridge 1963) 76, z.B. *zanira* Akk., neben *zani*, Nom.) *ke didid injast* 'die Frau, die du sahst, ist hier'.

12 Vgl. Ernst Haenchen, *Die Apostelgeschichte* (Göttingen 1965) 463.

13 Im Griechischen finden sich dagegen mehrfach derartige Attraktionen, s. R. Kühner & B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, 2, S. 408 Anm. I.

Dekl. immer häufiger statt des Gen./Lok. zur Bezeichnung des Platzes 'wo' gebraucht wird (102). Die Lokative auf *-i* und *-ae* verschwinden früh : Orosius hat nur 3 Lokative auf *-ae* (ausser *Romae*), Iordanes 1mal *Ephesi*, Venantius Fort. 2 Belege für *-i*-Lokative (150).

Die obige aus Hofmann—Szantyr stammende Darstellung dürfte der communis opinio entsprechen. Es fragt sich, wie die Städte- und Inselnamen in der *Vulgata* konstruiert werden. Ich habe nur die Apostelgeschichte systematisch untersucht. Dort habe ich Folgendes festgestellt.

Die Richtung 'woher' wird nie mit blossem Abl. ausgedrückt, sondern es werden immer Präpositionen verwendet. Was für Cassiodor festgestellt worden ist, gilt also schon für die *Vulgata*.

Dagegen finden sich viele Belege für den Akk. zur Bezeichunung der Richtung 'wohin' und auch für den Lok. Letzteres ist besonders bemerkenswert : obgleich die *Vulgata* nur etwa 50 Jahre jünger als Orosius ist, sind die Lokative in der *Vulg.* durchaus lebendig. In der Apostelgeschichte notiere ich *Antiochiae* 3mal, *Damasci* 3mal, ferner *Lyddae*, *Romae*, *Saronae*, *Thessalonicae*, *Corinthii*, *Ephesi*, *Iconii*. Ich habe nur einen Beleg für den Abl. loci statt des Gen/Lok. notiert, und zwar *Tarso* 22,3. Der klassische Gebrauch des Abl. bei Pluralia tantum findet sich bei *Hierosolymis* 8mal und *Athenis*. 1mal wird der Abl. statt des Akk. verwendet : 16,11 f. *uenimus* ... *Philippis*. Der Gen/Lok. tritt sogar bei Ländernamen auf : 15,23 *Antiochiae et Syriae et Ciliciae* ; 19,26 *non solum Ephesi*, *sed paene totius Asiae* ; an beiden Stellen wird der Lok. bei Ländernamen durch den Lok. eines Stadtnamens vorbereitet und motiviert ; zum Gen./Lok. der Ländernamen bei Hier. s. Verf., Acta Classica 25, 1982, 124 f., Goelzer 322.

Oft werden aber auch für den blossen Akk. oder den Lok. Präpositionen verwendet. Bei unflektierten Namen ist die präpositionale Konstruktion fast die Regel : *in Azoto*, *in Ioppe*, *in Lystris*, *in Berben*, *in Asson* usw. Ich habe nur die folgenden Fälle mit dem Akk. oder dem Lok. ohne Präposition bei unflektierten Namen notiert : 5,16 *Hierusalem* (Akk.), 21,1 *uenimus Cho et sequenti die Rhodum et inde Patara* (durch *Rhodum* gestützt), 23,11 *sicut* ... *testificatus es de me Hierusalem*, *sic te oportet et Romae testificari* (durch *Romae* gestützt), 25,3 *perduci eum Hierusalem*, 27,12 *deuenienntes Phoenice hiemare*.

Konstruktionswechsel in parallelen Gliedern

Psalm. 61,12 f. *potestas Dei est et tibi*, *Domine*, *misericordia* ; der Wechsel findet sich auch in LXX. — Sir. 18,24 f. (nach der Benediktiner Ausgabe) *memento irae* ... *et tempus* ... *Memento paupertatis* ... *et necessitatem*. Es gibt natürlich handschriftliche Varianten, und die Clementina hat *necessitatum*. Wenn wir aber annehmen, dass die von den Benediktinern gedruckte Text authentisch ist, ist es bemerkenswert, dass zweimal das Wort, das *memento* am nächsten steht, im grammatisch richtigen Gen. erscheint, aber der Übersetzer zweimal, wenn das Prädikat etwas mehr entfernt ist, in den gewöhnlichen Objektskasus, den Akk., zurückfällt. — Is. 28,8 *omnes* ... *mensae repletae sunt uomitu sordiumque*. — I Paral. 29,28 *plenus dierum et diuitiis et gloria* (Wechsel auch in

der LXX). — Act 5,11 *factus est timor magnus in uniuersa ecclesia et in omnes, qui audierunt haec* (einige Hss. bieten *uniuersam ecclesiam* oder *omnibus*). — Der Wechsel ist also nicht immer durch den griech. Text veranlasst worden. Es scheint vielmehr, die Übersetzer haben sich nicht um Konzinnität gekümmert.

Ellipsen

Im Arctos 11, 1977, 80 Anm. 9 habe ich die Vermutung ausgesprochen, dass bei dem elliptischen, von Aug. *in psalm.* 26 II 6 besprochenen *duas habes* ein *plagas* zu ergänzen ist. Ich hätte hinzufügen sollen, dass diese Vermutung durch die Ellipse von *plaga* bei Luc. 12,47 *uapulabit multis* (andere Hss. *multas*) und II Cor. 11,24 *a Iudaeis quinquies quadragenas una minus accepi* bestätigt wird (zum Griech. s. Blass—Debrunner § 241.6). Diese Ellipse wird weder von E. Löfstedt, *Syntactica* 2 (1933), 233 ff. noch von Hofmann—Szantyr erwähnt.

Kongruenz

Sap. 7,16 bietet die beste Version (die Cyprians, K) *in cuius manu sunt et nos et sermones nostri*; andere Versionen lassen (mit der LXX) das Prädikat aus oder bieten *sumus* (ich halte mich an W. Thieles kritische Ausgabe). Die Verwendung der 3. Pers. statt der 1. wenn *nos* unmittelbar folgt, scheint singulär zu sein; wenigstens wird von Hofmann—Szantyr 433 kein vergleichbares Beispiel angeführt.

Sing. und Plur. nebeneinander

Man findet im späten Latein oft eine Schwankung zwischen singularischem und pluralischem Prädikat, die dadurch verursacht wird, dass man bisweilen an einen generischen Sing. , bisweilen an einen generischen Plur. als Subjekt dachte (verf., Corp. Christ,. cont. med. 40 C S—XXXII und Gnomon 56, 1984,28). Die *Vulgata* ist mit schlechtem Beispiel vorangegangen, vgl. z.B. Sap. 3, 11 *sapientiam ... et disciplinam qui abiicit, infelix est, et uacua est spes illorum* (der Wechsel schon in der LXX).— Sir. 38,11 ff. *da locum medico. Etenim illum Dominus creauit, et non discedat a te, quia opera eius sunt necessaria. Est enim tempus, quando in manus eorum incurras* (der Wechsel auch in der LXX). — Deut. 15,18 *Non auertes ab eis oculos tuos, quando dimiseris eos liberos, quoniam iuxta mercedem mercennarii per sex annos seruiuit tibi.*

Steigerung

Bezüglich der doppelten Steigerung heisst es bei Hofmann—Szantyr 167 : « viele Belege liefert die Itala (sehr zurückhaltend ist dagegen die Vulg.) ». Das stimmt nicht. Schon Rönsch 279 zitiert Matth. 12, 12 *quanto magis melior est homo oue* ; Marc. 6,51 ; Luc. 12, 24 ; Kaulen 161 fügt hinzu : Act. 20, 35 ; Phil. 1,23. Ich belege noch : II Reg. 6,22 *uilior fiam plus quam*

factus sum. An der letztgenannten Stelle ist auch die Umschreibung mit *plus* statt *magis* zu bemerken, die nach Hofmann—Szantyr selten ist (sie findet sich auch bei Sir. 23, 28)[14].

Pronomina

Ego ille. Iob. 16,13 *ego ille quondam opulentus*, *repente contritus sum*. Im ThLL 5 : 2,275, 80 ff. werden Belege für die Verbindung von *ego ille* (mit dem Prädikat in der 1. Pers.) aus archaischer und klassischer Literatur zitiert. Biblische oder überhaupt spätlat. Belege werden nicht erwäht. Es scheint umso mehr angebracht an die obige Iob-Stelle zu erinnern, als für die triviale Verbindung *ego ipse* S. 276,13 f. auf Kaulen verwiesen wird.

Quod für *quid*. Nach E. Löfstedt, *Syntactica* 2,82 Anm. ist die Verwendung von *(ali)quod* statt *(ali)quid* « ausserordentlich selten und in älterer Zeit wohl nirgends sicher belegt ». Ein Beispiel ist Matth. 26,50 *amice, ad quod uenisti?* (so Wordsworth—White und Weber in ihren kritischen Ausgaben; einige Hss. haben *quid*). Es liegt hier Einfluss durch den griech. Text vor, wo es heisst : ἐφ᾽ ὃ πόρει. Zum Griech. s. A. Deissmann, Licht vom Osten (1923) 100 ff.

Quicumque ille. Ios. 7,15 *quicumque ille in hoc facinore fuerit deprehensus, conburetur igni*. Dies ist eine weder im ThLL noch bei Hofmann—Szantyr notierte Kombination. Vgl. über *quisquis ille* Verf., Glotta 54, 1976, 139 und Gnomon 56, 1984,28.

Entsprechungen von 'man'

Die Verwendung der 3. Plur. zur Bezeichnung eines allgemeinen Subjekts ausserhalb der uerba dicendi in Fällen wie Matth. 4,24 *obtulerunt ei omnes male habentes* wird oft — ebenso wie der entsprechende Gebrauch in der griechischen Bibel — als ein Semitismus bezeichnet. Dieser Sprachgebrauch lässt sich aber auch in nicht-übersetzten Texten häufiger belegen, als gemeinhin angenommen wird, s. zum Lateinischen Verf., Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, Årsbok 1965-66, S. 95 ff., zum Griechischen L. Rydbeck, *Fachprosa, vermeintliche Volkssprache und Neues Testament* (1967) 27 ff.; er lebt auch im Romanischen weiter, s. Verf. a.O., Gamillscheg. Zeitschrift für französische Sprache und Literatur 79, 1969, 68, P. Beneš, *Phrases à agents indéterminés dans le nouveau testament* (1971). Es wird sich also höchstens darum handeln, dass eine in der Sprache schon vorhandene Tendenz durch semitischen Einfluss gestärkt wurde.

Präpositionen

Den von Hofmann—Szantyr, 256, und ThLL 1, 29, 49 ff. angeführten Belegen für *perire ab alqo* 'von jemandem getötet werden' ist Iudith 8,25

[14] Zu Plater—Whites Darstellung der doppelten Steigerung s. oben S. 74.

a serpentibus perierunt hinzuzufügen. (Vgl. auch CIL XI 6730, 4 *Hic est Hirculis, qui a matrastra sua periuit)* [15].

Infinitive

Inf. nach *custodire*. II Paral. 33,8 ... *ita dumtaxat, si custodierint facere, quae praecepi eis*. LXX bietet : ... ἐὰν φυλάσσονται τοῦ ποιῆσαι ... Die Konstruktion von *custodire* mit dem Inf. wird weder vom ThLL noch von Hofmann—Szantyr erwähnt.

Est mit dem Inf. Hofmann—Szantyr 349 belegen die Konstruktion *est* mit dem Inf. im Sinne von *licet* aus vielen Texten, und zwar, was das Spätlatein betrifft, u.a. aus Tertullian und Cyprian. Die Bibel wird nicht erwähnt, vgl. aber Sap. 5,10 (*nauis*) *cuius cum praeterierit non est uestigium inuenire neque semitam carinae eius in fluctibus*.

Quiescere mit dem Inf. Is. 116 *quiescite agere peruerse*. Zu dieser Konstruktion vgl. Hofmann—Szantyr 347 : « ganz selten sind später die plautinischen Inf. nach ... *quiesco* »

Konjunktionen

Pro eo quod/ut. Psalm. 108,4 *pro eo ut me diligerent, detrahebant mihi ;* 16 *pro eo quod non est recordatus facere misericordiam*. An der erstgenannten Stelle hat Hieronymus *pro eo quod eos diligebam*. Der Ausdruck *pro eo quod* im Sinne von *quia* wird von Hofmann—Szantyr 579 f. aus Greg. Tur. und den *Vitae patrum* belegt; J. Herman, *La formation du système roman des conjonctions de subordination* (Berlin 1963) 84 f., zitiert viele andere spät- und mittellat. Belege, aber keine aus der *Vulgata*. Die Konjunktion *pro eo ut* wird weder von Hofmann—Szantyr noch von Herman belegt.

Quam ausgelassen vor einem Nebensatz. Exod. 12,4 *sin autem minor est numerus, ut sufficere possit ad uescendum agnum, assumet uicinum ...* Hier steht *ut* für erwartetes *quam ut*. Zur Auslassung von *quam* vor einer Konjunktion vgl. E. Löfstedt, *Syntactica* 2, 170 Anm. 2, Verf., IF 75, 1970, 118. Ebenso : Ioh. 15,13 *maiorem hac dilectionem nemo habet, ut animam suam quis ponat pro amicis suis* ; einige Hss. fügen vor *ut* ein *quam* hinzu.

Mox für *mox ut*. Die Verwendung von *mox* als eine Konjunktion wird vom ThLL 8, 1553, 44 ff. und Hofmann—Szantyr 637 aus der *Vet. Lat.* und aus patristischen Texten, nicht aber aus der *Vulg.* belegt. Vgl. aber Psalm. 36,20 *inimici ... Domini mox honorificati fuerint et exaltati, deficientes quemadmodum fumus defecerunt*.

Si 'dass'. « Zu den Fällen, in denen fragendes *si* sich einem *quia* oder *quod* statt eines A. c. I. nähert (z.B. Didasc. apost. 53, 18) s. Tidner, Komm. 227 », heisst es bei Hofmann—Szantyr 544. Ausser der zitierten Stelle erwähnt Tidner [16] a.O. nur noch Op. imperf. im Matth. 1 *non cognos-*

---

[15] Zur entsprechenden Verwendung von *mori* vgl. ausser den im ThLL 8, 1493, 33 ff. zitierten Belegen auch etwa Aug. *serm.* 102, 2 *a bestiis mortuus est ;* ähnlich 343,4 und in Ioh. 31,9.

[16] E. Tidner, *Sprachlicher Kommentar zur lat. Didascalia apostolorum* (Stockholm 1938) 227.

cebant, si Deus Filium habet. Bisher übersehen wurde die folgende Stelle : Act. 26,22 f. *testificans minori atque maiori, nihil extra dicens quam ea quae prophetae sunt locuti futura esse et Moses: si passibilis Christus, si primus ex resurrectione mortuorum lumen adnuntiaturus est populo et gentibus. Nouum* hat εἰ als Entsprechung von *si*, wozu Haenchen 613 Anm. 3 bemerkt : « hier sachlich = ὅτι ».

Ne für *si*. Die Verwendung von *ne* statt *si* 'falls' wird von Hofmann—Szantyr 542 besprochen; s. auch die dort zitierte Literatur sowie Verf., Arctos 16, 1982, 71. Der folgende Beleg scheint bisher unbeachtet zu sein : Gen 43,12 *illam* (sc. *pecuniam*), *quam inuenistis in sacculis, reportate, ne forte errore factum sit.* Die Septuaginta hat μήποτε, das im späteren Griechisch 'vielleicht' bedeutet[17], und dieses griech. Wort mag sowohl an unserer Stelle als auch in anderen biblischen und patristischen Belegen für die Verwendung von *ne* (*forte*) 'falls' eine Rolle gespielt haben.

Negationen

Den von Hofmann—Szantyr 805 verzeichneten Belegen für eine pleonastische Negation nach einem negativen Verbum ist hinzuzufügen : I Ioh. 2,22 *is, qui negat, quoniam Iesus non est Christus* (einige Hss. lassen *non* aus, im Griech. steht die pleonastische Negation).

Partikeln

Hofmann—Szantyr 182 zitierten einen Beleg für korrespondierendes *sic — sic* (Hier. *in Eph.* 4,31 *illud sic esse non debuit, hoc uero esse sic debuit*). Auch : I Cor. 7,7 *alius quidem sic, alius uero sic.*

Mai 1984

University of California
Department of Classics
405 Hilgard Avenue
Los Angeles, California 90024

---

[17] Vgl. Blass—Debrunner § 370.

ZUR RENTABILITÄT DER KOLONENARBEIT IN DER RÖMISCHEN LANDWIRTSCHAFT

VON

ALEXANDRU AVRAM

1959 führte M. Pallasse seine Nachträge zu P. Collinets Erwägungen zur Frage des Kolonats mit der von L. Harmand[1] übernommenen Bemerkung ein : « Plus on étudie aujourd'hui le colonat, et plus on se convainc de deux choses : (1) Il est loin d'apparaître partout en même temps et avec les mêmes caractères. (2) Au lieu d'être une création juridique de toutes pièces, il résulte de la reconnaissance par les lois impériales et en raison de ses avantages fiscaux d'une situation de fait qui était elle-même l'aboutissement d'une longue évolution. Cette évolution a dépendu largement des circonstances locales et mis en œuvre, dans chaque région, des coutumes particulières ». [2]

Die nachfolgenden Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte des Kolonats, welche sich durch ein besonderes Interesse an dem Frühkolonat kennzeichnen [3] — was offenbar auf die Bestrebung hinweist bis an den Ursprung dieser Institution zu gelangen — haben diese Behauptung und besonders die noch ältere Bemerkung von Fustel de Coulanges bekräftigt, nämlich daß die Gesetze lediglich die Praxis des Kolonats bestätigen [4]. Die Praxis als solche geht der Gesetzgebung vorher und sieht in Abhängigkeit von einigen Besonderheiten in Italien und den verschiedenen Provinzen des Reiches spezifisch aus. Als derartige Besonderheiten — an welche der Kolonat angepaßt wurde — führen wir beispielsweise folgendes an : die Art und Weise auf welche die römische Eroberung stattfand und auf welche die einheimische Bevölkerung in das Verwaltungssystem einbezogen wurde; das Bestehen oder das Nichtbestehen der vorausgegangenen hellenistischen Umstände; der Widerstand des freien Bauerntums aus der Gegend; die Entfernung der Provinz von der Grenze des Reiches usw. Nicht letzten Endes erwies sich für die Entwicklung des Kolonats auch die lokale Sitte, die *consuetudo*, entscheidend.

---

[1] Libanius, *Discours sur les patronages*, Paris, 1955, S. 137.

[2] M. Pallasse, *Note complémentaire*, in *Le servage*, 2. Aufl., Bruxelles, 1959, S. 121.

[3] D. Eibach, *Untersuchungen zum spätantiken Kolonat in der kaiserlichen Gesetzgebung unter besonderer Berücksichtigung der Terminologie*, Diss. Köln, 1977, S. 4—5.

[4] N. D. Fustel de Coulanges, *Le colonat romain*, in *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, Paris, 1885, S. 15—24, 119.

Die reichsten Angaben über die Entwicklung des Kolonats beziehen sich auf Italien [5] und Afrika [6]; in der letzten Zeit erfaßte aber das Forschungsfeld auch andere Gebiete der römischen Welt [7].

Die Gründe die zur Annahme des Kolonats geführt haben werden von den lokalen Besonderheiten der sozial-ökonomischen Entwicklung in jeder einzelnen Region bestimmt; die Uniformisierung, deren Indikator die Gesetzgebung der Spätantike ist, wird erst dann erreicht, wenn die fiskalischen Interessen der Kaiser [8] (nach Diokletian) dem Wunsch der Großgrundbesitzer über stabile Arbeitskräfte zu verfügen begegnen [9]. Im folgenden hegen wir keine Absicht solch ein vielfältiges Problem zu betrachten. Unsere Aufmerksamkeit werden wir nur auf eine einzige Frage lenken, und zwar auf die Rentabilität der Kolonenarbeit. Die Anregung dazu gab uns die Bemerkung, daß die vorliegende Frage in der Fachliteratur unterschiedlich beantwortet wurde. Die höhere Einträglichkeit der Kolonenarbeit (im Vergleich zur Sklavenarbeit) ist öfters behauptet worden, ohne inzwischen bewiesen worden zu sein, und stellte manchmal sogar einen der Ausgangspunkte einiger allgemeinen Theorien über das

[5] P. A. Brunt, JRS, 48, 1958, S. 167—170 Derselbe, JRS, 52, 1962, S. 71; Derselbe, *Italian Manpower. 225, B.C.—A.D. 14*, Oxford, 1971, S. 297; R. Günther, Klio, 43—45, 1965, S. 249—260; N. Brockmeyer, *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des Römischen Reiches*, Diss. Bochum, 1968 (im folgenden: *Arbeitsorganisation*); Derselbe, Historia, 20, 1971, 5—6, S. 732—742 M. I. Finley, *L'affitto della proprietà agricola privata in Italia prima di Diocleziano*, in *La proprietà a Roma*, a cura di M. I. Finley, Roma-Bari, 1980. S. 123—145; Cl. Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264—27 av. J.C.*, 1. Bd, *Les structures de l'Italie romaine*, Paris, 2. Aufl., 1979, S. 113—114 J. E. Skydsgaard, *Non-slave labour in rural Italy during the late Republic*, in *Non-slave labour in the Graeco-Roman world*, ed. by P. Garnsey, Cambridge, 1980, S. 65—72; Al. Avram, RRH, 21, 1982, 1, S. 27—42; P. Garnsey, *Probleme in der römischen Landwirtschaft zur Zeit der Republik und des frühen Prinzipats*, in *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, hrsgb. von J. Herrmann und Irmgard Sellnow, Berlin, 1982, S. 343—349; K.-P. Johne, *Zur Bedeutung der Kolonen in der ausgehenden römischen Republik und in der frühen Kaiserzeit*, *a.a.O.* S. 397—401. Nach der Vollendung des vorliegenden Aufsatzes ist auch das Buch von K.-P. Johne, J. Köhn, V. Weber, *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des Römischen Reiches*, Berlin, 1983, erschienen.

[6] M. I. Rostovtzeff, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonats*, Leipzig-Berlin, 1910, S. 313—402 J. Kolendo, *Sur le colonat en Afrique romaine*, in *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, hrsgb. von E. Ch. Welskopf, Berlin, 1965, 2. Bd., S. 45—56; Derselbe, Recherches internationales à la lumière du marxisme, 84, 1975, 3, S. 129—157; W. Held, Das Altertum, 11, 1965, 4, S. 223—233; Derselbe, *Einige Probleme des Kolonats in Nordafrika zur Zeit des Prinzipats*, in *Afrika und Rom*, hrsgb. von H.-J. Diesner, H. Barth H.-D. Zimmermann, Halle (Saale), 1968, S. 142—153; H. Kreißig, *Bemerkungen zur Produktionsweise in Nordafrika (vorrömische Zeit)*, *a.a.O.*, S. 135—142; E. Matilla Vicente, Memorias de historia antigua, 2, 1978, S. 51—57; C. R. Whittaker, Klio, 60, 1978, 2, S. 331—362; D. Flach, Chiron, 8, 1978, S. 441—492.

[7] Siehe für die Donauprovinzen: K. Kurz, Listy filologické, 92, 1969, 3, S. 260—263 (dagegen: L. Vidman, Helikon, 2, 1962, S. 635—639); W. Held, Zeitschrift für Archäologie, 5, 1971, 2, S. 215 — 233; 6, 1972, 1, S. 43 — 56; für Niedermösien und Thrakien: M. Tačeva, Trudove na Visšija pedagodiceski institut « Bratja Kiril i Metodij », 1, 1963—1964, S. 193—214; V. Velkov, Byzantinobulgarica, 1, 1962, S. 31—66; B. Gerov, *Der Besitz an Grund und Boden im römischen Thrakien und Mösien (1.—3. Jh.)*, Sofia, 1980 (Godišnik na Sofiiskija Universitet, Fakultet po klasiceski i novi filologii, 72, 1977, 2) (bulg.); für Hispania: J. Fernandez Ubiña, Memorias de historia antigua, 2, 1978, S. 171—179.

[8] Der Einfluß der fiskalischen Gründe auf den Kolonat ist einleuchtend von A.H.M. Jones, Past and Present, 13, 1958, S. 1—13 = (*Studies in Ancient Society*, ed. by M. I. Finley, London, 1974, S. 288—303); *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964, S. 795—803, bewiesen worden.

[9] M. I. Finley, Revue historique du droit français et étranger, 43, 1965, 2, S. 182.

Ende der antiken Welt und der « Sklavenhalterordnung » dar. Nicht selten entstammten die Schlüsse leider nicht den Quellen, sondern wurden eher aus ideologischen Gründen gezogen. Natürlich hat es immer auch effiziente Entgegnungen zu solchen Theorien wie auch nützliche Klärungen der Begriffe gegeben.

Die einzig mögliche Art und Weise auf welche das Problem aufgeworfen werden kann ist die Sklaven- mit der Kolonenarbeit zu vergleichen, genauer gesagt, die Umstände zu klären, unter denen der Vergleich angestellt werden kann; es ist ja kein Geheimnis, daß der immer häufiger ausgedrückte Pessimismus in bezug auf die vorliegende Frage [10] dadurch gerechtfertigt wird, daß es in der ganzen antiken Literatur überhaupt keine Stelle gibt, die einen solchen Vergleich anstellt.

Der Weg, den wir wählen, ist gar nicht neu. Was unserer Angelegenheit eine offenbare Besonderheit verleiht ist die Tatsache, daß diese nicht einer Debatte über das Verhältnis zwischen Sklaverei und Kolonat entsprungen ist, sondern ungefähr gleichzeitig zweien „Quellen" entnommen wurde, welche die Antike nur streiften.

Die eine « Quelle » ist das berühmte Buch von J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London, 1862, welches überhaupt eine merkwürdige Rolle für den Fortschritt der der antiken Sklaverei gewidmeten Forschungen spielte. Die Schlußfolgerungen des Verfassers über die niedrige Rentabilität der Sklavenarbeit auf den Plantagen im Süden der USA stimmen übrigens mit den schon im Jahrhundert der Aufklärung geäußerten Meinungen eines hervorragenden Ökonomen wie A. Smith oder eines direkten Kenners der Welt des amerikanischen Südens wie B. Franklin überein. Dabei ist andererseits zu bemerken, daß zu jener Zeit der Vorwurf der der Sklavenarbeit gemacht wurde nur die Tatsache berücksichtigte, daß der Sklave teuer war. « Von teuer oder unwirksam zu uneinträglich » sprangen einige Historiker des XX. Jhs. über [11].

Von J. E. Cairnes führt ein direkter Weg zu E. Ciccotti, der zugleich der erste Althistoriker marxistischer Orientierung ist, obwohl seine Auffassung genug schwankend war [12]. Für E. Ciccotti ist die Produktivität der Sklavenarbeit sowohl vom absoluten Standpunkt aus als auch mit der Arbeit der freien Leute verglichen niedrig [13]. Die Argumente sind von Cairnes übernommen worden [14]: der Sklave widersetze sich, sei nicht spezialisiert, nicht fähig neue Techniken zu erlernen, sei nicht an der Arbeit, die er leistet, interessiert. Der Kolonat entstehe zur Zeit der Auflösung der Sklavenhalterwirtschaft; unter den Umständen des ungenügenden « verfügbaren Kapitals » entstehe diese neue Wirtschaftsform, welche « rappresentava, nella maggior parte dei casi, per i padroni la ma-

---

[10] Derselbe, *Esclavage antique et idéologie moderne*, Paris, 1981 (im folgenden: *Esclavage*), S, 119—120; P. Garnsey, *a.a.O.*, S. 343—344.

[11] M. I. Finley, *Esclavage*, S. 35, Anm. 44.

[12] Wir glauben jedoch nicht, daß die Erklärung von M. Mazza, Klio, 61, 1969, 1, S. 59—61, u.zw., daß Ciccottis Inkonsequenzen die Inkonsequenzen des Marxismus zur Zeit der II. Internationale gewesen seien, genügend und vollständig befriedigend ist.

[13] E. Ciccotti, *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Udine, 1940, S. 96, 403—405; dazu M. Mazza, *a.a.O.*, S. 74—76; 79—80; M. I. Finley, *Esclavage*, S. 55. (Die erste Auflage des Buches von E. Ciccotti war 1899 erschienen.)

[14] M. Mazza, *a.a.O.*, S. 79.

niere la più utile, se non la sola, di mettere a profitto i proprii fundi e per i coltivatori forse la sola maniera di provvedere al proprio sostentamento »[15]. Man erwähnt aber nicht, ob der Übergang zum Kolonat auch eine höhere Produktivität herbeiführte.

Dieselben « pessimistischen » Auffassungen charakterisieren auch das Werk von G. Salvioli, einem der geistigen Nachfolger E. Ciccottis. Um seine These zu verfechten, wählt G. Salvioli ein paar Stellen aus Plinius dem Älteren und Columella aus, die uns auch weiter beschäftigen werden; zugleich bezieht er sich auf A. Smith und — was methodologisch strittig ist — auf den spürbaren Fortschritt in der Produktivität im XVIII. Jh. in Polen, Dänemark und Deutschland infolge des Übergangs vom feudalen System zur kapitalistischen Pacht; schließlich will er dadurch überzeugen, daß er ein erschütterndes — nicht aber sehr historisches — Bild des ausgehenden Agraritalien des I. Jhs. v.u.Z. ausmalt; dies alles um beharrlich der Unterlegenheit der Sklavenarbeit der freien gegenüber das Wort zu reden[16]. Jedoch läßt sich die Bewertung der Kolonenarbeit auch bei ihm nicht klären[17].

Dieselben Richtungen verfolgt F. M. De Robertis, der mit denselben Texten die « antieconomicità » der Sklavenarbeit und besonders ihr mangelhaftes Interesse argumentiert[18]. Hierzu gehören, ihm zufolge, auch die großen Aufsichtskosten, die Notwendigkeit die Sklaven fortwährend zu beschäftigen — was nicht immer möglich gewesen sei —, die zu großen Unterhaltskosten[19]. Einer negativen Bewertung erfreut sich aber seitens De Robertis auch der Kolonat, der für eine « graduale decadenza della tecnica agricola e del livello produttivo generale » verantwortlich sei[20]. Dieser Angelegenheit wird ferner keine besondere Aufmerksamkeit geschenkt.

Die zweite « Quelle » ist der zu oft zitierte Passus aus *dem Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* von Friedrich Engels: « die Sklaverei bezahlte sich nicht mehr, darum starb sie aus »[21]. Dieser Satz ebnete mehreren Übertreibungen, besonders in der sowjetischen Historiographie der 50er Jahre, den Weg. Die Grundidee war, daß in einem gewissen Moment die Sklavenhalterordnung im Römischen Reich in eine Sackgasse geraten sei und daß die Sklavenarbeit unproduktiv gewesen sei. Vorteilhaft sei der kleine unabhängige Gutsbetrieb geworden (Engels). Daher eine uniformisierende Anschauung: der Übergang von der Sklaverei zum Kolonat stelle einen Fortschritt dar, da auf diese Art und Weise die Arbeitsproduktivität steige, weil der Kolone an den Ergebnissen seiner Arbeit, im Unterschied zu dem Sklaven, interessiert gewesen

---

15 E. Ciccotti, *a.a.O.*, S. 436.

16 G. Salvioli, *Il capitalismo nel mondo antico*, Bari, 1940, S. 102—103.

17 Allerdings wird, insbesondere auf Grund der den Briefen von Plinius entnommenen Zeugnisse, die Arbeit schwacher Qualität der Kolonen unterstrichen (S. 107—108).

18 F. M. De Robertis, *L'organizzazione e la tecnica produttiva. Le forze di lavoro e i salari nel mondo romano*, Bari, 1946, S. 135.

19 *A.a.O.*, S. 148 und Anm. 3. Der Verfasser verfolgt hier J.E. Cairnes.

20 *A.a.O.*, S. 26 (Anm. 2) und 36.

21 Fr. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Berlin, 1952, S. 149.

sei. E. Ch. Welskopf vertritt dieselbe Ansicht: « Das Ende der Gesellschaft der Sklaverei deutete sich an, sobald die Sklavenhalter in dem höchst ausgebildeten Sklavenhalterstaat, in Rom, dazu übergehen mußten, die außerökonomische Gewalt im Großbetrieb durch den Übergang zum ökonomischen Anreiz im Kleinbetrieb — in der Form des Kolonats — zu ersetzen » [22].

Außer der Tatsache, daß völlig unklar bleibt, warum dieselben Grundbesitzer, die zum « Anreiz » übergegangen sind, die ursprünglich freien Kolonen in der Spätantike auf einen den Sklaven annähernden Status herunterkommen ließen, ist dabei eine methodologische Ungenauigkeit auffallend : in den meisten Aufsätzen bemüht man sich nur die schwache Qualität der Sklavenarbeit zu beweisen. Was die Kolonenarbeit anbelangt, behauptet man bloß, diese sei einträglicher wegen der — unbewiesenen ! — Tatsache, daß hier das Interesse an der Arbeit größer sei. Im Gegensatz zu E. Ciccotti, G. Salvioli und F. M. De Robertis, die sich begnügten nur die Unrentabilität der Sklavenarbeit zu unterstreichen, findet man also darin eine weitere Schlußfolgerung.

Solche Ansichten und Methoden der Erörterung haben öfters gerechtfertigten Widerstand gefunden [23] und charakterisieren heute weder die sowjetische noch die marxistische Historiographie überhaupt. In ihrem wohlbekannten Buch über die Krise der Sklavenhalterordnung im Westlichen Reich [24] geht E. M. Štaerman von dem von ihr festgestellten — aber sehr anfechtbaren — Unterschied zwischen Latifundien und Munizipaleigentümern aus; die ersteren seien von Kolonen, die letzteren von Sklaven bestellt. Die Latifundien seien eine « fortschrittliche » wirtschaftliche Form, weil « der Kolone an den Ergebnissen seiner Arbeit mehr interessiert war als der Sklave » [25]. Der Mangel an Arbeitskraft sei dadurch hervorgerufen, « da der Sklave an seiner Arbeit nicht interessiert war und unproduktiv arbeitete » [26]. Der Kolonat erscheint nun als Lösung der Krise [27].

Ausführliche Studien widmet G. Schrot dem Kolonat [28]. Auch hier wird der Nachdruck auf das Interesse des Kolonen an der Arbeit und auf den Wunsch des Besitzers bestmögliche Lösungen zu finden gelegt. Auf Grund der Columella-Stelle 1, 7, 3 folgert man, daß im I. Jh. u.Z. nicht « vorteilhaft und gewinnbringend » gewesen sei, den Boden zu verpachten; dies sei zur Zeit Plinius' des Jüngeren (siehe *Ep.*, 3, 19, 7) und noch später (siehe Gaius, *Dig.*, 19, 2, 19, 2) zu einer üblichen Praxis gewor-

---

[22] E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient und in der griechisch-römischen Antike*, Berlin, 1957, S. 177.

[23] Dazu Fr. Vittinghoff, Saeculum, 11, 1960, 1—2, S. 89—131 (im allgemeinen über die sowjetische Historiographie bis 1960).

[24] E. M. Štaerman, *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des Römischen Reiches*, Berlin, 1964 (im folgenden: *Krise;* russ. Aufl.: 1957). Dazu H. Kreißig, JWG, 1967, 2, S. 397—410; siehe aber auch F. Kiechle, Gnomon, 37, 1965, 3, S. 281—289.

[25] E. M. Štaerman, *Krise*, S. 91.

[26] *A.a.O.*, S. 96

[27] Solche Ideen sind von H. Kreißig, JWG, 1967, 2, S. 401—403, akzeptiert und erweitert worden. Dagegen: F. Kiechle, *a.a.O.*, S. 285—287.

[28] *Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Spätantike*, in *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, 2. Bd., S. 119—131 (im folgenden: *Veränderungen*); Derselbe, Wissenschaftliche Zeitschrift der E. M. Arndt-Universität Greifswald, 14, 1965, 2—3, S. 305—212 (WZUG).

den [29]. Die Kolonenarbeit erlaube auch den technischen Fortschritt aus dem einfachen Grunde, daß, im Unterschied zu den Sklaven, der Kolone die ihm anvertrauten Werkzeuge nicht zerstöre! [30] Wie schon erwähnt, gibt es einen Widerspruch zwischen solchen Behauptungen und der Evolution des Kolonats in der Richtung einer der Sklaverei annähernden Abhängigkeit, die den Elan der Kolonen nur verhindern konnte [31]. Die von demselben G. Schrot vorgeschlagene [32] und von W. Held ausführlich erweiterte Erklärung [33], derzufolge der Kolonat ein progressives Element bis ins III. Jh. u.Z. gewesen sei, als dieser alle Möglichkeiten « die Produktionsverhältnisse zu entwickeln » verbraucht habe, nachdem diese Evolution mit Konstantins Gesetzen aufhöre [34], ist auch nicht ganz treffend.

Dasselbe Problem des Übergangs von der Sklaverei zum Kolonat kann aber auch umgekehrt gestellt werden; die Anwendung des Kolonats soll nicht einem Verzicht auf die auf Sklaverei beruhende Wirtschaft gefolgt haben, sondern soll hingegen von den Schwierigkeiten, die der Verminderung der Sklavenanzahl nach dem Aufhören der Eroberungskriege und der Errichtung der *pax romana* entquellten, herbeigeführt worden sein [35]. Kürzlich hat K.-P. Johne darauf hingewiesen, daß die Kolonenwirtschaft vor allem das Problem der Arbeitskräfte zu lösen hatte. Mit vollem Recht bemerkt er, daß die auf spezialisierter Sklavenarbeit und Kooperation beruhende *uilla rustica* eine höhere Produktivität als die Kolonenwirtschaft erreicht hatte; zwar versucht er « eine freiere Entwicklung der Produktion » von dem Eigeninteresse des Kolonen her zu begründen [36]. Für N. Brockmeyer ist der Kolonat eine « Notlösung », kein Mittel eine höhere Produktivität zu erreichen [37]. Der Kolonat entstehe, unabhängig von der Krise des III. Jhs., schon zur Zeit Catos, sowohl auf den Großdomänen als auch auf den kleinen Gütern und sei ausschließlich ein Problem der Organisation und der « Wirtschaftsgesinnung » [38]. Nicht allzu klar ergibt sich wie und warum die « Wirtschaftsgesinnung » — der Zentralbegriff der Theorie von N. Brockmeyer — vom catonischen Ideal des wirksamen Besitzers zum Typ des Rentensammlers übergegangen ist [39].

Bekanntlich ist es mangels Quellen unmöglich Bemerkungen zur absoluten Rentabilität der Kolonenarbeit zu formulieren. Alles hängt von dem Verhältnis zwischen der Kolonenarbeit und der etwas besser bekannten Sklavenarbeit ab.

---

[29] *Veränderungen*, S. 122; WZUG, S. 207—208.

[30] *Veränderungen*, S. 123—124. Dazu kritisch: H. Koch, *Die Deutung des Untergangs des Römischen Reiches im Historischen Materialismus*, in *Der Untergang des Römischen Reiches*, hrsgb. von K. Christ, Darmstadt, 1970, S. 437.

[31] H. Koch, *a.a.O.*, S. 437.

[32] G. Schrot, WZUG, S. 205—212.

[33] W. Held, Klio, 53, 1971, S. 239—279.

[34] G. Schrot, WZUG, S. 206—207, 210—211; W. Held, Klio, 53, 1971, S. 257—258 und 279.

[35] G. Prachner, Historia, 22, 1973, 4, S. 738.

[36] K.-P. Johne, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 400.

[37] N. Brockmeyer, *Arbeitsorganisation*, S. 289.

[38] *A.a.O.*, S. 101. Gegen eine solche Ansicht: K.-P. Johne, JWG, 1973, 3, S. 221; P. Garnsey, *a.a.O.*, S. 343.

[39] N. Brockmeyer, *Arbeitsorganisation*, S. 290 ff.

Zunächst muß unterstrichen werden, daß die Unterschiede in der Bewertung der Sklavenarbeit zeitlich bestimmt sind. Für die Glanzperiode der Sklaverei (II. Jh. v.u.Z. — I. Jh. u.Z.) kann nur die Schlußfolgerung akzeptiert werden, daß man die Sklaven an Stelle aller anderen Formen der Agrarbewirtschaftung vorzog [40]. Keiner der *scriptores rei rusticae* denkt an die Pacht, wenn nicht an eine von bestimmten Umständen hervorgerufene Notlösung. Keiner davon behauptet ausdrücklich, daß die Sklaven schlecht arbeiten würden, sondern nur daß man dazu gelangen könne, wenn sie nicht beaufsichtigt werden [41]. Aus den wenigen Angaben die uns Cato und Columella zur Verfügung stellen ergibt sich, daß in ihrer Zeit, in Italien — dies soll hier unterstrichen werden, weil, wie bekannt, die den Agrarschriftstellern entnommenen Schlüsse nicht auf andere Epochen bzw. Gebiete übertragen werden dürfen — die auf Sklaven beruhende Landwirtschaft rentabel und intensiv war [42]. Laut den Agrarschriftstellern — Columella ausgenommen — sei die Unfruchtbarkeit des italischen Bodens auf die intensive Ausnützung zurückzuführen [43]. Varro behauptet klar, auch wenn er das Risiko eingeht die Traditionalisten zu irritieren: *Maiores nostri ex aruo aeque magno, sed male consito et minus multum et minus bonum faciebant uinum et frumentum* (*De re rust.*, 1, 7, 2). Dieser Satz ist zweifelsohne viel wichtiger als die spätere Klage von Plinius dem Älteren, daß zu seiner Zeit die in der Vergangenheit von den Ahnen persönlich bestellten Felder von *uincti pedes, damnatae manus, inscripti uultus* (*Nat. Hist.*, 18, 21) bebaut worden seien, was niedrigere Ernten als vorher zur Folge habe. Eine derartige — eher ideologisch gefärbte — Behauptung gehört zu derselben Kategorie plinianischer Formeln: *nihil minus expedire quam agrum optime colere* (18, 36); *satium esse nimis serere et melius arare* (18, 35). Nur sind all diese Behauptungen wertlos in einer Zeit wo Columella gerade die intensive Landwirtschaft predigte [44].

Die Agrarkrise in Italien im I. Jh. v.u.Z. beschränkt sich auf den Süden der Halbinsel, wo die Malaria wütet [45] und wo die *latifundia* entstehen, welche, dem Wortlaut der Quellen nach, als ausgedehnte, ursprünglich bebaute, danach zugunsten der Vieh- und Schafzucht preisgegebene Bodenflächen erscheinen, und nicht als große zusammenhängende Güter [46].

---

[40] P. A. Brunt, JRS, 48, 1958, S. 164; K. D. White, Antiquity, 39, 1965, S. 104, 106—107.

[41] Zu simpel scheint uns die Erklärung von V. I. Kuziščin, in *Kul'tura antičnogo mira*, Moskau, 1966, S. 116—123 (zitiert nach BCO, 1969, 5—6, S. 351) zu sein, derzufolge Columella an der Sklavenarbeit festgehalten habe nur weil er selbst zur Klasse der Sklavenhalter gehörte.

[42] Grundlegend sind die Studien von G. Mickwitz, English Historical Review, 52, 1937, S. 577—589; Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 32, 1939, S. 1—25 und von K. D. White, Antiquity, 39, 1965, S. 102—107 (auf Columella beruhend; siehe aber auch, R. Duncan-Jones' Einwände, *The economy of the Roman Empire. Quantitative studies*, London 1974, 2. Kap.). Siehe auch G. Schrot, VDI, 1959, 2, S. 56—82 (Über die Rentabilität der Landwirtschaft am Ende der Republik, im Lichte des Handbuches von Cato).

[43] Ein Getreideernteertrag im I.Jh. u.Z. erbrachte das Vierfache, wie Columella, 3, 3, 4, angibt, was später erst im Mittelalter, im XIV. Jh. erreicht werden wird (M. I. Finley, *Esclavage*, S. 186—187).

[44] Vgl. Pallad., 1, 6, 9: *Fecundior est culta exiguitas quam magnitudo neglecta.*

[45] P. Fraccaro, *La malaria e la storia degli popoli antichi classici, Opuscula*, 2, Bd., Pavia, 1956, S. 337—367.

[46] K. D. White, Bulletin of the Institute of classical studies, 14, 1967, S. 62—79.

Diese Elemente sind jedoch nicht überzeugend und ungenügend um, wie G. Salvioli, ein Bild eines von der Agrarkrise erfaßten Italien auszumalen; umso weniger können sie als Argument angeführt werden, um die Sklaven dafür verantwortlich zu machen.

Andererseits schließen wir uns nicht nur der Meinung von P. Garnsey an, derzufolge außerhalb Italiens und Siziliens die Sklavenarbeit nie vorherrschend in der Landwirtschaft gewesen ist [47], aber erinnern auch an die Tatsache, daß auch in diesem eingeschränkten Raum die Sklavenarbeit nicht die einzige verwendete Arbeitsform war. *Locatio operis* wird schon zur Zeit Plautus' erwähnt [48]. Manche Saisonarbeiten zur Zeit Catos werden konzessioniert [49]. In Catos Handbuch erscheint *locatio* 14 Mal [50], wobei die *locatores* in vielen Fällen allerdings Sklaven sind [51]. Im allgemeinen ist die von den freien Arbeitskräften gespielte Rolle besonders im Falle der Saisonarbeiten ganz wichtig [52].

Man füge zur Zeit der ausgehenden Republik und zu Beginn des Kaiserreiches auch den auf einige Kategorien ausgeübten Druck hinzu — wie die Klienten oder die *obaerati* — welche aus leicht begreifbaren Gründen in den juristischen Quellen nicht erscheinen, die aber von den Schriftstellern der Epoche erwähnt werden [53]. Die einzig erlaubte Schlußfolgerung ist daß nicht einmal in Italien nur die Sklavenarbeit allein anzutreffen war.

Im I. Jh. v.u.Z. schreibt Varro (*De re rust.*, 1, 17, 2): *De quibus uniuersis hoc dico, grauia loca utilius esse mercennariis colere quam seruis, et in salubribus quoque locis opera rustica maiora, ut sunt in condendis fructibus uindemiae aut messis.* Mit anderen Worten sind die Tagelöhner (wie bei Cato) für Saisonarbeiten geeignet, dazu auch für *grauia loca.* Ist es nun nicht zu vermuten, daß die Sklaven von derartigen *grauia loca* zu dispensieren waren eben um ihre Arbeitskraft aufzubewahren? [54] Dieselbe Idee erweitert im I. Jh. u.Z. Columella (1, 7, 3): *Ita certe mea fert opinio rem malam esse frequentem locationem fundi, peiorem tamen urbanum colonum, qui per familiam mauult agrum, quam per se colere.* Der Passus erweckt ein besonderes Interesse: außer der — später von den Digesten-Stellen [55] bekräftigen — Erwähnung der Kolonen, welche ihrerseits mit Sklaven arbeiten — Tatsache auf die wir uns im folgenden beziehen werden — befinden wir uns hier vor der einzigen Stelle in der lateinischen Literatur wo eine Stellung zur Frage der Verpachtung genommen wird. Es handelt sich auf keinen Fall um einen Vergleich zwischen

---

[47] P. Garnsey, *Non-slave labour in the Raman world*, in *Non-slave labour in the Graeco-Roman world* (Anm. 5), S. 35.

[48] Plaut., *Vid.*, 20: *te ego audiui dicere operarium te uelle rus conducere.*

[49] Cat., *De agr.*, 137, 144—145 (*redemptor partiarius*); 136 (*politor*).

[50] H. Dohr, *Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros*, Diss. Köln, 1965, S. 143, Anm. 5.

[51] *Operarii* (*De agr.*, 4—5 und 11) sind Sklaven (siehe P.A. Brunt, JRS, 48, 1958, S. 165; Al. Avram, *a.a.O.*, S. 30, Anm. 19; dagegen: J.E. Skydsgaard, *a.a.O.*, S. 66).

[52] P. Garnsey, *Non-slave labour...*, S. 42; F.M. De Robertis, *a.a.O.*, S. 25.

[53] G. Prachner, *a.a.O.*, S. 752—753; P. Garnsey, *Non-slabe labour*, S. 36; W. Kaltenstadler, *Arbeitsorganisation und Führungssystem bei den römischen Agrarschriftstellern*, Stuttgart-New York, 1978. S. 13--14; Al. Avram. *a.a.O.*, S. 36—39.

[54] E. Ch. Welskopf, AASH, 12, 1964, 3—4, S. 323.

[55] *Dig.*, 9, 2, 27, 9 und 11; 19, 2, 54, 2; 19, 2, 30, 4.

der Sklaven-und der Kolonenarbeit; es ist aber eine klare Option für die persönliche Bewirtschaftung der Güter durch den Besitzer. Die Ratschläge Columellas berücksichtigen sonst nur die Anwendung der Sklaven. Die Kolonen seien nur in den von den ungünstigen klimatischen Bedingungen und der Unfruchtbarkeit des Bodens betroffenen Regionen (*in his regionibus, quae grauitate caeli solique sterilitate uastantur* — 1, 7, 4) und in den entfernten Zonen, wo es Schwierigkeiten bezüglich der Aufsicht gab, anzuwenden (*in longinquis tamen fundis, in quos non est facilis excursus patris familiae, cum omne genus agri tolerabilius sit sub liberis colonis quam sub uilicis seruis habere* — 1, 7, 6). Dies erklärt sich dadurch, daß — in Italien wenigstens — die Mehrzahl der Güter nicht zusammenhängend waren, sondern aus mehreren auf dem Gebiete der ganzen Halbinsel zerstreuten *fundi* bestanden [56]. Nun liegt es auf der Hand, daß die Schwierigkeiten der Aufsicht den Übergang zur Pacht und zum Kolonat begünstigt haben [57]. Jedenfalls gibt Columellas Text kein Argument gegen die Qualität der Sklavenarbeit an, sondern bezieht sich auf die Notwendigkeit, die Sklaven fortwährend zu beaufsichtigen und zu anderen Systemen überzugehen dort wo die Aufsicht unmöglich war.

Es sei noch an eine fast ständig zitierte Plinius-Stelle erinnert werden, woraus Schlüsse gegen die Qualität der Sklavenarbeit gezogen wurden : *coli rura ab ergastulis pessumum est ut quidquid agitur a desperantibus* (*Nat. hist.*, 18, 36). Uns sagt der Text nichts gegen die Sklavenarbeit. Erstens handelt es sich hier nur um eine einzige Kategorie von Sklaven, welche außer Acht gelassen werden muß, nämlich um in *ergastula* wohnende *uincti* (bestrafte Sklaven). J. Kolendos Unterschied zwischen *uincti* und *soluti* [58] scheint uns grundlegend zu sein. Andererseits ist Plinius' Einstellung nicht eine wirtschaftliche, sondern eher eine literarisch-ideologische. Geistig lebt er noch in der heroischen Vergangenheit, wo die Felder von Cincinnatus oder Regulus selbst bebaut waren; es sei nun naturgemäß, daß unter den Bedingungen der Verwendung der in Ketten gefesselten Sklaven der Boden den Landmann nicht belohnt [59]. Seitens eines Passeisten, eines Anhängers des *mos maiorum* [60], hat Plinius' Satz denselben Wert wie das berühmte *latifundia perdidere Italiam, iam uero et prouincias* (18, 35), d.h. einen nichtigen Wert.

Unsere Schlußfolgerung ist, daß in der Glanzperiode der Sklaverei die Sklavenarbeit in der römischen Landwirtschaft positiv bewertet und daß ihre Rentabilität befriedigend war. Gegen eine solche Annahme gibt es überhaupt kein haltbares Argument.

Die Unzulänglichkeiten fangen aber erst hier an. Die Umstände waren mit dem I. Jh. u.Z. beginnend wahrscheinlich und in den letzten Jahrhunderten des Reiches sicher nicht mehr dieselben. Die Sklavenarbeit

---

[56] V. I. Kuziščin, *Rimskoe rabovladel'českoe pomest'e II v. do n.e. — I v.n.e.*, Moskau, 1973; Derselbe, *Genezis rabovladel'českix latifundij v Italii (II v. do n.e. — I v.n.e.)*, Moskau, 1976. Siehe auch R. Martin, RÉA, 69, 1967, 1—2, S. 62—97.

[57] K.-P. Johne. *Zur Bedeutung der Kolonen...*, S. 399; Al. Avram, *a.a.O.*, S. 40.

[58] J. Kolendo, *Fifth international Congress of economic history*, 5. Bd., Moskau, 1976, S. 283—286.

[59] Dazu die interessanten Erwägungen von R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris, 1971, S. 308 und 381—382.

[60] *A.a.O.*, S. 17.

soll u.a. — unsere Zurückhaltung erklärt sich durch die lückenhafte Überlieferung — von der Sicherheit, der Festigkeit der Herrschaft beeinflußt worden sein. In der Spätantike soll sich die Unsicherheit der Herren negativ auf die Sklavenarbeit ausgewirkt haben [61].

Seinerseits darf auch der Kolonat nicht als einheitlich angesehen werden. Der Frühkolonat, über den unsere Quellen meistens aus Italien stammen, ist in seiner Struktur, durch die soziale und rechtliche Stellung der Kolonen, vom Spätkolonat zu unterscheiden. Aber auch innerhalb des Frühkolonats gibt as spürbare Unterschiede sozial-juristischer Natur. Die extremen Stellungen nehmen der Kleinpächter (wie jener *urbanus colonus* von Columella) und der *seruus quasi colonus* ein [62]. Dazwischen gibt es mehrere sozial-rechtliche Stellungen. Die Sklavenarbeit (der *soluti*) mit der der Kleinpächter zu vergleichen wäre von Anfang an absurd, da diese letzteren keine direkten Produzenten sind, sondern selbst, wie schon gesehen, mit Sklaven arbeiten. Erwähnt sei dabei, daß auch in der Spätantike eine solche Praxis bei einigen Kategorien von Kolonen anzutreffen ist. Der Gegensatz ist hier zwischen zwei Typen der Bewirtschaftung (*managing*), nicht aber zwischen zwei Arbeitssystemen [63]. Einen Vergleich zwischen der Sklavenarbeit und der der verschiedenen halbabhängigen sozialen Schichten, welche die Reihen der Kolonen in der Frühperiode der Entstehung des Kolonats aufgefrischt haben [64] anzustellen ist leider, mangels Quellen, unmöglich. Die einzige Frage, die teilweise erörtert werden kann, klingt: welches war vom wirtschaftlichen Gesichtspunkt aus das Verhältnis zwischen der Arbeit jener *quasi coloni* und der der in *familiae* gruppierten Sklaven. Nur ist dabei zu bemerken, daß es sich um keinen Vergleich zwischen der Sklaverei und dem Kolonat handelt, soweit der *seruus quasi colonus* ein Sklave ist und bleibt [65]: der Vergleich ist zwischen dem Sklaven, der individuell seine Parzelle bearbeitet, und der Mannschaft, der *familia rustica*.

Hier ist, unserer Meinung nach, die Antwort eine einzige: die Mannschaft stellte einen Vorteil dar und rief eine höhere Einträglichkeit hervor [66]. Wir stützen uns auf folgende Argumente: die Vorteile der « einfachen Kooperation » und der Arbeitsteilung (soweit sie von den Agrar-

---

[61] I. Hahn, Klio, 58, 1976, 2, S. 468—469.

[62] Dazu P. Veyne, Revue historique, 537, 1981, S. 3—25.

[63] P. Garnsey, *Non-slave labour...*, S. 40; Derselbe, Probleme, S. 344; M. I. Finley, *Esclavage*, S. 182.

[64] Es handelt sich an erster Stelele um die Klienten. In ihrem Falle wird das persönliche Verhältnis zu einem sachlichen Verhältnis (siehe z. B.: *Dig.*, 19, 1, 49, pr.: *colonum ... in fidem suam recipit*). Dazu N. Brockmeyer, Historia, 20, 1971, 5—6, S. 742. Zum Verhältnis zwischen Klientelat und Kolonat siehe Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, 3. Bd., Berlin, 1907, S. 173; M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, 1. Bd.: *Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, München, 1971, S. 119 und 564—565; Al. Avram, *a.a.O.*, S. 36—37. Auch die Schuldner (*obaerati* bei Varro, *De re rust.*, 1, 17, 2; *nexi* bei Colum., 1, 3, 12; vgl. Sall., *Cat.*, 59, 3; Caes., *Bell. ciu.*, 1, 34, 2; 1, 56, 3) kommen in Frage. Dazu M. I. Finley, Revue historique du droit français et étranger, 43, 1965, 2, S. 167—168; P. Garnsey, *Non-slave labour...*; W. Kaltenstadler, *a.a.O.*, S. 13—14; Al. Avram, *a.a.O.*, S. 37—39.

[65] P. Veyne, *a.a.O.*, S. 22—23. Der *quasi colonus* gehört nicht zum *instrumentum fundi* (*Dig.*, 33, 7, 12, 3; 40, 7, 14), was seine privilegierte Stellund hervorhebt.

[66] N. Brockmeyer, Historia, 20, 1971, 5—6, S. 737; F. Kiechle, *a.a.O.*, S. 286. Für eine andere Meinung: M. Bloch, Annales ESC, 2, 1947, S. 34.

schriftstellern überliefert werden); die Möglichkeit den Arbeitstag zu verlängern und die Mannschaft höher zu qualifizieren. Solche Argumente hat übrigens die marxistische Forschung in Betracht gezogen; in dieser Hinsicht ist das größe Verdienst E. Ch. Welskopf zuzuschreiben, die sich mit der Arbeitsorganisation in dem klassischen Altertum beschäftigt hat [67]. Unter den Umständen der fehlenden großen technischen Fortschritte [68] konnte in der römischen Landwirtschaft die Erhöhung der Produktivität besonders auf Grund der Vervollkommung der Methoden der Bodenausnützung (und hier ist Columellas Handbuch unser beste Führer) und durch die Intensifizierung der Ausbeutung der abhängigen Arbeit [69] erreicht werden: durch die Verlängerung des Arbeitstages [70], die Sicherung einer fortwährenden Arbeit mittels eines außerökonomischen Zwangssystems (*ergastula*, strenge Strafen usw.). Den wichtigsten Platz nimmt die Kooperation der Sklaven ein. Die sehr präzisen Informationen, welche die Agrarschriftsteller — mit Cato beginnend (*De agr.*, 11) — über die Zusammensetzung der *familia rustica*, die Verpflichtungen des *uilicus* [71], liefern, weisen darauf hin, daß die Sklavenarbeit unter solchen Umständen geleistet wurde, wofür der marxistische Begriff der « einfachen Kooperation » [72] sehr geeignet ist. Unter den Bedingungen dieser Kooperation war auch die Arbeitsteilung in einem gewissen Maße möglich, welche sich, ihrerseits, auf die Arbeitsproduktivität positiv auswirken konnte [73].

Wir sehen überhaupt keinen Grund für den Bodenbesitzer um freiwillig darauf zu verzichten, um andere Methoden der Bewirtschaftung des Gutes anzunehmen [74].

Öfters wurde behauptet, daß die kollektive Arbeit der Sklaven den Nachteil der Notwendigkeit, ein zahlreiches unproduktives Personal für

---

[67] Für E. Ch. Welskopf, JWG, 1973, 3, S. 176 ist die Organisation « das Problem der bestmöglichen Anwendung der lebendigen gesellschaftlichen Arbeitskraft der Menschen, das Problem von bewußter Leitung und Kooperation. Als zweckmäßige Form der Leitung und der Kooperation steigert sie den Effekt menschlicher Arbeit ».

[68] Dazu M. I. Finley, The economic history review, 18, 1965, 1, S. 29—45 (besonders S. 43—44); C. R. Whittaker, in *Non-slave labour in the Graeco-Roman world* (Anm. 5), S. 74; Ch. Parain, *Le problème de la diffusion réelle des progrès techniques dans l'agriculture romaine*, in *Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im klassischen Altertum*, Berlin, 1961, S. 228—236. Zum Verhältnis zwischen Sklavenarbeit und technischem Fortschritt siehe F. Kiechle, *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im Römischen Reich*, Wiesbaden, 1969. Es ist vor allem zu bemerken, daß der relative technische Fortschritt nicht unvereinbar mit der Sklavenarbeit ist (M. I. Finley, The economic history review, 18, 1965, 1, S. 43).

[69] E. Ch. Welskopf, JWG, 1973, 3, S. 181.

[70] Columella empfiehlt z.B. die Sklaven soweit zu erschöpfen bis sie nur an Schlafen zu denken haben (1, 8; 11, 1).

[71] Dazu M. E. Sergeenko, VDI, 1956, 4, S. 46—54.

[72] K. Marx, *Das Kapital*, I. Bd., S. 342; zur einfachen Kooperation im Altertum siehe E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse* ..., S. 141—143.

[73] J. Kolendo, *Fifth international Congress of economic history*, 5. Bd., S. 284. Die Kooperation bezieht sich nicht auf die ganze Domäne, denn innerhalb eines Gutes unterscheidet man mehrere selbständige Bewirtschaftungseinheiten; dazu R. Martin, RÉA, 69, 1967, 1—2, S. 84; F. M. De Robertis, *a.a.O.*, S. 151; M. I. Finley, *L'affitto della proprietà agricola* ..., S. 126—127; Derselbe, *Esclavage*, S. 180.

[74] Wir verstehen nicht warum für E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse* ..., S. 151—152, die Erweiterung der Kooperation und die Vertiefung der Qualifizierung im Altertum in einen Widerspruch geraten und warum die Kooperation « ökonomisch unproduktiv » wird und « konnte nicht mehr erweitert werden ».

die Aufsicht zu unterhalten, geboten habe [75]. Das Argument ist allerdings teilweise gerechtfertigt, aber dieses Personal scheint nicht so zahlreich gewesen zu sein. Letzten Endes ist nur der *uilicus* allein der einzige der nicht produktiv ist aus der ganzen *familia rustica*. An ihn wenden sich die Ratschläge der Handbücher der *scriptores rei rusticae* [76], welche auch die « Psychologie der Arbeit » berücksichtigen [77]. Jedenfalls waren die Vorteile der Kooperation viel größer als die Nachteile der Unterhaltung des unproduktiven Aufsichtspersonals. Dazu würden wir auch folgendes bemerken : die Aufsicht, der in den Agrarschriften besondere Aufmerksamkeit gewidmet wird, muß die Einträglichkeit der Arbeit sichern [78]. Denselben Zweck verfolgt auch der Appell der Agronomen, wodurch man die Grundbesitzer zu bewegen versucht, sich direkt mit der Bewirtschaftung ihrer Güter zu beschäftigen.

Daß die Aufsicht notwendig war beweisen die Quellen einstimmig. Zwar arbeiten manchmal die Sklaven in der Landwirtschaft schlecht, aber dies eben wegen der fehlenden Aufsicht. Der oft angeführte Passus aus Columella (1, 7, 6—7) bezieht sich auf die unbeaufsichtigten Sklaven : *...et maxime uexant serui, qui boues elocant eosdemque et cetera pecora male pascunt nec industrie terram uertunt longeque plus inputant seminis iacti, quam quod seuerint, sed nec quod terrae mandauerunt sic adiuuant, ut recte proueniat, idque cum in aream contulerunt, per trituram cotidie minuunt uel fraude uel neglegentia. Nam et ipsi diripiunt et ab aliis furibus non custodiunt, sed nec conditum cum fide rationibus inferunt. Ita fit, ut et actor et familia peccent et ager infametur. Quare talis generis praedium, si, ut dixi, domini praesentia cariturum est, censeo locandum.* Wenn es sich aber um *domini absentia*, fehlende Aufsicht, handelt, erreichen auch die Kolonen keine viel besseren Ergebnisse. Wenn er über seine Kolonen redet, legt Plinius der Jüngere in einem Passus (*Ep.*, 9, 37, 2), der immer der früher zitierten Columnella-Stelle entgegengestellt werden könnte, Zeugnis davon ab : *inde plerisque nulla iam cura minuendi aeris alieni, quod desperant posse persolui*; *rapiunt etiam consumuntque quod natum est, ut qui iam putent se non sibi parcere.* Dazu kommen noch die *Digesten*-Stellen, welche sehr of Zerstörungen von Ernten, Feuerbrünste, Diebstähle usw. erwähnen, die entweder von der Nachlässigkeit der Kolonen oder unabhängig von ihrem Willen verursacht werden. Q. Aelius Tubero — der zur Zeit Ciceros lebt—stellt fest (*Dig*, 19, 1, 13, 30), daß der neue *dominus* demKolonen Entschädigungen für die dem vorigen Besitzer verursachten Beschädigungen verlangen kann : *iste colonum damnum dederit, emptorem ex empto agere cogere posse uenditorem, ut ex locato cum colono experiatur, ut quidquid fuerit consecutus, emptori reddat.* Die Verantwortung lastet auf dem Kolonen, außer den Fällen wo etwas außergewöhnliches (eine Katastrophe, eine Ausplünderung usw.) vorkommt — fügt Servius Sulpicius hinzu (*Dig.*, 19, 2, 15, 2) : *si uero nihil extra consuetudinem acciderit,*

---

[75] V. A. Sirago, *L'Italia agraria sotto Traiano*, Louvain, 1957, S. 252—269; V. I. Kuziščin in *Sbornik antičnoe obščestvo*, Moskau, 1967, S. 38—45 ; Barbara Zuchold, *Die Rolle der Sklaverei im Prinzipat*, in *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen* ... (Anm. 5), S. 396.

[76] Colum., *De re rust.*, 1, 8, 15; 1, 19; 11, 1, 7—9 und 17.

[77] J. Kolendo, *Fifth international Congress* ..., S. 284.

[78] Dazu I. Hahn, *Arbeitsorganisation und Arbeitsintensität im klassischen Altertum*, in *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen* ..., , S. 445.

damnum coloni esse [79]. Andere Beispiele kann man wohl auch für die spätere Zeit anführen [80].

Man sieht sich also bewogen auf dieselbe Idee zurückzukommen: die *praesentia domini* ist das einzige Kriterium, die Arbeit wird von der Existenz oder Nichtexistenz eines wirksamen Aufsichtssystems beeinflußt. Unter diesen Umständen — wenn man die Möglichkeiten der Ausübung des Zwangs auf die Sklaven, bzw. auf die Kolonen vergleicht — ist die Frage, ob, beaufsichtigt und gezwungen, die Sklaven schlechter als die Kolonen arbeiteten, lediglich rhetorisch. Es reicht an die Pachtrückstände der Kolonen von Plinius dem Jüngeren zu denken und an die Unmöglichkeit sie zu zwingen, die Rente am Fristtage abzuliefern, was, abgesehen von den Übertreibungen des beunruhigten Besitzers, eine schwer bestreitbare Realität sind [81].

Vor der Schlußbetrachtung nur noch ein paar Worte über den Begriff des « Interesses ». B. Franklin, A. Smith, E. J. Cairnes und E. Ciccotti haben überall das Desinteresse der Sklaven an den Ergebnissen ihrer Arbeit hervorgehoben, wozu manche Historiker — wie schon gezeigt — das Postulat hinzugefügt haben, daß ihr Interesse mit dem Übergang zum Kolonat erweckt worden sei. Daher unbegründete Schlußfolgerungen, wie diejenige von E. M. Štaerman, derzufolge die Kolonen bessere Methoden auf ihren Parzellen angewendet hätten, bloß aus dem Grunde, daß sie « mehr interessiert als die Sklaven an den Ergebnissen ihrer Arbeit waren » [82].

Es lohnt sich das Problem wenigstens auf vergleichende Weise — zwischen dem angenommenen höheren Interesse der Kolonen und dem angenommenen Desinteresse der Sklaven — aufzuwerfen. Im ersten Falle beweisen tatsächlich die zu häufigen Erwähnungen von Katastrophen, Pachtrückständen aus den *Digesten* oder die Klagen der Kolonen in den wohlbekannten afrikanischen Inschriften etwas wesentliches: die Rente stellte für den Kolonen einen Druck dar. Ob der Besitzer — um das Gut zu retten und seine Arbeitskräfte zu behalten — die Rente herabsetzte oder aufhob, ob er hingegen nicht aufgab, verlief dies alles unabhängig vom Kolonen. Wir stellen nun die Frage: konnte ein solcher Kolone an seiner Arbeit mehr interessiert als ein Sklave sein, der die praktische und juristische Möglichkeit hatte, sich ein *peculium* anzueignen und dem, wenigstens theoretisch, erlaubt war, auf eine *manumissio* zu hoffen? Außer psychologischen Faktoren, die in Betracht gezogen werden könnten — wie z.B. das Überlebenswollen, das Sicherheitsgefühl, wohl auch die Tatsache, daß ein Mensch seinen einmal erlernten Beruf nur unter den bestmöglichen Bedingungen ausüben kann [83] — dürfen wir nicht diesen wesentlichen Aspekt übersehen, daß den Sklaven zugänglich war, Privilegien zu erwerben, und dies natürlich nur durch gute Arbeit. Warum war

---

[79] Vgl. *Dig.*, 19, 2, 60, 5; 43, 16, 20; 39, 3, 5. Siehe auch N. Brockmeyer, Historia, 20, 1971, 5—6, S. 734—735, 739—740.

[80] Vgl. *Dig.*, 32, 94 (78) (über die *reliqua colonorum*) 49, 14, 45, 3 (das Verbot für den Kolonen, unter Drohung mit der Bezahlung einer vierfachen Entschädigung, etwas auf seiner Parzelle zu ändern); 39, 2, 9, 5.

[81] F. Kiechle, Gnomon, 37, 1965, 3, S. 286—287.

[82] E. M. Štaerman, *Krise*, S. 90—91. Vgl. dazu M. I. Finley, *Esclavage*, S. 185—186.

[83] H. Kreißig, JWG, 1967, 2, S. 404.

in der Kaiserzeit, welche bekanntlich mit der allmählichen, mit Konstantins Gesetzen kulminierenden Verknechtung der Kolonen zusammentrifft, die Tendenz eben die *manumissiones* anzuspornen und die Institution des *peculium* zu verallgemeinern? Die *manumissiones*, welche die Sklaven zu Freigelassenen machen und das *peculium*, welches die Unfähigkeit des Sklaven etwas zu besitzen rechtlich aufhebt [84], sind ein Ansporn, der sich an die Sklaven wendet [85]. Wir finden nichts ähnliches, welches das Interesse der Kolonen hätte erwecken können [86]. Der Weg führt dagegen von dem freien, auf *locatio-conductio* beruhenden Kolonen zu dem an die Scholle gefesselten Kolonen der Spätantike. In den rechtlichen Quellen der Spätantike werden die Kolonen *serui terrae* (C. I., 11, 52, 1, 1) benannt und werden zu einem « Eigentum » ihres Besitzers (C. Th., 4, 23, 1), zum Bestandteil des *fundus* (C. Th., 5, 3, 1 ; 11, 1, 26) [87]. *Quae enim differentia inter seruos et adscripticios intellegetur, cum uterque in domini sui positus est potestate?* — klingt rhetorisch die Frage aus C. I., 11, 48, 21, 1. Der Weg zu einer solchen Degradierung kann verfolgt werden ; er geht besonders durch die Krise des III. Jhs. u. Z. [88]

Wenn aber die Einführung des Begriffes « Interesse » einen Sinn erlangen würde, dann könnte sich dieser nur auf den Besitzer beziehen : mlt anderen Worten war für einen gewohnheitsmäßig abwesenden, « desinteressierten » Großgrundbesitzer (literarisch in der Gestalt des Trimalchion dargestellt) jedwelche Form der Bewirtschaftung unproduktiv [89], während ein unternehmender *dominus*, wie ihn Columella, danach Palladius erträumt hatten, vielfältige Möglichkeiten hatte — in Abhängigkeit von der Bodenqualität, dem Klima, den ihm zur Verfügung stehenden Arbeitskräften, den Traditionen, dem Typ der Bewirtschaftung usw. — Sklaven oder Kolonen oder sowohl Sklaven als auch Kolonen zu benützen.

Schließlich wollen wir nur ein paar Texte anführen, aus denen die Gründe für den Übergang zum Kolonat hervorgehen. Der sich wegen der

---

[84] F. M. De Robertis, *a.a.O.*, S. 149—150; M. I. Sjusjumov, VDI, 1955, 1, S. 57.

[85] Dazu, W. Kaltenstadler, *a.a.O.*, S. 40—42.

[86] Die Umwandlung der Geldrente in Naturalpacht (Plin., *Ep.*, 9, 37, 3—4) kann auch nicht in Betracht gezogen werden. Es ist leicht zu vermuten, daß dieser Prozeß einen ersten Eingriff in die Freiheit der Kolonen hervorrief (dazu F. Kiechle, Gnomon, 37, 1965, 3, S. 288; N. Brockmeyer, *Arbeitsorganisation*, S. 193). Auch darf die Tatsache nicht übersehen werden, daß die Besitzer diejenigen waren die den Kolonen die Werkzeuge zur Verfügung stellten. Durch solche Mittel hatte der Besitzer die Möglichkeit, die Freiheit des Kolonen einzuschränken ; dazu W. Held, Klio, 53, 1971, S. 246—247. Die Rechte, deren sich die Kolonen bis in das III. Jh. erfreuen — und teilweise bis in das IV. Jh. (vgl. G. Schrot, *Veränderungen*, S. 125—126) — waren ihnen nicht « um interessierte und arbeitsfreudige Dauerpächter zu bekommen » (so W. Held, *a.a.O.*, S. 226) eingeräumt worden, sondern stellen bloß Überbleibsel der Rechte aus der Zeit des Frühkolonats dar.

[87] Vgl. G. Schrot, WZUG, S. 210, wo nicht allzu überzeugend angeführt wird, daß der Grundbesitzer eine Steuerauflage erhalte, « die ihn dazu zwingt den bisherigen ökonomischen Anreiz wieder fallen zu lassen und ihn durch einen erhöhten Arbeitszwang zu ersetzen, um aus dem Mehrprodukt die Steuern zu zahlen ».

[88] Die beste Schilderung bei W. Held, Klio, 53, 1971, S. 239—279; Siehe auch G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1975, S. 155.

[89] M. I. Finley, *L'affitto della proprietà agricola* ..., S. 141. Zwar darf auch dies nicht absolutisiert werden, solange Trimalchion « auf *extensive* Weise investierte (d.h. er vermehrte seinen Bodenbestand anstatt ihn zu verbessern) und daß er leidenschaftlich dem Ethos der ökonomischen Selbstversorgung anhing » (P. Garnsey, *Probleme* ..., S. 345).

reliqua colonorum klagende Plinius der Jüngere behauptet, er werde weiterhin mit Kolonen arbeiten, weil *nec ipse usquam uinctos habeo nec ibi quisquam* (*Ep.*, 3, 19, 17). Die eigene Gewohnheit und die *consuetudo* sind also die einzigen Gründe. In dieser Hinsicht sehen wir überhaupt keinen Unterschied zur Zeit, wo der Dichter Horaz auf demselben Gut (Sabinum) sowohl Sklaven als auch Kolonen benützte (*Sat.*, 2, 7, 118; vgl. *Ep.*, 1, 14, 1—3) und wo die Güter des Pompejus, außer den Sklaven, von gewesenen Klienten seines Vaters bearbeitet waren (Vell. Pat., 2, 29, 1). Es handelt sich dabei um Traditionen, lokale Bräuche, Gewohnheit, nie um Gründe wirtschaftlicher Natur. Erst später, in einer Zeit wo Sklaven sehr selten geworden sind, wird sich die Gewinnung neuer Arbeitskräfte in der Form des Kolonats durchsetzen. Der Kolonat hat aber überhaupt keine Steigerung der Rentabilität herbeigeführt. Der Gipfelpunkt der Rentabilität in der römischen Landwirtschaft war in der Blütezeit des römischen Staates durch die Sklaven erreicht worden. Man hat auf das XIV. Jh. warten müssen, um dieses Niveau, wieder zu erreichen.

Februar 1984

Archäologisches Institut
Str. I. C. Frimu 11
R—71119 Bukarest

IPHIGENIA IN AVLIS, 1510–1531

BY

J. T. HOOKER

In the course of discussing a line in the messenger's speech of the *IA*, Porson declared that the whole of the last scene (from line 1532, as numbered in modern texts) was spurious, and had to be ascribed to a writer who flourished at some unknown date, but certainly later than the time of Aelian (Supplement to his preface to *Hecuba*, 2nd ed. [1829] 18). With that judgment no one will quarrel. It may, however, be questioned whether Kirchhoff (ed. of 1855) was right to deny Euripidean authorship also to the choral passage 1510–1531.

The passage is sung, evidently, in response to Iphigenia's invitation to the women to join her in extolling Artemis (1491ff.). By the time that the chorus begin their song, Iphigenia has of course left the stage; but they are with her in spirit as they envisage the sacrifice taking place.

When the authorship of lines 1510–1531 is under consideration, it may be worth remarking that the performan ce of a choral song at the instance of one of the characters is thoroughly Euripidean. For example in the *Alcestis* Admetus requests the chorus to attend the funeral-train and, while they are awaiting its appearance, to sing to the god below (423–424); they comply with an ode in praise of Alcestis (435–475). A closer parallel still to our passage is found at *IT* 143–202. There too Iphigenia is given a lyric passage in which she invites the chorus to utter sentiments similar to her own. This they do, using the significant expression ἀντιψάλμους ᾠδάς, that is, 'a responsive song' (179). Not only is the song of the chorus 'responsive' but, as in the passage of the *IA* now under discussion, the chorus re-employ some of the terminology already used by Iphigenia. Thus Iphigenia's μολπᾶς (146) is taken up by the τὰν ἐν μολπαῖς of the chorus (183); her φεῦ φεῦ τῶν Ἄργει μόχθων (155) by their μόχθος δ'ἐκ μόχθων ᾄσσει (191); her ἰὼ δαῖμον (156) by their σπεύδει δ'ἀσπούδαστ' ἐπὶ σοὶ δαίμων (201–202); her οὐκ εἴσ' οἶκοι πατρῷοι (152) by their οἴμοι πατρῴων οἴκων (187–188).

In the *IA*, the repetitions are even more remarkable, extending to the recurrence of entire phrases:

τὰν Ἰλίου καὶ Φρυγῶν ἑλέπτολιν	1475–1476	∼ 1511
χερνίβων τε παγάς	1479	∼ 1513
ὦ πότνια πότνια	1488	∼ 1524 (Hermann)

Furthermore, the title τὰν ἄνασσαν Ἄρτεμιν (1482) has generated the θεῶν ἄνασσαν of the chorus (1523), an expression which is difficult to justify on other grounds.

I append some comments on matters of detail in the choral song.

1513. Should Hartung's βαλουμέναν be preferred to βαλλομέναν (LP)? The latter is easy to defend on the ground that the chorus are meant to visualize what is actually taking place at the sacrifice. On the other hand, it may be only the *movement* (στείχουσαν) which the chorus see in their mind's eye; in that case, βαλουμέναν (and also χρανοῦσαν, if that is rightly read in 1516) still lie in the future, from the point of view of the chorus. One may recall that in the great ode of the *Bacchae* 977—1023 the chorus imagine themselves out on the mountain, inciting the hounds against the unbeliever. There, the imperatives ἴτε and ἀνοιστρήσατε, both referring to present time, are succeeded by a vision of what is going to happen; and that vision is expressed by the futures ὄψεται (983) and ἀπύσει (984).

1514. Nothing should be altered. γε marks an exclamation of shocked surprise on the part of the chorus that Artemis requires such an offering at her altar: cf. θύμασιν βροτησίοις χαρεῖσα (1524—1525). δαίμονος too is essential. The point is that Artemis is the tutelary goddess of the place, not just any goddess, who has called for the offering; and, in that capacity, she has the power to grant or withhold permission for the Greeks to sail.

1523. As already suggested, the phrase θεῶν ἄνασσαν has arisen from the τὰν ἄνασσαν Ἄρτεμιν of line 1482. The fact remains that Artemis was not the queen of the gods; and neither Euripides nor an interpolator would have called her such. Perhaps the author meant, rather, 'queen among goddesses', having in mind the Homeric locution δῖα θεάων, 'radiant among goddesses'.

1522—1525. After κλῄσωμεν (better κληΐσωμεν Schroeder), strict sequence would demand the subjunctive πέμψῃ. The imperative πέμψον is introduced by anacoluthon, perhaps facilitated by the use in tragedy of the phrase οἶσθ' οὖν ὃ δρᾶσον, where likewise an aorist imperative is used illogically.

1527. Nothing should be altered. The change from iambic to aeolic movement naturally entails a preponderance of double-short rhythm. The epic form δολόεντα causes no surprise in this environment. δολόεντα is applied in θ 281 to the magic bonds with which Hephaestus tied Ares and Aphrodite. Is the δολόεντα in our passage no more than an epic reminiscence, or are we perhaps meant to catch a hint of Laomedon's fraud in refusing to pay Apollo and Poseidon for building the Τροΐας ἕδη?

May 1984

Department of Greek
University College
Gower Street
London WC1E 6BT

ПО ПОВОДУ ИМЕНИ *THEONOKS*

В. П. ЯЙЛЕНКО

Д. Тудор, *Comunicări epigrafice*, VIII (SCIV, 1979, 2), N 3, читает посвятительную надпись из Сучидавы так: ΑΠΟΛΕΝΑΡΙΣΘΕ . . . ΝΟΚΣ ΕΥΧΕΝ, 'Απο(λ)ινάρις Θε[ο]νόκς εὔχεν. Имя *Theonoks*, по его мнению, образовано из θεός и νόξ (испорченное νύξ) «ночь» и обозначает « Zeul nopţii ».

Ясно, однако, что сочетание ΚΣ в греческой надписи данного времени невозможно, и издатель, скорее всего, принял за каппу ипсилон со случайной царапиной (либо просто испорченный ипсилон), так что в начале стк. 2 читается простое окончание патронимика -νους, а весь патронимик, к примеру, θε[αγέ]νους. На фотографии (не очень высокого качества) можно усмотреть в начале стк. 2 между омикроном и сигмой ипсилон, а не каппу. Сколько букв следует дополнять в патронимике, неясно, поскольку в публикации не указано, сохранился ли частично правый нижний край стелы.

Таким образом, посвящение в целом читается следующим образом: Απολενᾶρις Θε[- -]νους εὐχήν.

Институт мировой истории
SU–117036, Москва, ул. Д. Ульянова 19

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1981–1982)*

DE

ALEXANDRA ŞTEFAN şi I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI, ENCICLOPEDII

1. *Bibliographie des travaux du Professeur Em. Condurachi.* RRH, 20, 1981, 4, 581–586.
2. *Em. Condurachi.* RRH, 20, 1981, 4, 579–581.
3. *Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România. Şedinţele de comunicări.* StCl, 20(1981), 181–183.
4. *70e anniversaire de l'académicien Emil Condurachi.* AUB (Istorie), 31, 1982, 3–4.
5. P. Alexandrescu, *Al III-lea Colocviu al Secţiei greco-romane cu tema: «Problemele păcii şi războiului în oraşele greco-romane din Dobrogea»,* SCIV, 33, 1982, 2, 191.
6. I. Andriţoiu, *Nicolae Gostar.* [Necrolog.] Sargetia, 15, 1981, 537–538.
7. M. Babeş, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România.* SCIV, 32, 1981, 3, 319–330.
8. Al. Belu, *Un aspect important al clasicismului antic din Transilvania şi Banat: lexicografia latină.* AUT (Filologie), 17, 1979, 117–124.
9. D. Berciu, *Centenarul naşterii lui Vasile Pârvan (1882–1927).* RMM (Monumente), 13, 1982, 2, 41–43.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în ţară sau în străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele româneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu; cele litografiate sînt înregistrate selectiv. Au fost incluse şi lucrările mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenţi. La articolele de revistă unde rubrica şi titlul nu oferă o orientare suficientă, am dat, între croşete, indicaţii sumare asupra conţinutului. La capitolul *Arheologie,* am înregistrat şantierele consacrate altor civilizaţii decît celei greco-romane numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman sau unde se pot detecta influenţe greceşti sau romane; un principiu analog ne-a călăuzit în redactarea capitolelor de *Istorie* şi a paragrafului *Lingvistica indo-europeană*: utilizarea materialului literar, lingvistic, epigrafic, onomastic etc. grecesc şi roman a fost determinantă pentru includerea unei lucrări în repertoriu. La capitolul *Texte, traduceri,* ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole, s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni (lucrările anonime sau colective au fost grupate la începutul capitolelor).

Deoarece strîngerea documentării din publicaţii puţin accesibile întîmpină mari dificultăţi, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuţiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate:

AcMemFilol	= *Academia Republicii Socialiste România. Memoriile Secţiei de ştiinţe filologice, literatură şi arte. Seria IV.* Bucureşti, Ed. Academiei.
AcMemIst	= *Academia Republicii Socialiste România. Memoriile Secţiei de ştiinţe istorice. Seria IV.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Acta Ouid	= vezi bibl. 1980, nr. 393. [Cerem scuze cititorilor pentru întîrzierea cu care înregistrăm articolele acestui volum.]
Acte Iaşi	= vezi nr. 555.
AIIAI	= *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A. D. Xenopol».* Iaşi, Ed. Academiei.
AIIC	= *Anuarul Institutului de istorie.* Cluj-Napoca, Ed. Academiei.
Aluta	= *Aluta.* Sf. Gheorghe, Muzeul Sf. Gheorghe.
AM	= *Arheologia Moldovei.* Iaşi, Ed. Academiei.
AMN	= *Acta Musei Napocensis.* Cluj-Napoca, Muzeul de Istorie.
AMP	= *Acta Musei Porolissensis.* Zalău, Muzeul de Istorie şi artă.
Apulum	= *Apulum. Acta Musei Apulensis.* Alba Iulia, Muzeul Judeţean.

10. I. Caraza, *Catedra de patrologie la Facultatea de teologie şi la Institutul teologic universitar din Bucureşti.* ST, 33, 1981, 7—10, 542—546.
11. V. Em. Catargiu, *Vasile Pârvan, filozof al istoriei.* Iaşi, Junimea, 1982, 240 p.| Carpica, 14, 1982, 363—365, V. Florea.
12. V. Catargiu, *O nouă perspectivă asupra « misticismului » lui Vasile Pârvan.* Carpica, 13, 1981, 109—115.
13. V. Catargiu, *Condiţia umană şi idealul etic în concepţia lui Vasile Pârvan.* AIIAI, 19, 1982, 249—253.
14. C. Chera-Mărgineanu, *Sesiunea ştiinţifică a Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa (20—22 nov. 1980).* Pontica, 14, 1981, 363—370.
15. C. Chiriţescu, *Moneda. Mică enciclopedie.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982, 346 p.
16. Maria Coja, *Aurelian Petre (1925—1982).* SCIV, 33, 1982, 2, 248—249.
17. Maria Cojocărescu, *Dr. George Severeanu.* BSNR, 70—74, 1976—1980, 675—676.
18. N. Conovici, *Vasile Culică (1916—1980).* BSNR, 70—74, 1976—1980, 738—739; SCIV, 32, 1981, 1, 153—155.
19. Z. Covacef, Nicolina Mihail-Ursu, Angela Pop, A. Rădulescu, *Centenarul Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa.* CIDobr, 1980, 12—54.
20. P. Creţia, *Epos şi logos. 25 de studii şi interpretări.* Bucureşti, Univers, 1981, 262 p.
21. V. Cristian, *Istoriografia ieşeană interbelică.* AUI (Istorie), 26, 1980, 9—24.
22. I. Dănăilă, Eleonora Popa, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 23, 1980).* LR, 30, 1981, 4, 347—483.
23. I. Dănăilă, Eleonora Popa, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 24, 1981).* LR, 31, 1982, 4—5, 315—462.
24. Vl. Dumitrescu, *Vasile Pârvan le fondateur de l'école roumaine d'archéologie préhistorique et protohistorique.* Dacia, 26, 1982, 27—31.
25. I. Fischer, *Al VII-lea Congres al Federaţiei Internaţionale a Asociaţiilor de studii clasice. Budapesta, 3—8 septembrie 1979.* StCl, 20(1981), 81—82.
26. I. Fischer, *Noi reviste de filologie clasică.* StCl, 20(1981), 83—84.
27. I. Fischer, *Sesiunea « Antichitatea şi moştenirea ei spirituală ». Iaşi, 31 mai — 1 iunie 1980.* StCl, 20(1981), 85.
28. P. Florea, *Un latinist craiovean: G. M. Fontaninu.* LR, 30, 1981, 2, 119—124.
29. V. Florea, *Vasile Pârvan, teoretician al istoriei.* Carpica, 14, 1982, 15—22.
30. I. Gal (coord.), *Dicţionar al ştiinţelor speciale ale istoriei.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982, 267 p.

ArhOlt = *Arhivele Olteniei. Serie nouă.* Craiova, Ed. Academiei.
Arist = vezi nr. 556.
AUB = *Analele Universităţii din Bucureşti. Seria ştiinţe sociale.*
AUI = *Analele ştiinţifice ale Universităţii « Al. I. Cuza » din Iaşi. Secţiunea III (ştiinţe sociale).*
AUT = *Analele Universităţii din Timişoara.*
BSNR = *Buletinul Societăţii numismatice române.* Bucureşti, Litera.
CABucureşti = *Cercetări arheologice în Bucureşti.* Bucureşti, Muzeul de Istorie a Municipiului.
CArh = *Cercetări arheologice.* Bucureşti, Muzeul de Istorie a R.S.R.
Carpica = *Carpica.* Bacău, Muzeul de Istorie.
CIDobr = *Comunicări de istorie a Dobrogei.* Constanţa, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie.
CIst = *Cercetări istorice.* Iaşi, Muzeul de Istorie a Moldovei.
CL = *Cercetări de lingvistică.* Cluj-Napoca, Ed. Academiei.
Crisia = *Crisia. Culegere de materiale şi studii.* Oradea, Muzeul « Ţara Crişurilor ».
Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Drobeta = *Drobeta.* Drobeta-Turnu Severin, Muzeul Regiunii Porţilor de Fier.
FilSt = vezi nr. 554.
Hierasus = *Hierasus. Anuar.* Botoşani, Muzeul Judeţean.
LR = *Limba română.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Marisia = *Marisia. Studii şi materiale: arheologie, istorie, etnografie.* Tîrgu Mureş, Muzeul Judeţean Mureş.
Med = vezi nr. 553.
MemAnt = *Memoria Antiquitatis.* Piatra-Neamţ, Muzeul Arheologic.
MN = *Muzeul Naţional.* Bucureşti, Muzeul de Istorie a R.S.R.

31. Al. Graur, *Hommage à Haralambie Mihăescu à l'occasion de son soixante-quinzième anniversaire.* [Cu bibliografie.] RESEE, 20, 1982, 4, 453—457.
32. G. Guțu, *Teodor Naum (1891—1980).* StCl, 20, (1981), 189—190.
33. I. Ianoşi, *Athanase Joja şi « frumuseţea inteligibilă ».* RF, 28, 1981, 5, 531—540.
34. O. Iliescu, *Cercetări româneşti de numismatică bizantină (1948—1977).* BSNR, 70—74, 1976—1980, 19—68.
35. O. Iliescu, *Numismatica la cel de al XV-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice, Bucureşti, 10—17 august 1980.* BSNR, 70—74, 1976—1980, 715—716.
36. O. Iliescu, *Les plus anciennes préoccupations de numismatique chez les Roumains.* RESEE, 18, 1980, 1, 3—12.
37. I. Ioniţă, *Nicolae Gostar.* [Necrolog.] AM, 9, 1980, 149—150.
38. A. László, *N. Gostar, 1922—1978.* [Cu bibliografie.] AUI (Istorie), 25, 1979, 101—106.
39. O. Luchian, *Sesiunea jubiliară a Societăţii Numismatice Române.* BSNR, 70—74, 1976—1980, 741—746.
40. H. Mihăescu, *Vasile Bogrea.* AcMemFilol, 3, 1981, 181—186.

Musaios = *Musaios. Studii şi cercetări de istorie locală.* Buzău, Muzeul de Istorie.
NEH = *Nouvelles Études d'Histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei.
NIK = *Nyelv- és irodalomtudomány közlemények.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Oltenia = *Oltenia. Studii şi comunicări.* Craiova, Muzeul Olteniei.
Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista Patriarhiei române.* Bucureşti, Institutul Biblic.
PL = *Probleme de logică.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Pontica = *Pontica.* Constanţa, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie.
RArhiv = *Revista arhivelor.* Bucureşti, Direcţia Generală a Arhivelor Statului.
RESEE = *Revue de Études Sud-Est Européennes.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RF = *Revista de filozofie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RIst = *Revista de istorie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RITL = *Revista de istorie şi teorie literară.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RL = *Revue roumaine de linguistique.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RMM = *Revista Muzeelor şi Monumentelor.* Bucureşti, Consiliul Culturii şi Educaţiei Socialiste.
RRH = *Revue Roumaine d'Histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RRHA = *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RSS = *Revue Roumaine des Sciences Sociales.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SAI = *Studii şi articole de istorie.* Bucureşti, Societatea de Ştiinţe Istorice.
Sargetia = *Acta Musei Devensis. Sargetia.* Deva, Muzeul Judeţean Hunedoara.
SArist = vezi nr. 557.
SCBrukenthal = *Studii şi comunicări.* Sibiu, Muzeul Brukenthal.
SCCaransebeş = *Studii şi comunicări de etnografie — istorie.* Caransebeş, Muzeul Judeţean de Etnografie şi Istorie Locală.
SCCîmpulung = *Studii şi comunicări.* Cîmpulung, Muzeul Cîmpulung Muscel.
SCIA = *Studii şi cercetări de istoria artei.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie.* Bucureşti, Ed. Academiei
SCJ = *Studii şi cercetări juridice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCL = *Studii şi cercetări lingvistice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Semantică = vezi nr. 553 a.
SIstFil = *Studii de istorie a filozofiei universale.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SMMIM = *Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară.* Bucureşti, Muzeul Militar Central.
ST = *Studii teologice.* Bucureşti, Institutul Biblic.
StCl = *Studii clasice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Suceava = *Suceava. Anuarul Muzeului judeţean.*
SV = *Studii vîlcene.* Rîmnicu Vîlcea, Muzeul Judeţean.
TD = *Thraco-dacica.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Ziridava = *Ziridava. Studii şi cercetări.* Arad, Muzeul Judeţean.

41. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Nicolae Gostar, 1922—1978.* MemAnt, 6—7, 1974—1976, 347—353.
42. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dumitru Tudor.* [Necrolog.] AIIAI, 19, 1982, 925—926.
43. M. Nasta, *Anatomia suferinţei — primul pătrar —.* Bucureşti, Cartea Românească, 1981, 386 p.
44. R. Păiuşan, *Hommage à Emil Condurachi à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire.* RESEE, 20, 1982, 4, 459—461.
45. V. Pârvan, *Scrieri.* Text stabilit, studiu introductiv şi note de Al. Zub. Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, 690 p.| AIIAI, 19, 1982, 824, I. Saizu.
46. D. M. Pippidi, *Variaţii pe teme clasice.* Bucureşti, Eminescu, 1981, 323 p.
47. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [O vorbă despre Bendis în Attica; În jurul a două documente histriene fragmentare; Prosopographica Tomitana.] StCl, 20(1981), 73—80.
48. D. M. Pippidi, *Vasile Pârvan et le développement des études épigraphiques en Roumanie.* Dacia, 26, 1982, 41—46.
49. D. M. Pippidi, *Primul regulament al Muzeului Naţional de Antichităţi.* SCIV, 33, 1982, 2, 240—245.
50. Gh. Poenaru Bordea, *Din activitatea internaţională a Societăţii Numismatice Române. Al IX-lea Congres Internaţional de Numismatică, Berna, 10—15 septembrie 1979.* BSNR, 70—74, 1976—1980, 716—722.
51. Gh. Poenaru Bordea, *Maria Chiţescu (1934—1982).* SCIV, 33, 1982, 4, 438—441.
52. Gh. Poenaru Bordea, *D. Tudor (1908—1982).* SCIV, 33, 1982, 3, 348—350.
53. C. Preda, *Le professeur Emil Condurachi à son 70e anniversaire.* Dacia, 26, 1982, 175—179.
54. C. Preda, *Vasile Pârvan. La un secol de la naştere (1882—1982).* TD, 3, 1982, 13—18; versiune germană, Dacia, 26, 1982, 13—18.
55. Florentina Preda, *Gh. Ştefan (1899—1980).* AcMemIst, 5, 1980, 171—173; SAI, 41—42, 1980, 282—283.
56. Maria Eliza Rădulescu, *Bibliografie — 1980.* [Lucrările corpului didactic al Facultăţii de Istorie.] AUI (Istorie), 30, 1981, 132—142.
57. Maria Eliza Rădulescu, *Bibliographie des travaux de l'académicien Emil Condurachi.* AUB (Istorie), 31, 1982, 5—14.
58. M. Sala, Ioana Vintilă-Rădulescu, *Limbile lumii. Mică enciclopedie.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, 373 p.|SCL, 33, 1982, 2, Eleonora Popa; ib., 6, 506—509, Coman Lupu; LR, 31, 1982, 6, 523, Iorgu Iordan.
59. Al. Suceveanu, *Emil Condurachi.* [La a 70-a aniversare; cu bibliografie.] SCIV, 33, 1982, 1, 5—10.
60. Alexandra Ştefan, *Vasile Pârvan, istoric al antichităţii clasice în România, fondator al şcolii naţionale de arheologie şi epigrafie.* SCIV, 33, 1982, 3, 302—336.
61. Alexandra Ştefan, I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1978—1979).* StCl, 20(1981), 87—111.
62. G. Trohani, *Prof. univ. dr. doc. Gheorghe Cantacuzino, 1900—1977.* CABucureşti, 3, 1981, 299—301.
63. D. Tudor (coord.), *Enciclopedia civilizaţiei romane.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982, 827 p. + XXXII pl.
64. L. Valea, *De la «Getica» lui Vasile Pârvan la «Getica» lui Lucian Blaga.* Hierasus, 1979, 272—291.
65. R. Vulpe, *Vasile Pârvan, historien de l'antiquité romaine.* Dacia, 26, 1982, 33—40.
66. R. Vulpe, *Vasile Pârvan, creator de şcoală ştiinţifică.* Carpica, 14, 1982, 7—14.
67. Al. Zub, *La pensée historique de Vasile Pârvan.* Dacia, 26, 1982, 19—26.
68. Al. Zub, *Vasile Pârvan: le monde des idées et des formes historiques.* RRH, 21, 1982, 2, 225—238.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

69. Liana Lupaş, *Noms propres et appellatifs. Contribution à l'étude de quelques mots grecs.* StCl, 20 (1981), 7—20.
70. Liana Lupaş, *Nume propriu şi apelativ (note de lexicografie greacă).* SCL, 32, 1981, 3, 269—284.

71. H. Mihăescu, *Les termes byzantins* βίρρον, βίρρος *« casaque, tunique d'homme » et* γοῦνα *« fourrure »*. [Lat. *birrus. gunna.*] RESEE, 19, 1981, 3, 425—432.

72. Emanuela Popescu Mihuţ, *Contributions à l'étude des mots latins dans la littérature juridique byzantine.* RESEE, 19, 1981, 3, 433—441.

73. Felicia Ştef, *Sintaxa structurală a limbii vechi greceşti.* Bucureşti, Facultatea de Limbi Străine. 1981, 505 p.

B. Limba latină

74. Silvia Andrei, *Aspects du vocabulaire agricole latin.* Roma, L'« Erma » di Bretschneider, 1981, 263 p. [Non uidimus.]

75. A. Avram, *Despre o încercare de cronologie a unor fenomene de fonetică istorică a limbii române.* [Bibl. 1980, nr. 74.] SCL, 33, 1982, 3, 260—270.

76. Florica Bechet, *3 × ad symphoniam.* [Petr. 32, 1 ; 36, 1 ; 36, 6 ; *ad* sociativ.] RL, 27, 1982, 5, 359—364.

77. G. Bulgăr, *Densité et couleur dans la langage d'Ovide.* Acta Ouid, 191—195.

78. Maria Comşa, *Quelques conclusions historiques concernant le Ier millénaire de n.è. fondées sur l'origine des mots se rapportant à la famille et aux liens de parenté dans la langue roumaine.* TD, 3, 1982, 76—84.

79. I. Coteanu, *Structura şi evoluţia limbii române (de la origini pînă la 1860).* Bucureşti, Ed. Academiei, 1981, 245 p. | NIK, 26, 1982, 1—2, 174—176, B. Kelemen.

80. Gabriela Creţia, *Două adjective latine de opinie.* [*Dignus, indignus.*] StCl, 20 (1981), 33—37.

80a. Gabriela Creţia, *Funcţionalitatea stilistică şi semantică a lat.* dignus. Semantică, 192 — 196.

81. C. Drăgulescu, *Le vocabulaire psychologique dans les* Héroïdes. Acta Ouid, 255—265.

82. Luminiţa Fassel, *Quantité et qualité vocalique en latin.* RL, 26, 1981, 6, 511—518.

83. Luminiţa Fassel, *Urme italice în latino-romanică.* Acte Iaşi, 37—47.

84. I. Fischer, *Din problematica împrumuturilor greceşti în latină (Rezumat).* [Bibl. 1980, nr. 65.] Acte Iaşi, 24—26.

85. I. Fischer, *Le cognomen romain* Synhelix. RL, 27, 1982, 6, 497—498.

86. I. Gheţie, *O chestiune de fonetică istorică românească : lat.* rapidus> repede. SCL, 33, 1982, 1, 67—69.

87. Maria Iliescu, *Semantica descendenţilor romanici ai lat.* uetulus. SCL, 32, 1981, 5, 536—542.

88. Maria Iliescu, *Cîmpul lexematic al noţiunilor « vechi » / «bătrîn » în latină şi în perspectivă romanică.* Acte Iaşi, 27—36.

89. Roxana Iordache, *« In quantum », « in tantum », locuciones del latin imperial. Supervivencia en los idiomas romances.* Helmantica (Salamanca), 32, 1981, 305—335.

90. Iorgu Iordan, *Despre lat.* femina *ş.a.* LR, 30, 1981, 1, 75—79.

91. G. Ivănescu, *Istoria limbii române.* [Bibl. 1980, nr. 68 a.] Iaşi, Junimea, 1980, XVI + 766 p. | LR, 30, 1981, 1, 89—90, Iorgu Iordan ; RESEE, 19, 1981, 2, 391—394, H. Mihăescu ; CL, 26, 1981, 1, 85—89, Viorica Pamfil.

92. H. Mihăescu, *Torna, torna, fratre.* Byzantica (Salonic), 80, 1976, 23—35.

93. H. Mihăescu, *La littérature byzantine, source de connaissance du latin vulgaire.* RESEE, 16, 1978, 2, 195—215 ; 17, 1979, 1, 39—60 ; 3, 359—383.

93a. H. Mihăescu, *Locul elementelor lexicale latine din albaneză în cadrul romanităţii sud-est europene,* Semantică, 216—234.

94. Mihaela Paraschiv, *Noi contribuţii la studiul limbii latine.* AUI (Lingvistică), 26, 1980, 83—87.

95. Mariana Ploae Hanganu, *Evoluţia semantică a lat.* talis *în limba română din perspectivă romanică.* LR, 32, 1981, 1, 37—41.

96. R. Sp. Popescu, *Descendenţi ai cuvîntului latinesc* diuinus *în limba română.* [*(a)dzîn.*] ArhOlt, 1, 1981, 273—275.

97. Sebastiana Popescu-Fischer, *Abstractele calităţii în limba latină : formaţii sufixale concurente în perioada preclasică.* SCL, 32, 1981, 3, 261—277.

98. A. Rosetti, *Le sort de lat.* i *accentué en roumain.* RL, 26 , 1981, 2, 135.

99. I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*. Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, 466 p. | SCL, 33, 1982, 3, 278—282, L. Franga ; CL, 27, 1982, 1, 88—89, A. Goţia.
100. M. Sala, *Dinámica del vocabulario fundamental del latín en lenguas romances*. Anuario de letras (Mexico), 19, 1981, 31—46.
100a. Ana Felicia Ştef, *Modalităţile frazei condiţionale latine*. Semantică, 197—210.
101. D. Tudor, Caput Stenarum, *un toponim traco-getic*. TD, 2, 1981, 213—215.

C. Lingvistică indo-europeană

102. L. Franga, *Pe marginea unor hidronime din Dacia*. SCL, 31, 1981, 5, 487—498 ; 6, 625—635.
103. L. Franga, *Suffixes daco-roumains de substrat en perspective comparée indo-européenne*. RESEE, 20, 1982, 3, 297—318.
104. C. Frâncu. *Numele dacice de plante medicinale din Dioscoride*. Acte Iaşi, 48—56.
105. G. Ivănescu, *Traca şi dacomesica*. Acte Iaşi, 1—15.
106. A. Rosetti, *Sur la langue des Daces et des Gètes*. RL, 26, 1981, 6, 499—501.
107. I. I. Russu, *Despre triburile central-balcanice antice*. [Toponimie, etimologie, onomastică.] AIIC, 23, 1980, 363—370.
108. I. I. Russu, *Studiul limbii traco-dacilor. Etapa actuală, perspective*. RMM (Muzee), 17, 1980, 4—5, 57—61.
109. I. I. Russu, *Ilirii, obîrşie şi semnificaţia etnonimului*. SCL, 32, 1981, 2, 135—143.
110. Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indo-europene*. Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică, 1981, 496 p.
111. D. Sluşanschi, *Limba daco-geţilor în cadrul ei indo-european*. LR, 30, 1981, 3, 297—300.
112. D. Sluşanschi, *Substratul daco-moesian al limbii române*. LR, 30, 1981, 4, 339—342.
113. A. Vraciu, *Limba daco-geţilor*. Timişoara, Facla, 1980, 218 p. | SCL, 33, 1982, 3, 274—277, I. I. Russu.
114. A. Vraciu, *Traco-daca şi alte limbi preantice din sud-estul Europei*. Acte Iaşi, 16—23.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

115. Gabriela Creţia, *Trei interpretări vergiliene*. [*Ecl.*, 10, 10 ; *Aen.*, 4, 617 ; 11, 831.] Acte Iaşi, 148—154.
116. I. Goian, *Comentariu mitologic la « Poetica » 1452 a, 29—35*. SArist, 143—148.
117. Vl. Iliescu, Histriae excidium *? Zu HA, Vita Balbi, 16,3*. Festschr. J. Straub (Berlin), 1982, 335—348.
118. Liana Lupaş, Zoe Petre, *Commentaire aux « Sept contre Thèbes » d'Eschyle*. Bucureşti — Paris, Ed. Academiei — Les Belles Lettres, 1981, X + 301 p.
119. C. Săndulescu, *« Un cocoş lui Esculap ». Comentarii medico-istorice pe marginea pasajului « Fedon » 118 a*. Med, 65—68.

IV. POETICĂ, RETORICĂ, STILISTICĂ

120. E. Dumitraşcu, *Teoria aristotelică a caracterelor tragediei*. Arist, 167—211.
121. L. Franga, *Pentru o interpretare estetică a categoriilor lingvistice din « Poetica » XX, 1456 b, 20—1457 a, 30*. SArist, 155—169.
122. Al. Husar, *Tekhné et poïesis*. AUI (Literatură), 26, 1980, 43—47.
123. Elena Popescu, *Problema criteriilor de delimitare a stilurilor*. Acte Iaşi, 123—129.
124. Lileta Stoianovici-Donat, *Mimesis şi muzica la Aristotel*. Arist, 153—166.
125, Manuela Tecuşan, *Metaforă şi analogie*. SArist, 149—154.

V. ISTORIE LITERARĂ

126. N. I. Barbu, *De Ouidii uniuerso poetico*. Acta Ouid, 127—136.
127. Ileana Berlogea, *Istoria teatrului universal. Antichitatea, Evul mediu, Renaşterea*. Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică, 1981, 312 p. | SCIA (Teatru), 29, 1982, 95, Ioana Mărgineanu ; versiune franceză, RRHA (Théâtre), 19, 1982, 90.

128. G. Călinescu, *Horațiu, fiul libertului*, G. C. *Opere*, 16, București, Minerva, 1982, 345—428.
129. Gh. Ceaușescu, *Un topos al literaturilor antice: veșnicul război dintre Europa și Asia*. RITL, 30, 1981, 4, 501—508.
130. Gh. Ceaușescu, *Scriitorii antici despre unitatea culturală a Imperiului Roman*. RITL, 31, 1982, 1, 45—55.
131. E. Cizek, *Structures et idéologie dans « Les Vies des Douze Césars » de Suétone*. București — Paris, Ed. Academiei — Les Belles Lettres, 1977, 264 p. | StCl, 20 (1981), 153—154, D. Slușanschi.
132. E. Cizek, *Pour un Tacite nouveau*. Latomus (Bruxelles), 40, 1981, 1, 21—36.
133. E. Cizek (coord.), *Istoria literaturii latine (14—117 e.n.). Lucrare colectivă*. București, Facultatea de Limbi Străine, 1982, 603 p.
134. Ana Cojan-Ursachi, *Rezistența ideii de « Roma aeterna » în antichitatea creștină*. Acte Iași, 176—190.
135. Nestora Corciu, *L'attitude humaine d'Ovide envers les Tomitains*. Acta Ouid, 203—207.
136. Tr. Diaconescu, *Homo saturnalicius în comedia lui Plautus*. Acte Iași, 134—142.
137. R. Manolescu, *La structure sociale de la Gaule mérovingienne reflétée dans l'œuvre de Grégoire de Tours*, AUB (Istorie), 31, 1982, 25—28.
138. Ileana Mălăncioiu, *Vina tragică. Tragicii greci, Shakespeare, Dostoievski, Kafka*. București, Cartea Românească, 1978, 297 p.
139. I. Micu, *Pontus Euxinus în operele ovidiene din exil*. Pontica, 14, 1981, 317—327.
140. I. Micu, *Observations sur les « Halieutiques » d'Ovide*. Rev. ét. lat. (Paris), 59, 1981, 40—43.
141. E. Munteanu, *Eneida — structura unui simbol*. Acte Iași, 170—175.
142. M. Nasta, *« Mutatas dicere formas ». La progression des apparences et les éléments du discours narratif dans les Métamorphoses*. Acta Ouid, 459—467.
143. M. Nichita, *Clasicism și viziune alegorizantă*. StCl, 20 (1981), 39—43; rezumat în Acte Iași, 130—133.
144. M. Nichita (coord.), *Istoria literaturii latine*. Vol. II — partea I, partea a II-a, *Perioada Principatului (44 î.e.n. — 14 e.n.)*. București, Facultatea de Limbi Străine, 1981, 1982, 390, 456 p.
145. Maria Pârlog, *Timp și spațiu în elegia lui Properțiu*. StCl, 20 (1981), 45—53.
146. A. Piatkowski, *La description de la figure humaine dans le drame grec du IVème siècle av.n.ère*. Philologus (Berlin), 125, 1981, 203—210.
147. A. Piatkowski, *Der Aufstand der entlaufenen Satyrn. Aischylos, Fr. 15—17 Mette*. Aischylos und Pindar, Berlin, 1981, 250—254.
148. David Popescu, *Variations sur une structure-type dans la poésie d'Ovide*. Acta Ouid, 503—505.
149. A. Rădulescu, *Ovidiu la Pontul Euxin*. București, Ed. Sport-Turism, 1981, 152 p. + 1 hartă.
150. A. Ropală, *Ovide, le drame de l'innocence*. Acta Ouid, 527—529.
151. Gr. Sălceanu, *L'esprit moderne de la poésie ovidienne*. Acta Ouid, 531—536.
152. Niculina Toderașcu, *O friză monumentală în templul Junonei din Cartagina (Eneida, I, v. 446—493)*. Acte Iași, 155—169.
153. Ecaterina Țarălungă, *La structure de l'Univers dans les Métamorphoses d'Ovide*. Acta Ouid, 585—590.
154. R. Vulcănescu, *Aspetti di civilizzazione e di cultura getica nell'opera di Ovidio*. Acta Ouid, 615—622.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINȚELOR. ISTORIA CULTURII

155. M. Alexianu, *Epistula lui Apollonios din Tyana către regele sciților (Rezumat)*. Acte Iași, 275—276.
156. I. Banu, No Νοῦς θύραθεν *și antropologia*. Arist, 11—27.
157. I. Banu, *Însemnări despre filozofia lui Thucidide (Rezumat)*. Acte Iași, 277.
157a I. Banu, Nómo *și* etcē *la Democrit*. RF, 28, 1981, 6, 704—712.
158. N. I. Barbu, *Aristotel și Alexandru cel Mare*. Arist, 122—126.
159. I. Bănșoiu, *« Exegeza genetică » — o modalitate contemporană de interpretare a operei lui Aristotel*. SArist, 17—20.
160. I. Bănșoiu, *Clasificarea științelor la Aristotel*. FilSt, 32—40.
161. I. Bitlan, *Semnificația actuală a « timpului critic » pitagorician*. AUI (Filozofie), 27, 1981, 76—77.
162. Al. Boboc, *Aporetica la Aristotel. Semnificații și deschideri în istoria dialecticii și ontologiei*. SArist, 7—12; Arist, 28—37.

163. C. Candiescu, *Consideraţii semantice privind logica termenilor.* [Aristotel, stoici etc.] PL, 8, 1981, 12—55.
164. A. Carpinschi, *Elemente de filozofie politică în « Istoriile » lui Polybios.* AUI (Filozofie), 28, 1982, 42—46.
165. M. Constantinescu, *Fiinţă — logos — logos silogistic.* SArist, 27—30.
166. S. P. Dan, *Spiritul Romei.* [Bibl. 1978—1979, nr. 117.] Cluj-Napoca, Dacia, 1979, 227 p. | RITL, 31, 1982, 1, 124—126, Gh. Ceauşescu.
167. C. Daniel, *O menţiune a pelagrei din secolul al VI-lea e.n.* Med, 89—92.
168. V. Gherghel, *Intenţia retorică a filozofiei.* AUI (Filozofie), 27, 1982, 79—85.
169. T. Ghideanu, *Consideraţii filozofice asupra spiritualităţii geto-dace.* Acte Iaşi, 235—241.
170. Elena Golu, *Premise ale metodologiei integralist-sistemice în gîndirea lui Aristotel.* SArist, 13—16.
171. I. Ianoşi, *Un gînd despre simbioza artei cu ştiinţa la presocratici.* RF, 29, 1982, 1, 97—101.
172. C. Iugulescu, *Vestigii ale practicii farmaceutice în Dobrogea antică.* Med, 75—78.
173. Ath. Joja, *Istoria gîndirii antice.* Vol. 1. Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980, 291 p. | RF, 29, 1982, 5, 503—508, C. Candiescu.
174. Crisantema Joja, *La catégorie du temps dans la philosophie antique.* RSS (Philosophie et logique), 25, 1981, 3—4, 345—356.
175. Crisantema Joja, *Cîteva reflecţii asupra noţiunii de sistem în istoria gîndirii.* RF, 28, 1981, 3, 285—289.
176. Florin Lupescu, *Teoria istoriei naturale la Aristotel.* SArist, 67—74.
177. C. Marin, *Ethos elenistic. Cunoaştere şi libertate.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, 174 p.
178. C. Marin, *Problema cauzalităţii în filozofia lui Aristotel.* Arist, 94—105.
179. C. Marin, *Th. Simenschy: contribuţii la cunoaşterea filozofiei antice.* AUI (Filozofie), 28, 1982, 24—30.
180. M. Nasta, *Natura şi artefactele — Din problematica determinărilor naturale în aristotelism.* SArist, 91—139.
181. M. Nasta, *Determinările naturii şi modelul t e c h n e.* Arist, 38—93.
182. T. Nicola, N. Novac, *Politic şi teoretic în gîndirea Stagiritului. Aristotel sau elogiul teoriei.* Arist, 106—122.
183. Al. Olaru, *Preocupări de psihopatologie şi psihiatrie la Aristotel.* Arist, 148—152.
184. Zoe Petre, *Biologie şi politică la Aristotel.* SArist, 85—90.
185. V. Pîrău, *Elemente de continuitate de la « physis »-ul preclasic la cel aristotelic.* SArist, 75—81.
186. Alexandrina Pîrvu, *Modalităţile de întemeiere a principiilor în doctrina aristotelică a ştiinţei demonstrative.* SArist, 31—34.
187. Alexandrina Pîrvu, *Teoria aristotelică a principiilor ştiinţei demonstrative.* FilSt, 9—31.
188. I. Roşca, *Principii — cauze, implicaţii logic-formale.* SArist, 35—40.
189. C. Săndulescu, Mens sana in corpore sano. *Observaţii medico-filologice şi filozofice clasice şi moderne pe marginea unei vechi maxime.* Acte Iaşi, 319—327.
190. C. Săndulescu, *Conceptul de biologie la Aristotel.* Arist, 133—147.
191. C. Săndulescu, Καλῶς θανεῖν. *Interpretări pe marginea unei sentinţe morale.* StCl, 20 (1981), 69—72.
192. D. Stoianovici, *Referitor la problema singularelor în silogistica lui Aristotel.* SArist, 41—50.
193. Lileta Stoianovici-Donat, *Divinaţia şi începuturile scepticismului grec în Iliada.* Acte Iaşi, 101—109.
194. Ana-Felicia Ştef, *Teoria lingvistică a adevărului la Aristotel şi stoici.* SArist, 57—64.
195. Ana-Felicia Ştef, *Zenon din Eleea şi categoria prezentului.* Acte Iaşi, 278—283.
196. I. Ştiubea, *Noţiunea de timp la Aristotel.* SArist, 82—84.
197. Manuela Tecuşan, *Analiza categorială a numărului şi mărimii în textele aristotelice.* Arist, 127—132.
198. Marieta Ujică, *Influenţe aristotelice asupra gîndirii stoice.* Arist, 212—218.
199. S. Vieru, *Spre o hermeneutică a sistemelor formale.* SArist, 51—56.
200. Gh. Vlăduţescu, *Constituirea problematicii aristoteliciene a omului.* SArist, 21—24.
201. Lucia Wald, *Raportul între* signum *şi* designatum *în concepţia semiotică a lui Augustin.* Acte Iaşi, 57—72.
201a Lucia Wald, *Relaţia semantică dintre* ὄνομα *şi* ῥῆμα *în dialogurile lui Platon.* Semantică, 153—165.
202. T. Weiss, *Despre unele implicaţii estetice ale lucrărilor retorice şi filozofice ale lui Cicero.* SUC (Philologia), 27, 1982, 1, 20—29.

VII. ISTORIA RELIGIILOR, MITOLOGIE

203. I. Caraza, *Simbolul niceo-constantinopolitan în viața și spiritualitatea bisericii.* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 433—441.
204. I. G. Coman, *Izvoarele ortodoxiei românești în creștinismul daco-roman. Aniversarea a 16 secole de la participarea episcopului Terentie-Gherontie de Tomis la sinodul II ecumenic (381) de la Constantinopole.* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 337—361.
205. P. Dunca, *Structuri arhetipale în mitologia geto-dacilor.* Acte Iași, 242—248.
206. N. V. Dură, *Canoanele sinodului II ecumenic și obligativitatea mărturisirii și păstrării neschimbate a credinței niceo-constantinopolitane.* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 442—459.
207. N. Dură, *Biserica Alexandriei și activitatea canonico-pastorală a ierarhilor ei pînă la sinodul de la Calcedon (451).* ST, 33, 1981, 5—25.
208. I. Frăcea, *Teologia lui Origen în lucrarea « Împotriva lui Celsus ».* ST, 33, 1981, 5—6, 407—422.
209. C. Galeriu, *Sinodul II ecumenic și învățătura despre duhul sfînt.* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 386—408.
210. V. Lica, *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu.* Istros (Brăila), 1, 1980, 177—182.
211. I. Moldovan, *Învățătura unitară despre sfîntul duh și despre biserică exprimată în simbolul de credință la sinodul al II-lea ecumenic (381).* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 409—432.
211. I. Rămureanu, *Sinodul al II-lea ecumenic de la Constantinopol (381). 1600 de ani de la întrunirea lui.* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 285—336.
213. S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene și palmiriene.* București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981, 312 p. + 16 pl. | SCIV, 33, 1982, 4, 415—421, I. I. Russu ; SCCaransebeș, 4, 1982, 344—345, P. Rogozea.
214. D. Stăniloaie, *Sinodul II ecumenic și simbolul niceo-constantinopolitan.* Ortodoxia, 33, 1981, 3, 362—385.
215. Lileta Stoianovici-Donat, *Mitul « vîrstei de aur » în literatura greacă.* Craiova, Scrisul Românesc, 1981, 235 p.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

216. L. O. Andrei, *Viața cotidiană romană în scrisorile lui Seneca.* București, Ouidianum, 1978, 43 p. | StCl, 20 (1981), 161—162, E. Cizek.
217. Al. Avram, *Les implications idéologiques de l'institution alimentaire de Trajan.* AUB (Istorie), 31, 1982, 15—24.
218. Al. Avram, *Das Problem der Entstehung des Kolonats in Italien am Ende der Republik und zu Beginn des Kaiserreiches.* RRH, 21, 1982, 1, 27—42.
219. Ligia Bârzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii.* [Bibl. 1980, nr. 133.] București, Ed. Academiei, 1979, 110 p. ; versiune maghiară și germană, București, Kriterion, 1981, 1982, 147, 124 p. | RESEE, 18, 1980, 3, 536, H. M(ihăescu) ; CABucurești, 3, 1981, 285—286, C. Mușețeanu.
220. Gh. Bichir, *Dacii liberi din Muntenia și relațiile lor cu romanii.* TD, 2, 1981, 73—92.
221. N. Branga, *Urbanismul Daciei romane.* Timișoara, Facla, 1980, 212 p. | FVL, 24, 1981, 1, 132 ; RIst, 34, 1981, 8, 1574 — 1577, V. Dupoi ; AMN, 18, 1981, 715—732, D. Alicu, N. Gudea.
222. E. Chirilă, N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275—380 e.n.).* AMP, 6, 1982, 123—154.
223. Maria Comșa, *Quelques données relatives à la vie quotidienne chez les Daces, les Romains et les Roumains.* TD, 2, 1981, 93—109.
224. Em. Condurachi, R. Theodorescu, *Europa de est, arie de convergență a civilizațiilor (I).* RIst, 34, 1981, 1, 5—35 ; *(II)* 2, 193—219.
225. Vl. Iliescu, *Agrarische Verhältnisse in Kleinskythien im 4. Jh. v.u.Z.* Klio (Berlin), 64, 1982, 1, 75—82.
226. Gion Ionescu, *Dovezi noi privind vechimea și continuitatea românilor pe valea Bisca-Chiojdului.* [Denar roman republican etc.] RArhiv, 42, 1980, 1, 35—39.
227. Cecilia Ioniță, *Relații agrare în Grecia veche.* București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1977, 256 p. | StCl, 20 (1981), 155—157, I. Banu.
228. M. Jacotă, *Viața într-o provincie din Asia Mică (Cilicia) sub administrația romană. Note pe marginea scrisorilor lui Cicero.* Acte Iași, 284—309.
229. V. Lica, *Autori antici și moderni despre proprietatea funciară la geto-daci.* AUI (Istorie), 25, 1979, 47—56.

230. Gh. V. Nistor, *Urbanizare şi romanizare în Britannia: Cadru, probleme, limite.* RIst, 34, 1981, 5, 919—927.
231. Şt. Pascu, *Le processus de romanisation des territoires carpato-danubiens-pontiques.* AcMemIst, 3, 1978, 89—97.
232. A. Petre, *Dix années de recherches au sujet des problèmes de la continuité (1970—1979). Monographies archéologiques concernant les IVe—Xe siècles et l'ethnogénèse du peuple roumain.* RESEE, 18, 1980, 2, 357—372; 3, 437—442.
233. Zoe Petre, *Structures du réel et structures de l'imaginaire à l'époque des premières colonies grecques,* RRH, 20, 1981, 4, 599—604.
234. C. C. Petolescu, *Les relations économiques de la Dacie romaine.* Mem. de hist. antigua (Oviedo), 4, 1980, 51—59; versiune românească în RIst, 34, 1981, 4, 703—713.
235. M. Petrescu-Dîmboviţa, *La continuité à l'est des Carpates au cours du premier millénaire de notre ère à la lumière des dernières recherches.* NEH, 6, 1980, 1, 23—32.
236. D. M. Pippidi, *Gètes et Grecs dans la Scythie Mineure à l'époque de Byrebistas.* Dacia, 25, 1981, 255—262.
237. C. Preda, *Unele consideraţii privind geţii din Dobrogea în secolele VI—IV î.e.n.* [Relaţii cu oraşele greceşti.] TD, 3, 1982, 19—24.
238. D. Protase, *Autohtonii în Dacia.* Vol. I: *Dacia romană.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980, 310 p. | FVL, 24, 1981, 1, 131—132, M.R.
239. D. Protase, *Considérations sur la romanisation en Dacie.* Marisia, 10, 1980, 53—64.
240. I. I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia traiană).* Bucureşti, Ed. Academiei, 1980, 116 p. | Apulum, 19, 1981, 531—532, V. Moga.
241. S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei, secolele II î.e.n. — III e.n.* Iaşi, Junimea, 1981, 264 p. | AIIAI, 19, 1982, 689—691, Silvia Teodor; TD, 3, 1982, 194—195, Al. Suceveanu.
242. Al. Suceveanu, *Fondul getic autohton şi procesul romanizării în Dobrogea secolelor I—III e.n., în lumina săpăturilor de la Straja şi Fîntînele.* TD, 2, 1981, 217—220.
243. Alexandra Ştefan, *Probleme ale strategiei Histriei şi ale ogrganizării teritoriului său rural în epoca preromană.* SCIV, 33, 1982, 2, 199—208.
244. D. Tudor, *Contribuţii la problema romanizării în Dacia Inferior.* ArhOlt, 1, 1981, 59—66.
245. M. Vasilescu, *Pelasgicae res. I. Pelasgii în Thessalia.* CIst, 11, 1980, 269—297.

IX. ISTORIE POLITICĂ

246. Al. Avram, Gh. V. Nistor, *Apărarea teritoriului în oraşele greceşti şi problema zonei pontice.* SCIV, 33, 1982, 4, 365—376.
247. I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare.* Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982, 212 p. + 44 fig. + 1 hartă.
248. D. Berciu, *Burebista, mare personalitate a lumii antice.* ArhOlt, 1, 1981, 53—58.
249. Gh. Bichir, *Costobocii.* Suceava, 8, 1981, 183—192.
250. Ilie Ceauşescu, *Unele consideraţii de ordin militar în procesul de împletire a celor două mari civilizaţii antice — dacă şi romană.* MN, 5, 1981, 25—33.
251. L. Chiţescu, *Formaţiuni unional-tribale sau formaţiuni statale.* [Izvoare literare, arheologice etc. duc la concluzia existenţei unor formaţiuni statale geto-dace, sec. III î.e.n. — III e.n.] CArh, 4, 1981, 193—199.
252. E. Cizek, *Néron,* Paris, Fayard, 1982, 474 p.
253. E. Cizek, *Plinio il Giovane e la conquista della Dacia.* Quad. Catan. di st. class., 3, 1981, 63—76.
254. Em Condurachi, *Burebista, succesor al programului politic al lui Mithridate al VI-lea Eupator, regele Pontului.* MN, 5, 1981, 17—23.
255. I. H. Crişan, *Apariţia şi dezvoltarea statului la daci.* RMM(Muzee), 17, 1980, 4—5, 62—72.
256. I. H. Crişan, *Burebista,* Ziridava, 13, 1981, 19—27.
257. H. Daicoviciu, *Daces et Gètes dans les sources antiques.* TD, 3, 1982, 144—146.
258. H. Daicoviciu (ed.), *Studii dacice.* Cluj-Napoca, Dacia, 1981, 204 p. | SCCaransebeş, 4, 1982, 336—342, M. Gună.
259. O. Floca, *Scurtă privire asupra statului dac de la Burebista la Decebal reflectat în cercetarea arheologică hunedoreană.* Sargetia, 15, 1981, 11—17.
260. Fl. Georgescu, *Semnificaţia istorică a creării statului dac centralizat, condus de Burebista.* MN, 5, 1981, 7—16.
261. N. Gudea, *Despre apărarea Pannoniei în secolul al IV-lea e.n.* SCIV, 32, 1981, 1, 121—129.

262. N. Gudea, *Despre granița de nord a provinciei Moesia I și sectorul vestic al frontierei de nord a provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378 e.n.* Drobeta, 5, 1982, 93—114.
263. Vl. Iliescu, *Observații despre romanitatea dunăreană în jurul anului 600 e.n.* Acte Iași, 249—274.
264. Vl. Iliescu, *Pînă cînd a domnit Burebista?* SCIV, 32, 1981, 1, 67—76.
265. I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II—IV e.n.* Iași, Junimea, 1982, 126 p.
266. I. Ioniță, *Despre unele formațiuni teritoriale ale dacilor liberi la est de Carpați (sec. II—III e.n.).* MN, 5, 1981, 103—108.
267. A. Iordănescu, *Ridicarea Macedoniei.* SAI, 43—44, 1981, 113—121.
268. A. Iordănescu, *Liga de la Corinth.* SAI, 43—44, 1981, 147—152.
269. A. Iordănescu, *Tratatul daco-roman din anul 89.* SAI, 41—42, 1980, 199—205.
270. V. Leahu, *Geto-dacii, popor în Europa antică.* MN, 1981, 61—69.
271. Fl. Marinescu, *Observații asupra acțiunii conduse de Lusius Quietus în anul 102 e.n.* MN, 6, 1982, 131—135.
272. I. Miclea, R. Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă.* 5 vol. București, Meridiane, 1980, 132, 79, 96, 215 p. + pl. | RHH, 20, 1981, 2, 349—351, R. Crețeanu.
273. Larisa Nemoianu, G. Trohani, *Considerații privind istoria politică a geto-dacilor în secolele VI—II î.e.n.* MN, 5, 1981, 75—80.
274. Gh. Al. Niculescu, *Război și pace în Grecia antică (secolele VIII—IV î.e.n.). Semnificații și limite.* SCIV, 33, 1982, 2, 192—198.
275. Șt. Pascu, *Permanența statală pe teritoriul României.* MN, 5, 1981, 35—41.
276. C. C.Petolescu, *L'apport de la province de* Pannonia secunda *à la fortification de la rive septentrionale du Danube en* Dacia Ripensis. RESEE, 18, 1980, 1, 115—119.
277. C. C. Petolescu, *Contribuții la istoria Munteniei în secolul al II-lea e.n.* RIst, 35, 1982, 1, 65—77.
278. C. C. Petolescu, *Geto-dacii în epoca romană în lumina izvoarelor epigrafice.* TD, 2, 1981, 221—223.
279. A. Petre, *Byzance et Scythie Mineure au VIIe siècle.* RESEE, 19, 1981, 3, 555—568.
280. I. Piso, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien.* Zeitschr. f. Papyr. u. Epigr. (Bonn), 49, 1982, 225—238.
281. A. V. Rădulescu, *Burebista și dominația sa pontică.* RMM (Muzee), 17, 1980, 4—5, 51—56.
282. A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea.* București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1979, 440 p. | RRH, 20, 1981, 3, 535—540, V. Protopopescu.
283. I. I. Russu, *Rescripte imperiale acordate traco-romanilor provinciali.* SCIV, 32, 1981, 2, 217—251.
284. C. Scorpan, *Cohors I Cilicum at Sacidava and Scythia Minor.* Journ. of Roman Stud. (Londra), 71, 1981, 98—102.
285. Al. Suceveanu, *Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l'époque romaine.* RRH, 20, 1981, 4, 605—614.
286. D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.* Iași, Junimea, 1981, 121 p. + pl. | Marisia, 10, 1980 [!], 743—745, M. Petică; AIIAI, 19, 1982, 695—696, V. Mihăilescu-Bîrliba; Carpica, 14, 1982, 247—350, I. Mitrea.
287. G. Trohani, Larisa Nemoianu, *Istoria politică a geto-dacilor în secolele VI—II î.e.n.* RIst, 34, 1981, 2, 271—283.
288. D. Tudor, *Comandamentele militare de la* Praetorium *în Dacia.* SCIV, 32, 1981, 1, 77—89.
289. M. Vasilescu, *Vergilius și propaganda augustană.* Acte Iași, 310—318.
290. M. Vasilescu, *Atitudine romană și atitudine greacă în propaganda politică din timpul lui Augustus.* AUI (Istorie), 27, 1981, 53—68.
291. M. Voiculescu, *Autori antici despre luptele dacilor pentru libertate și patrie.* RArhiv, 42, 1980, 1, 20—34.
292. M. Zahariade, *Contribuții la istoria legiunii a XI-a Claudia la sfîrșitul secolului al II-lea.* SCIV, 33, 1982, 1, 47—62.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ. ARTĂ ANTICĂ. GEOGRAFIE ISTORICĂ

293. *Noi descoperiri arheologice în județul Caraș-Severin (I).* [Epocă romană.] SCCaransebeș, 3, 1979, 431—436.
294. Maria Alexandrescu Vianu, *Conceptul de artă militară.* SCIV, 33, 1982, 2, 209—215.
295. D. Alicu, *Tonlampen-Typen aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* SCCaransebeș, 2, 1977, 331—362.

296. D. Alicu, *Instalaţii de* hypocaustum *la Sarmizegetusa*. AMN, 18, 1981, 425—435.
297. D. Alicu, *Ordine arhitectonice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Apulum, 19, 1981, 77—107.
298. A. Aricescu, *Le mur d'enceinte de Tomi à l'époque d'Ovide*. Acta Ouid, 85—90.
299. A. Aricescu, *Sculpturi romane provinciale din vestul Moesiei Inferior*. SMIM, 10, 1980, 197—207.
300. M. Barbu, E. Dörner, *Cercetările arheologice de la Sîntana. Campania 1979*. [Jud. Arad; aşezare şi necropolă, sec. II—V; ceramică şi fibule romane.] Ziridava, 12, 1980, 131—149.
301. I. Barnea, *Arta creştină în România*. Vol. I. *Secolele III—VI*. Vol. II. *Secolele VII—XIII* Bucureşti, Institutul Biblic, 1979, 1981, 280, 238 p. | Pontica, 14, 1981, 371—378, P. Diaconu.
302. I. Barnea, *Le cripte delle basiliche paleocristiane della Scizia Minore*. RESEE, 19, 1981, 3, 489—506.
303. Violeta V. Bazargiuc, *Date noi privind cultura geto-dacică în lumina recentelor cercetări arheologice în zona Huşilor*. [La Buneşti, drahmă histriană şi ceramică grecească.] Hierasus, 1979, 33—36.
304. C. L. Băluţă. *Antefixele romane din Dacia Superior. Clasificare şi consideraţii generale*. Sargetia, 15, 1981, 35—42.
305. C. L. Băluţă, I. Berciu, *Antefixele romane de la Apulum*. Apulum, 19, 1981, 83—95.
306. M. Bărbulescu, *Relieful « narativ » în Dacia*. AMN, 18, 1981, 455—460.
307. M. Bărbulescu, *Un mormînt din epoca migraţiilor în castrul de la Potaissa*. MN, 6, 1982, 137—142.
308. Ligia Bârzu, *Tradiţie şi influenţe la Dunărea de Jos*. [Sec. IV—VII.] CABucureşti, 3, 1981, 47—55.
309. D. Berciu, *Buridava dacică*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1981, 289 p. + 116 pl. | TD, 3, 1982, 192—193, C. Preda.
310. D. Berciu, *Despre unele rezultate ale cercetărilor de la Ocniţa — Vîlcea*. TD, 2, 1981, 53—63.
311. D. Berciu, *Un vase romain d'importation à Ocnitza, département de Vîlcea*. RRH, 20, 1981, 4, 615—618.
312. D. Berciu, *Un glaive romain (*gladius*) découvert dans la Buridava dace (Ocnitza, dép. de Vîlcea)*. TD, 3, 1982, 147—152.
313. Ioana Bogdan Cătăniciu, *Despre unele cercetări recente pe « limes Alutanus »*. SCIV, 32, 1981, 4, 543—552.
314. P. Bona, R. Petrovszky, *Tibiscum şi drumurile romane din Banat. Însemnări pe marginea unui articol*. [Bibl. 1976—1977, nr. 327.] SCCaransebeş, 2, 1977, 377—388.
315. P. Bona, R. Petrovszky, P. Rogozea, *Tibiscum —cercetări arheologice (II) (1980—1981)*. SCCaransebeş, 4, 1982, 185—207.
316. P. Bona, C. Pop, *Noi piese sculpturale de la Tibiscum*. SCCaransebeş, 3, 1979, 273—276.
317. V. Boroneanţ, *Săpăturile arheologice de la Cladova (jud. Arad), din anul 1979*. [Monedă din Apollonia, Illyria.] Ziridava, 12, 1980, 117—125.
318. V. Boroneanţ, *Consideraţii asupra gropilor dacice săpate în stîncă de la Cladova, jud. Arad*. [Monedă Apollonia, ceramică de import.] TD, 3, 1982, 134—138.
319. M. Brudiu, *Cercetări arheologice de teren la Crasnaleuca şi Cotu Miculinţi*. [Com. Coţuşca, jud. Botoşani; ceramică romană.] Hierasus, 1979, 85—96.
320. M. Bucovală, Gh. Papuc, *Date noi despre fortificaţia de la Ovidiu — municipiul Constanţa*. Pontica, 14, 1981, 211—216.
321. C. Buzdugan, *Itinerare arheologice moldovene*. Bucureşti, Ed. Sport-Turism, 1981, 164 p. + 13 pl. | AIIAI, 19, 1982, 788—789, G. Iordăniţă.
322. V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de suprafaţă pe teritoriul judeţului Bacău (II)*. [Denari romani; infirmată existenţa unui castru la Livezi.] Carpica, 14, 1982, 139—58.
323. Maria Coja, *Une boucle de ceinture paléochrétienne en bronze à Argamum*. Dacia, 26, 1982, 171—174.
324. Maria Coja, P. Dupont, *Histria V. Ateliers céramiques. Résultats des fouilles*. Bucureşti—Paris, Ed. Academiei — C.N.R.S., 1979, 169 p. + 15 pl. | CIst, 11, 1980, 741—742, Doina Lemny.
325. M. Constantinescu, *Consideraţii privind atestarea documentară şi arheologică a zonei Buzăului în sec. IV e.n.* Musaios, 3, 1981, 31—34.
326. F. Costea, *Aşezarea dacică de la Copăcel (jud. Braşov)*. [Monede greceşti.] AMP, 5, 1981, 169—173.
327. F. Costea, R. Ştefănescu, *Cercetări perieghetice în judeţul Braşov (1978)*. Cumidava, 12, 1979—1980, 1, 383—391.
328. Z. Covacef, *Descoperiri arhitectonice şi sculpturale de la Valea lui Traian*. Pontica, 14, 1981, 277—282.

329. Z. Covacef, *Observaţii asupra cîtorva portrete tomitane din sec. III e.n.* Pontica, 14, 1981, 289—296.
330. I. H. Crişan, *Civilizaţia dacică în lumina noilor descoperiri.* Ziridava, 12, 1980, 31—36.
331. I. H. Crişan, *Asclepeionul roman de la Sarmizegetusa.* Med, 79—87.
332. V. Culică, *Pintenii din romanitatea tîrzie pe limesul Dunării de Jos.* SMMIM, 14—15, 1981—1982, 63—68.
333. V. Culică, *Zei şi evocări de mituri greco-romane pe obiecte de plumb din teritoriul municipiului Durostorum.* SCIV, 33, 1982, 1, 109—118.
334. H. Daicoviciu, *Un fragment céramique à chrisme de Vlpia Traiana Sarmizegetusa.* RRH, 20, 1981, 4, 619—624.
335. H. Daicoviciu, D. Alicu, *Edificii de cult la Vlpia Traiana Sarmizegetusa.* AMN, 18, 1981, 59—84.
336. M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.* Craiova, Scrisul Românesc, 1980, 247 p. | RIst, 34, 1981, 6, 1224—1226, Ana Oancea; Apulum, 19, 1981, 533—534, I. Berciu, V. Moga; Drobeta, 5, 1982, 233—235, I. I. Russu.
337. M. Davidescu, *Tezaurul de podoabe tracice de la Hinova, judeţul Mehedinţi.* [Într-un castru roman.] ArhOlt, 1, 1981, 41—44.
338. Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasele.* Musaios, 3, 1981, 35—40.
339. Catrinel Domăneanţu, Anişoara Sion, *Incinta romană tîrzie de la Histria. Încercare de cronologie.* SCIV, 33, 1982, 4, 377—394.
340. I. Dragomir, *Descoperiri arheologice ce indică prezenţa unei necropole romane în punctul « Locurile lungi » — Gornea (judeţul Caraş-Severin).* SCCaransebeş, 4. 1982, 209—212.
341. I. T. Dragomir, *O statuetă dionysiacă descoperită în castrul roman de la Tirighina — Barboşi.* RMM (Muzee), 18, 1981, 3, 40—43.
342. I. T. Dragomir, *Civilizaţia traco-geto-dacică şi daco-romană în Sudul Moldovei.* Musaios, 3, 1981, 17—24.
343. I. T. Dragomir, *Recente mărturii arheologice referitoare la coabitarea daco-romană, descoperite la Tirighina—Bărboşi.* TD, 3, 1982, 160—180.
344. V. Drîmbocianu, *Şantierul arheologic de salvare din punctul Buzău-sud.* Musaios, 3, 1981, 50—67.
345. S. Dumitraşcu, *Descoperiri dacice de epocă romană de la Biharea.* MN, 5, 1981, 115—122.
346. Gh. Dumitroaia, *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ.* [Amfore romane.] MemAnt, 6—8, 1974—1976, 341—346.
347. I. Ferenczi, *Consideraţii în legătură cu castrele de marş romane din partea centrală a Munţilor Şurianului.* AMN, 18, 1981, 409—412.
348. R. Florescu, *Ţara lui Dromihaites.* Pontica, 14, 1981, 153—157.
349. R. Florescu, *Note de geografie antică.* Ziridava, 13, 1981, 29—38.
350. P. Georoceanu, M. Blăjan, M. Georoceanu, C. Lisovschi, *Fauna din unele castre şi aşezări din Transilvania (II). Fauna din aşezarea antică de la Tîrnăvioara — « Cetate » (jud. Sibiu).* Marisia, 10, 1980, 69—78.
351. I. Glodariu, *Aşezări dacice şi daco-romane la Slimnic. Contribuţie la continuitatea dacilor în Dacia romană.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1981, 191 p. | SCCaransebeş, 4, 1982, 342—344, M. Gună.
352. I. Glodariu, *Din nou despre Ranistorum.* Apulum, 19, 1981, 51—55.
353. N. Gudea, *În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creştin la Porolissum.* AMP, 6, 1982, 155—158.
354. N. Gudea, *În legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice privitoare la lucrarea lui E. Tóth, « Porolissum ». Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943.* [Budapesta, 1978.] AMP, 6, 1982, 81—91.
355. N. Gudea, I. Bajusz, *Mărgele romane de la Porolissum.* AMP, 6, 1982, 23—39.
356. N. Gudea, Amalia Landes, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de la Buciumi. III. Barăcile.* AMP, 5, 1981, 247—271.
357. N. Gudea, Al. V. Matei, *Chei romane în Muzeul de Istorie şi Artă din Zalău.* AMP, 5, 1981, 191—225.
358. N. Hamparţumian, *Corpus cultus Equitis Thracii. IV: Moesia (Romanian Section) and Dacia.* Leiden, Brill, 1979, 128 p., 123 pl., 1 hartă. | SCIV, 33, 1982, 1, 151—152, D. M. Pippidi.
359. K. Horedt, *Die Bestattungen aus spätrömischer Zeit in Siebenbürgen.* SCBruckenthal, 21, 1981, 57—78.
360. P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj—Mănăştur.* AMN, 18, 1981, 129—150.
361. C. Iconomu, *Un aspect al influenţei elenistice în lumea geto-dacică.* CIst, 11, 1980, 227—247.

362. C. Iconomu, C. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța.* Pontica, 14, 1981, 269—276.
363. C. Ilieş, *Arme romane descoperite la Vlpia Traiana Sarmizegetusa.* AMN, 18, 1981, 413—421.
364. Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor.* [Cetăţile greceşti de pe ţărmul Mării Negre, p. 22—25; Arhitectura romană în Dacia, p. 31—41.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1982, 712 p.
365. S. Iosipescu, *Dans la mer Noire pendant l'antiquité et le moyen âge: en louvoyant à la recherche de l'ancienne bouche sud du Danube.* RRH, 21, 1982, 2, 283—302.
366. M. Irimia, *Observații preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei.* Pontica, 14, 1981, 67—122.
367. M. Irimia, *Descoperiri arheologice recente la Rasova (jud. Constanța).* Pontica, 14, 1981, 239—247.
368. D. Isac, *Terra sigillata de la Tibiscum.* Apulum, 19, 1981, 109—123.
369. D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, Porta principalis dextra *a castrului de la Gilău.* AMN, 18, 1981, 85—97.
370. V. Leahu, *Sondajul arheologic efectuat în 1979 la Daia, jud. Giurgiu.* [Vas elenistic.] CArh, 4, 1981, 30—40.
371. Al. Matei, *Vasul decorat cu şerpi descoperit la Porolissum (terasa sanctuarelor).* AMP, 6, 1982, 17—22.
372. Al. Matei, *Piese figurate descoperite pe terasa sanctuarelor de la Porolissum.* AMP, 6, 1982, 75—80.
373. L. Mărghitan, *Les systèmes de fortifications daces et romaines dans la vallée du Marisus.* Ziridava, 13, 1981, 117—122.
374. Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Remarques sur les fortifications de Tropaeum Traiani.* Dacia, 25, 1981, 271—288.
375. I. Mitrea, *Necropola carpică de la Dămieneşti, judeţul Bacău.* [Două medalioane din denari romani.] Carpica, 14, 1982, 65—79.
376. M. Moga, Doina Benea, *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum.* SCCaransebeş, 2, 1977, 321—330.
377. V. Moga, *Notițe arheologice apuliene.* Apulum, 19, 1981, 79—82.
378. I. Moțatu, *Descoperiri arheologice la Aiton (jud. Cluj).* AMP, 5, 1981, 293—298.
379. C. Muşeţeanu, *Bijuterii romane de la Durostorum.* SCIV, 33, 1982, 1, 125—129.
380. J. Nicolaus, *Asklepionul din Vlpia Traiana Sarmizegetusa.* Sargetia, 15, 1981, 13—65.
381. Şt. Olteanu, N. Neagu, D. Şeclăman, *Tehnologia obținerii fierului din minereu şi problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n.* SCIV, 32, 1981, 1, 217—232.
382. V. Palade, *Importuri romane rare în două morminte din necropola de la Bîrlad — Valea Seacă.* SCIV, 32, 1981, 2, 205—216.
383. V. Palade, *Fibule cu capete în formă de bulbi de ceapă în necropola de la Bîrlad — Valea Seacă.* SCIV, 32, 1981, 3, 437—445.
384. A. Panaitescu, *Cuptor de ars materiale de construcție descoperit la Vlmetum.* Pontica, 14, 1981, 303—308.
385. I. Paul, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Th. Nägler, M. Rill, *Şantierul arheologic Şura Mică (jud. Sibiu). Raport preliminar (1976—1978).* SCBrukenthal, 21, 1981, 39—48.
386. L. Petculescu, *Castrul de la Micia (Vețel, jud. Huneadoara) în cadrul sistemului de apărare al Daciei romane.* MN, 5, 1981, 109—114.
387. L. Petculescu, Al. T. Nemoianu, Ruxandra Anastasiu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice din 1978—1979 în castrul Micia, com. Vețel, jud. Hunedoara.* CArh, 4, 1981, 70—75.
388. L. Petculescu, Al. T. Nemoianu, Ruxandra Anastasiu, *Săpăturile arheologice din castrul Micia (com. Vețel), jud. Hunedoara.* CArh, 5, 1982, 73—76.
389. C. C. Petolescu, *Cu privire la cronologia castrelor romane din Oltenia şi Muntenia.* SCCîmpulung, 1980, 3—6.
390. C. C. Petolescu, *Un tipar pentru vase cu figuri în relief de la Romula.* AMN, 18, 1981, 469—473.
391. C. C. Petolescu, *Reprezentări ale anotimpurilor în Dacia romană.* AMP, 5, 1981, 287—291.
392. C. C. Petolescu, I. Scuturici, *O plăcuță de la Orlea (Dacia Inferior) cu reprezentarea Cavalerului trac,* SCIV, 33, 1982, 4, 435—437.
393. Maria Petrovszky, R. Petrovszky, *O construcție romană descoperită la Caransebeş.* SCCaransebeş, 2, 1977, 311—320.
394. R. Petrovszky, P. Rogozea, O. Popescu, I. Munteanu, *Noi descoperiri arheologice în județul Caraş-Severin.* [Construcții, drumuri, ceramică, monede romane.] SCCaransebeş, 4, 1982, 323—329.
395. Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Castrul de la Ţițeşti, com. Perşinari, jud. Vîlcea.* SCIV, 32, 1981, 4, 581—591.

396. C. Pop, *O interesantă piesă romană descoperită la Vlpia Traiana Sarmizegetusa.* SCCaransebeş, 3, 1979, 293—295.
397. C. Pop, *Două bronzuri romane din judeţul Mureş.* Marisia, 10, 1980, 699—700.
398. C. Pop, D. Alicu, *Puncte de vedere privind centrul artistic de la Vlpia Traiana Sarmizegetusa.* SCCaransebeş, 3, 1979, 277—292.
399. C. Pop, Doina Benea, *Un bronz roman de la Tibiscum.* AMN, 18, 1981, 161—163.
400. C. Pop, O. Bozu, *O interesantă piesă romană descoperită la Pojejena.* AMN, 1981, 465—467.
401. Al. Popa, V. Popa, *Un intéressant monument représentant Jupiter-Zbelsurdos.* Latomus (Bruxelles), 41, 1982, 2, 353—355.
402. G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni.* Craiova, Scrisul Românesc, 1980, 122 p. + LIV pl. | ArhOlt, 1, 1980, 337—338, C. M. Tătulea; Drobeta, 5, 1982, 227—232, I. I. Russu.
403. G. Popilian, *L'atelier céramique du camp romain de Slăveni.* Oltenia, 3, 1981, 25—46.
404. Gh. Popilian, *Noi mărturii arheologice descoperite la Craiova privind civilizaţia geto-dacică.* [Situla şi oenochoe de bronz, sec. III—II î.e.n.] ArhOlt, 1, 1981, 45—52.
405. G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Daneţi.* [Jud. Dolj.] TD, 3, 1982, 47—67.
406. C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1980, 224 p. + XCIV pl. | SCIV, 32, 1981, 2, 309—312, P. Diaconu; Dacia, 25, 1981, 410—412, R. Harhoiu.
407. C. Preda, Florentina Preda, *Contribuţia cercetărilor arheologice la cunoaşterea istoriei vechi a României.* RIst, 33, 1980, 7—8, 1253—1280.
408. Florentina Preda, *Aportul arheologilor şi istoricilor bucureşteni la cunoaşterea civilizaţiei geto-dacilor din Cîmpia Română.* [Influenţe greco-romane.] CABucureşti, 3, 181, 133—141.
409. A. Rădulescu, *L'île d'Ovide: légende et réalités archéologiques.* Acta Ouid, 521—526.
410. A. Rădulescu, *Die lokale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände — Lucernae.* Pontica, 14, 1981, 181—209.
411. E. M. Ruprechtsberger, *În legătură cu unele bronzuri romane din Dobrogea.* SCIV, 32, 1981, 3, 455—458.
412. Vasilica Sandu, *Opaiţ dintr-o colecţie particulară bucureşteană.* CABucureşti, 3, 1981, 164—174.
413. Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1980).* Dacia, 25, 1981, 363—379.
414. E. Stoicovici, *Metalografia unor diplome romane.* AMN, 18, 1981, 451—454.
415. E. Stoicovici, *Compoziţia mărgelelor de la Porolissum.* AMP, 6, 1982, 41—49.
416. E. Stoicovici, *Studiul microscopic al obiectelor datînd din epoca romană de la « Gura Cîmpului », Mediaş.* AMP, 6, 1982, 109—111.
417. E. Stoicovici, *Activităţi metalurgice la Porolissum (Moigrad).* AMP, 6, 1982, 113—122.
418. Mihaela Strîmbu, I. Glodariu, *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa.* AMN, 18, 1981, 377—386.
419. Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains.* Avec la collaboration de Anişoara Sion, Gh. Poenaru Bordea, Gh. Vecerdea. Bucureşti, Ed. Academiei, 1982, 169. p. + 55 fig. + 36 pl.
420. Al. Suceveanu, *Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria,* SCIV, 33, 1982, 1, [illegible]—107.
421. Z. Szekely, *Dacii în sud-estul Transilvaniei.* [Ceramică greacă, monede greceşti şi romane.] MN, 6, 1982, 67—73.
422. O. Toropu, *Noi descoperiri arheologice la Sucidava-Celei.* ArhOlt, 1, 1981, 67—75.
423. O. Toropu, C. Tătulea, *Noi date despre locuirea romană tîrzie la Sucidava—Celei.* Drobeta, 5, 1982, 115—124.
424. G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Petrişoru—« Ulmii lui Ţîrlea », com. Racoviţeni, jud. Buzău.* [Fragmente de amfore.] CArh, 4, 1981, 45—53.
425. D. Tudor, *Materiale arheologice din castrul Praetorium I (Copăceni, judeţul Vîlcea) descoperite de Gr. C. Tocilescu (1894).* Drobeta, 5, 1982, 49—78.
426. Mioara Turcu, *Cercetări arheologice la Bragadiru.* [Stampilă pe amforă rhodiană, imitaţii geto-dacice ale ceramicii greceşti.] CABucureşti, 3, 1981, 30—46.
426a. Magda Tzony, *Termele de la Pietroasele.* Musaios, 3, 1981, 41—49.
427. R. Ursulescu, *Recunoaşteri arheologice în comuna Vereşti (judeţul Suceava).* [Ceramică romană, sec. III e.n.] Suceava, 6—7, 1979—1980, 21—32.
428. N. Ursulescu, M. Camilar, *Un opaiţ roman descoperit la Plăvălari (com. Udeşti, jud. Suceava).* Suceava, 8, 1981, 553—556.
429. C. Vlădescu, *Fortificaţiile romane de la Romula — Malua şi problema continuităţii aşezării.* MN, 6, 1982, 123—130.
430. Cr. M. Vlădescu, *Masca de paradă de la Romula şi încercarea de reconstituire a coifului de cavalerie romană.* SCIV, 32, 1981, 2, 195—203.

431. C. M. Vlădescu, *Masca de coif de la Carsium*. SMIM, 14—15, 1981—1982, 57—62.
432. Al. Vulpe, Marieta Gheorghiţă, *Şantierul arheologic Popeşti—Mihăileşti, jud. Giurgiu. Raport preliminar asupra rezultatelor din campaniile anilor 1978—1979*. CArh, 4, 1981, 58—65.
433. Iudita Winkler, M. Blăjan, *Atelierul de fierărie descoperit la Mediaş*. [Sec. II—III e.n.] AMP, 6, 1982, 92—108.

XI. EPIGRAFIE GREACĂ ŞI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

434. R. Ardevan, *Praefectus quinquennalis pro imperatore*. AMN, 18, 1981, 437—442.
435. M. I. Bădescu, *Stampilele tegulare de la Voineşti — Muscel (Comuna Lereşti, jud. Argeş)*. SCIV, 32, 1981, 2, 291—295.
436. C. L. Băluţă, *Mortaria stampilate comune în Dacia şi Moesia Inferior*. Pontica, 14, 1981, 263—267.
437. C. Băluţă, *Materialele tegulare din figlinele particulare de la Apulum*. SCBrukenthal, 21, 1981, 273—286.
438. Maria Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Descoperiri epigrafice recente*. Pontica, 14, 1981, 159—169.
439. Doina Benea, *Contribuţii la cunoaşterea unităţilor militare din castrul roman de la Tibiscum*. SCCaranşebeş, 4, 1982, 173—184.
440. I. Berciu, C. L. Băluţă, *Sigilla tegularia peditum et equitum singularium în Dacia*. Dacia, 25, 1981, 263—270.
441. O. Bounegru, C. Chiriac, *Cîteva descoperiri izolate de la Callatis*. Pontica, 14, 1981, 249—254.
442. Livia Buzoianu, *Consideraţii asupra ştampilelor sinopiene de la edificiul roman cu mozaic*. Pontica, 14, 1981, 133—151.
443. N. Conovici, *Piese ceramice de interes deosebit descoperite la Piscu Crăsani*. [Graffiti.] SCIV, 32, 1981, 4, 571—579.
444. Emilia Doruţiu-Boilă, *Inscripţiile din Scythia Minor*, V. [Bibl. 1980, nr. 315.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1980, 351 p. + 32 pl. | RIst, 34, 1981, 5, 992—997, C. C. Petolescu; RESEE, 19, 1981, 2, 409, H. Mihăescu; ib., 3, 626—638, H. Mihăescu (referitor la întreaga serie).
445. Emilia Doruţiu-Doilă, C. C. Petolescu, *Kurze Literaturübersicht zur lateinischen Epigraphik von Scythia Minor*. Arheološki Vestnik (Ljubljana), 31, 1980, 294—300.
446. N. Gostar, *Inscripţia împăratului Traian de la Barboşi*. AM, 9, 1980, 69—73.
447. N. Gostar, *Inscripţiile greceşti şi latine privind istoria provinciilor panonice şi a provinciei Dacia*. [Discută A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem pertinentes*, Budapesta, 1975.] AM, 9, 1980, 125—138.
448. N. Gudea, *Despre cîteva fragmente de diplome militare romane redescoperite sau mai recent descoperite*. AMP, 6, 1982, 59—68.
449. N. Gudea, *Restituiri arheologice (II)*. [4 inscr. fragm.] AMP, 6, 1982, 69—73.
450. N. Gudea, *Despre cîteva donaria şi aplici-disc cu inscripţie din Dacia*. AMP, 6, 1982, 51—57.
451. I. Mitrofan, *Inscripţiile de la « Pîrîul Hotarului » (Sighişoara)*. AMN, 18, 1981, 99—110.
452. V. Moga, *Un nou* consularis trium Daciarum. SCIV, 33, 1982, 4, 432—434.
453. A. Opaiţ, *O nouă unitate militară atestată la Aegyssus*. SCIV, 32, 1981, 2, 297—298.
454. C. C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (I, 1975—1980)*. SCIV, 32, 1981, 4, 593—613.
455. C. C. Petolescu, *Note epigrafice, V*. SCIV, 32, 1981, 2, 283—290; *VI*. Ib. 33, 1982, 1, 119—124.
456. C. C. Petolescu, *Notes prosopographiques (1ère série)*. Dacia, 26, 1982, 167—170.
457. C. C. Petolescu, *Les études d'épigraphie latine en Roumanie*. Eirene (Praga), 18, 1982, 93—97.
458. D. M. Pippidi, *Inscripţii inedite din Histria*. SCIV, 33, 1982, 1, 35—46.
459. I. Piso, *Epigraphica (XIII). Inscriptions de Apulum*. AMN, 18, 1981, 443—449.
460. I. Piso, *Un chevalier romain patron de la Colonia Drobeta*. Apulum, 19, 1981, 125—126.
461. I. Piso, *Die spätrömische Inschrift von Gornea*. Zeitschr. f. Papyr. u. Epigr. (Bonn), 42, 1981, 263—271.
462. Al. Popa, *Quelques estampilles d'amphores attestées dans la Dacie*. Apulum, 19, 1981, 71—78.
463. A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è.* Dacia, 25, 1981, 353—358.
464. I. I. Russu, *Inscripţiile Daciei Romane. Volumul III: Dacia Superior, 2: Vlpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*. [Bibl. 1980, nr. 330.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1980, 484 p. | RIst, 34, 1981, 2, 360—363, C. C. Petolescu.
465. I. I. Russu, *Inscripţii romane din Apulum*. RMM (Muzee), 9, 1980, 34—47.

466. I. I. Russu, *Inscripţiile latine descoperite în Iugoslavia*. SCIV, 32, 1981, 1, 111—120.
467. Adriana Rusu, *Un nou monument epigrafic descoperit la Micia*. Sargetia, 15, 1981, 67—69.
468. S. Sanie, *Un nouveau fragment d'inscription palmyrénienne de Tibiscum et quelques considérations sur les épigraphes palmyréniennes de Dacie*. Dacia, 25, 1981, 359—362.
469. D. Sluşanschi, *Note epigrafice*. SCIV, 32, 1981, 4, 537—542.
470. Alexandra Ştefan, *Études récentes d'épigraphie grecque en Roumanie*. Eirene (Praga), 18, 1982, 83—92.
471. D. Tudor, *Un fragment épigraphique du IVe siècle découvert à Romula Malua*. RESEE, 18, 1980, 1, 111—114.
472. D. Tudor, *Comunicări epigrafice, IX*. SCIV, 32, 1981, 3, 423—436.
473. N. Vlassa, *Despre inscripţia unei geme magice de la Porolissum*. Marisia, 10, 1980, 65—68.
474. N. Vlassa, *O categorie nesemnalată de pietre gravate magice*. AMN, 18, 1981, 111—128.
475. V. Wollmann, *Preocupări şi cercetări de epigrafie asupra Banatului roman*. SCCaransebeş, 2, 1977, 363—376.
476. M. Zahariade, C. Muşeţeanu, C. Chiriac, *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de Jos*. Pontica, 14, 1981, 255—261.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ, PONDEROLOGIE

477. Violeta Veturia Bazargiuc, *Tezaurul geto-dacic de la Buneşti, jud. Vaslui*. [Drahmă histriană etc.] SCIV, 32, 1981, 4, 563—570.
478. V. Căpitanu, *Un nou lot de denari romani imperiali din tezaurul de la Blăgeşti, judeţul Bacău*. Carpica, 14, 1882, 81—85.
479. E. Chirilă, *Descoperiri monetare antice la Porolissum (II)*. AMP, 5, 1981, 189—190.
480. E. Chirilă, M. Barbu, *Tezaurul monetar de la Şomoşcheş—Cernei (cronologie şi semnificaţie istorică)*. [Jud. Arad; drahme Apollonia, den. rom. rep.] Ziridava, 12, 1980, 97—100.
481. E. Chirilă, M. Barbu, *O imitaţie de drahmă dyrrhachiană din judeţul Arad*. Ziridava, 12, 1980, 127—130.
482. E. Chirilă, Flora M. Grigorescu, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Bereni, sec. I—II e.n. Contribuţii la problema apartenenţei sociale a proprietarilor de tezaure din Dacia romană*. AMP, 5, 1981, 277—286.
483. E. Chirilă, Maria Fl. Grigorescu, *Tezaurul monetar de la Iclănzel*. [Jud. Mureş; denari rom. rep., tetradrahmă thas. etc.] AMP, 6, 1982, 15—16.
484. E. Chirilă, Gh. Marinescu, *Monete romane inedite din Dacia Porolissensis*. AMP, 5, 1981, 273—275.
485. Maria Chiţescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State — The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*. Oxford, BAR, 1981, 367 p. + 51 fig. + 34 pl. | TD, 3, 1982, 193—194, C. Preda.
486. Maria Chiţescu, C. Beda, *Date noi în legătură cu tezaurul monetar descoperit în comuna Nicolae Bălcescu (jud. Teleorman)*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 127—137.
487. Maria Chiţescu, Mariana Marcu, Gh. Poenaru Bordea, *Monedele antice de aur şi argint din colecţia Muzeului judeţean Braşov*. Braşov, 1978, 164 p. + CLVI pl. [Bibl. 1978—1979, nr. 495.] | BSNR, 70—74, 1976—1980, 695—696, V. Mihăilescu-Bîrliba.
488. V. L. Ciofu, *O monedă callatiană mai puţin cunoscută din perioada romană*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 89—91.
489. Maria Cojocărescu, *Monede din aşezarea geto-dacică de la Popeşti*. CABucureşti, 3, 1981, 142—153.
490. V. Culică, *Imitaţii locale ale unor monede din epoca romano-bizantină descoperite în Dobrogea*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 253—261.
491. C. Deculescu, *Un Procopiu de aur de la Dunărea de Jos*. BSNR, 70—74, 1976 - 1980, 221—225.
492. C. Deculescu, *Date noi asupra tezaurului de la Gura Ialomiţei*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 227—230.
493. P. Diaconu, *Un déneral monétiforme trouvé a Păcuiul lui Soare*. RESEE, 19, 1981, 3, 485—488.
194. I. Donoiu, *Consideraţii privind două monede antice suberate*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 71—74.
495. V. Drîmboceanu, I. Rusu, *Contribuţii la repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul judeţului Buzău*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 609—614.
496. A. Dumitraşcu, *Monede romane republicane din tezaurul descoperit la Goranu-Vîlcea*. SV, 4, 1980, 89—92.

497. C. Gheorghe, *Despre monedele de tip* adlocutio *din Imperiul roman*. BSNR, 70—74, 1976—1980.
498. N. Gudea, *Tezaurul monetar de la Răşcădia (II) din secolul IV e.n.* AMN, 18, 1981, 483—490.
499. O. Mărculescu, *O monedă din Byzantion descoperită la Callatis*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 75—79.
500. V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1980, 312 p. + XXXIX tabele + XXI pl. | RESEE, 19, 1981, 2, 409—410, H. Mihăescu; AMN, 18, 1981, 707—712, Iudita Winkler.
501. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Noi consideraţii privind tezaurul de la Bîrgăuani*. [Jud. Neamţ; denari romani republicani.] Carpica, 14, 1982, 57—63.
502. B. Mitrea, *Supliment la tezaurul de la Sîmbureşti, jud. Argeş*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 215—220.
503. B. Mitrea, *Descoperirile monetare în România (1974—1976) (XVIII—XX)*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 559—608.
504. B. Mitrea [Observaţii la: bibl. 1976—1977, nr. 436, 1978—1979, nr. 523, ib., nr. 528.] BSNR, 70—74, 1976—1980, 683—689.
505. B. Mitrea, *Contribuţii la studiul tezaurului de la Dăeni*. [Jud. Teleorman.] Pontica, 14, 1981, 171—179.
506. B. Mitrea, *Pentru o numismatică a aşezărilor arheologice*. SCBrukenthal, 21, 1981, 19—56.
507. B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie — 1980 (XXIV)*. Dacia, 25, 1981, 381—390.
508. B. Mitrea, V. Drob, *Note sur un trésor de tétradrachmes du type Alexandre le Grand*. Dacia, 25, 1981, 349—351.
509. B. Mitrea, D. Ionescu, *O colecţie de monede din Buzău*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 615—629.
510. Fl. Mîrtzu, *O monedă autonomă odessitană la Cîmpulung-Muscel şi implicaţiile ei economice şi culturale*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 81—88.
511. Fl. Mîrtzu, Şt. Trîmbaciu, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Cîmpulung-Muscel*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 189—208.
512. T. Nussbaum, *Note referitoare la tezaurul de monede bizantine de aur descoperite la Firtuş*. Aluta, 12—13, 1981, 433—436.
513. R. Ocheşeanu, *Tezaurul de monede romane tîrzii de la Mircea Vodă (jud. Constanţa)*. BSNR, 70—74, 1976 — 1980, 231—237.
514. R. Ocheşeanu, *Un tezaur de denari romani republicani descoperit în apropiere de Bucureşti. Unele aspecte privind începuturile pătrunderii monedei romane în Cîmpia Română*. CABucureşti, 3, 1981, 56—91.
515. R. Ocheşeanu, N. Georgescu, *Un pond roman descoperit la Tomis*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 455—457.
516. Viorica Pavel, *Un aureus de la Nero descoperit la Zlatna*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 171—172.
517. Viorica Pavel-Popa, *Descoperiri monetare romane imperiale la Alba Iulia între anii 1957 şi 1980*. Apulum, 19, 1981, 127—144.
518. Maria Petrovszky, R. Petrovszky, *Tezaurul de monete republicane romane de la Tincova (jud. Caraş-Severin)*. AMP, 5, 1981, 175—187.
519. Gh. Poenaru Bordea, *Cîteva monede romane şi bizantine descoperite întîmplător la Capidava*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 247—251.
520. Gh. Poenaru Bordea, Şt. Chiţu, *Denari romani din vechi descoperiri monetare*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 161—169.
521. Gh. Poenaru Bordea, C. Popa, *Cîteva monede antice şi bizantine din sudul Moldovei*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 635—643.
522. Gh. Poenaru Bordea, O. Stoica, V. Ciucă, *Tezaurul de denari romani republicani de la Sadova (jud. Dolj)*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 139—151.
523. Al. Popeca, *Denari şi antoninieni colecţionaţi la Constanţa*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 1976—1980, 209—213.
524. G. Popilian, *Două tezaure de monede romane republicane descoperite în Oltenia*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 153—159.
525. G. Popilian, V. Ciucă, *Noi descoperiri de monede ale oraşelor Dyrrhachium şi Apollonia în Oltenia*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 631—634.
526. C. Preda, *Monetăria geto-dacică în epoca lui Burebista*. [Imitaţii de denari rom. republ.] BSNR, 70—74, 1976—1980, 93—100.
527. C. Preda, *Monede romane şi bizantine de la Olteniţa şi Ulmeni (jud. Ilfov)*. BSNR, 70—74, 1976—1980, 239—245.
528. C. Preda, M. Butoi, *Monede descoperite în aşezarea getică de la Sprîncenatele (jud. Olt)*. TD, 2, 1981, 65—71.

529. Șeiva Sanie, S. Sanie, M. Cojocărescu, *Tezaurul de la Muncelul de Sus și unele probleme ale circulației monetare romane în Moldova.* [Jud. Iași; 677 denari rom. republ. și imp., 150/120 î.e.n. — M.Aurelius.] CIst, 11, 1980, 249—268.
530. Al. Sășianu, *Moneda antică în vestul și nord-vestul României.* Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 1980, 199 p. + XXXI pl. + 4 tabele. | RIst, 35, 1982, 10, 1157—1158, V. Faur; SCCaransebeș, 4, 1982, 345—346, Dana Bălănescu.
531. Al. Sășianu, *Monede romane din secolul IV în colecția de istorie a Muzeului Țării Crișurilor (I).* Crisia, 11, 1981, 339—341.
532. Al. Sășianu, Șt. Konewalik, *Note privind tezaurele de podoabe dacice și monede antice de la Sacalasău Nou (jud. Bihor).* [Dyrrhachium, Apollonia, rom. republ.] Crisia, 11, 1981, 329—337.
533. E. Stoicovici, Iudita Winkler, *Studiul metalografic al unor monede.* [Romane.] AMN, 18, 1981, 475—482.
534. Doina Suflet, *Unele edificii din* Forum Romanum *și* Forum Traianum *reprezentate pe monede.* BSNR, 70—74, 1976—1980, 173—179.
535. Antoaneta Vertan, *Monnaies rares ou peu connues d'Antioche de Pisidie.* Pontica, 14, 1981, 283—287.
536. Antoaneta Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (III).* Pontica, 14, 1981, 331—356.
537. Iudita Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei în sec. I î.e.n.* BSNR, 70—74, 1976—1980, 111—121.

XIII. DREPT ROMAN. ISTORIA DREPTULUI ANTIC

538. Vl. Hanga, *Drept privat roman.* București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1977, 364 p. | AUI (Științe juridice), 25, 1979, 159—161, M. Jacotă, Gh. Piticaru.
539. Vl. Hanga, *Juridical Institutions of the Dacians.* [Surse grecești și romane.] NEH, 6, 1980, 1, 59—69.
540. Vl. Hanga, *Instituțiile politico-juridice autohtone în perioada migrațiilor (sec. III—VIII).* SCJ, 27, 1982, 2, 153—158.
541. M. Jacotă, *Formalismul dreptului roman și condițiile necesare pentru apariția unei științe a dreptului.* AUI (Științe juridice), 27, 1981, 69—78.

XIV. TEXTE, TRADUCERI

A. *Literatura greacă*

542. *Izvoarele istoriei României. IV. Scriitori și acte bizantine, secolele IV—XV.* Publicate de H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.-Ș. Tanașoca, T. Teoteoi. București, Ed. Academiei, 1982, XII + 586 p.
543. Alcifron, *Scrisori din vechea Heladă.* Trad., cuvînt înainte și note de Viorica Golinescu. București, Univers, 1981, 118 p.
544. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică.* [I—X.] Trad. de R. Hîncu și Vl. Iliescu. Studiu introd. și note istorice de Vl. Iliescu. București, Sport—Turism, 1981, 481 p.
545. Eschil, *Rugătoarele, Perșii, Șapte contra Thebei, Prometeu înlănțuit.* Trad., prefață și note de Al. Miran. București, Univers, 1982, 288 p.
546. Pausanias, *Călătorie în Grecia. II.* Trad., note, indice: Maria Marinescu-Himu. [Postfață: A. Piatkowski.] București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, 471 p.

B. *Literatura latină*

547. Ammianus Marcellinus, *Istorie romană.* Studiu introd., trad., note și indice: David Popescu. București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, 755 p.
548. Fedru, Avianus, *Fabule.* Trad. și note de Aurel Tita și Gh. Moraru. Prefață de Gh. Ceaușescu. București, Minerva, 1981, XXV + 213 p. (Biblioteca pentru toți, 1078)
549. Gaius, *Instituțiunile (dreptului privat roman).* Trad., studiu introd., note și adnotări de Aurel N. Popescu. București, Ed. Academiei, 1982, 362 p. (Scriitori greci și latini, 14)
550. Horatius, *Opera omnia, 1—2.* Ed. îngrijită, studiu introd., note și indici: M. Nichita; stabilirea textului ... Tr. Costa. [Bibl. 1980, nr. 390.] București, Univers, 1980, 424, 462 p. | StCl, 20(1981), 126—128, Stella Petecel.

551. T. Lucretius Carus, *Poemul naturii*. Trad., prefaţă şi note de D. Murăraşu. Bucureşti, Minerva, 1981, XXXIII + 301 p. (Biblioteca pentru toţi, 1071)
552. L. Annaeus Seneca, *Scrieri filozofice alese*. Antologie, prefaţă şi tabel cronologic de E. Cizek. Trad. de Paula Bălaşa, Elena Lazăr, N. M. Năstase, Svetlana Sterescu. Bucureşti, Minerva, 1981, XXXIV+269 p. (Biblioteca pentru toţi, 1089)

XV. CULEGERI

553. G. Brătescu (ed.), *Trecut şi viitor în medicină. Studii şi note*. Bucureşti, Ed. Medicală, 1981, 793 p.
553a. I. Coteanu, Lucia Wald (ed.), *Semantică şi semiotică*. Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, 344 p.
554. C. Damian, Ilie Pârvu (coord.), *Momente ale genezei şi evoluţiei filozofiei ştiinţei*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1981, 218 p.
555. [Tr. Diaconescu (ed.)] *Antichitatea şi moştenirea ei spirituală. Actele sesiunii de comunicări a Societăţii de studii clasice din R.S.R., 30 mai — 1 iunie 1980*. [Iaşi, 1982.] II + 339 p.
556. I. Fischer, E. Dumitraşcu (ed.), *Lucrările Simpozionului naţional Aristotel— 2300 ani de la moartea gînditorului*. [*Craiova, 26— 27 mai 1979*.] Craiova, Facultatea de Filologie şi Istorie, 1981, 230 p.
557. M. Nasta, Gh. Vlăduţescu (ed.), *Studii aristotelice*. Bucureşti, Facultatea de Istorie-Filozofie — Facultatea de Limbi Străine, 1981, 169 p.

XVI. MANUALE DIDACTICE[1]. METODICĂ

558. *Conferinţa pe ţară cu privire la manualele de limbi clasice. Braşov, 16— 17 iunie 1976*. [I. Fischer, *Problema alegerii textelor*; Margareta Nasta, *Observaţii asupra relaţiilor dintre metodele de însuşire a limbii latine şi concepţia manualelor*; M. Nichita, *Literatura latină şi metodologia critică modernă*.] StCl, 20(1981), 113—120.
559. Maria Capoianu, Gabriela Creţia, *Limba latină. Manual pentru clasa a XII-a*. Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică, 1981, 122 p.
560. Florica Mateescu, *O nouă serie de manuale de limba latină*. StCl, 20(1981), 121—122.

XVII. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII. UMANISM

561. C. Albu, *Réminiscences ovidiennes dans l'œuvre poétique de l'humaniste Nicolaus Olahus*. Acta Ouid, 65—70.
562. N. Baran, *Citate latine în opera lui M. Eminescu*. Acte Iaşi, 207—216.
563. Elena Beram, *Montaigne et Ovide*. Acta Ouid, 155—165.
564. Sorina Bercescu, *Ronsard et Ovide*. Acta Ouid, 167—184.
565. P. Cernovodeanu, N. Vătămanu, « *Alegerile lui Ippocrat* » — *prima traducere în româneşte a « Aforismelor » lui Hipocrate*. Med, 111—181.
566. Al. Cristureanu, *Aspecte referitoare la încadrarea prenumelor latine livreşti în sistemul antroponimiei româneşti din secolele al XIX-lea — al XX-lea*. SUC (Philologia), 20, 1980, 2, 3—11.
567. Şt. Cucu, *Elemente horaţiene în poezia românească a secolului al XIX-lea*. Acte Iaşi, 198—206.
568. Tr. Diaconescu (ed.), *Eminescu şi clasicismul greco-latin. Studii şi articole*. Iaşi, Junimea, 1982, XXVI + 291 p.
569. Dana Diaconu, *Ars poetica horaţiană în Don Quijote*. Acte Iaşi, 191—197.
570. Maria Duţescu, *Interferenţe între Poemul naturii al lui Lucreţiu şi Cîntare omului de Arghezi*. Acte Iaşi, 143—147.
571. D. Florea Rarişte, *O imagine poetică din Ovidiu în Eminescu*. Acte Iaşi, 217—220.
572. T. Ghideanu, *Conceptele filozofice greceşti în opera lui Martin Heidegger*. AUI (Filozofie), 28, 1982, 37—41.
573. C. C. Giurescu, *Le lieu de la rélégation d'Ovide selon certaines sources du Moyen âge*. Acta Ouid, 315—320.
574. Ana-Cristina Halichias, *Cîteva observaţii pe marginea latinei de redacţie românească a documentelor din secolul al XVI-lea*. RArchiv, 42, 1980, 1, 111—115.

[1] Manualele pentru învăţămîntul liceal retipărindu-se, fără menţionarea ediţiei şi fără schimbări notabile, la începutul fiecărui an şcolar (sau la intervale scurte), nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi, pe cele total restructurate sau pe cele omise din repertoriile precedente.

575. D. Hurezeanu, «*Dacisme*» *et latinité chez Mihai Eminescu.* RRH, 20,1981, 4, 735,—744.
576. D. A. Lăzărescu, *L'arc-en-ciel baroque: les « Peines d'amour perdues » depuis Ovide jusqu'à Shakespeare.* Acta Ouid, 395—400.
577. G. Lăzărescu, *Umanisti romeni ed italiani sulla denominazione Vlah — Valacco ispirata dal poeta Ovidio.* Acta Ouid, ·401—405.
578. Hélène Loguinovsky, *Ovide et la poésie russe du XIXe siècle.* Acta Ouid, 421—427.
579. Liana Lupaş, *Struțocămila, un animal fabulos?* LR, 30, 1981, 2, 165—168.
580. C. Marin, *Miturile creației la Mircea Eliade.* Acte Iași, 328—337.
581. Maria Marinescu-Himu, *Ovide dans le monde grec.* Acta Ouid, 437—442.
582. D. H. Mazilu, *Texte antice și lecturi medievale. Marginalii la* Istoria surpării Troadei. RITL, 30, 1981, 2, 233—247.
583. Dragoş Moldovanu, *Autotraducerile din latină ale lui D. Cantemir (finalitate, caracteristici generale, semnificație).* Acte Iaşi, 84—100.
584. Al. Niculescu, *Romanitatea românească și cultura latină (sec. XI—XIV).* CL, 26, 1981. 1, 17—25.
585. Mihaela Paraschiv, *Limba latină în documentele diplomatice ale Moldovei din secolele XIV—XVI.* Acte Iaşi, 73—81.
586. Stella Petecel, *Mijloace de expresie utilizate de George Coşbuc în transpunerea senzațiilor vizual-auditive din Eneida.* Acte Iaşi, 221—234.
587. Adelina Piatkowski, *Herodot, inspirator al lui Victor Hugo.* Acte Iași, 110—122.
588. Maria Popa, *Ovide et Brancusi — confluences mythiques.* Acta Ouid, 495—501.
589. D. Sluşanschi, *Cronologia redactării scrierilor lui Dimitrie Cantemir închinate Moldovei.* Acte Iaşi, 82—83.
590. V. Şotropa, *L'influence de l'humanisme dans le développement du droit en Roumanie.* RESEE, 19, 1981, 4, 681—703.
591. Gh. Vlăduțescu, *De la aristotelismul « averroizant » la aristotelismul « naturalist ».* SIstFil, 7, 1982, 9—17.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine

I. *Autori antici*

II. *Cuvinte*

a. grecești

b. latine

III. *Autori moderni*

AESCHYLUS, *The Suppliants*. Edited by H. Friis JOHANSEN and Edward W. WHITTLE. Vol. I—III. I kommission hos Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1980 120, 517, 480 p.

Timp de trei decenii, ediţia critică şi comentată a tragediei *Agamemnon* alcătuită de E. Fraenkel a străjuit ca un pisc solitar domeniul studiilor eschileene şi nici o lucrare similară nu s-a încumetat să-i conteste supremaţia. Apariţia volumelor pe care le prezentăm are însă toate şansele de a marca, în bibliografia suscitată de dramele lui Eschil, o dată la fel de importantă. Rod al unei colaborări de zece ani dintre doi savanţi cu renume (HFJ este, între altele, autorul monografiei *General Reflexion in Tragic Rhesis*, Copenhagen, 1959, şi al unei ediţii anterioare a *Rugătoarelor*, Copenhagen, 1970, iar EWW a semnat multe articole valoroase), aceste volume urmează îndeaproape planul clasic adoptat de E. Fraenkel pentru *Agamemnon*: bibliografie, introducere amplă, text critic (fără traducere!), comentariu extrem de bogat, anexe. Introducerea abordează gama obişnuită a probelemelor generale legate de interpretarea piesei şi de stabilirea textului, dar se remarcă prin două teorii originale. Cea dintîi priveşte definirea temei centrale a tragediei. Pentru cei doi autori, piesa se axează pe motivul sugerat de titlul ei tradiţional, Ἱκέτιδεσ, şi aduce în discuţie nu feminitatea Danaidelor şi integrarea lor în universul cetăţii, ci doar problematica dreptului de azil şi limitele protecţiei pe care sînt îndreptăţiţi să o ceară cei slabi. Sesizînd cu subtilitate ambivalenţa tragică pe care le-o conferă Danaidelor perspectiva transformării lor din fiinţe fără apărare în ucigaşe fără milă, HFJ şi EWW se străduiesc să demonstreze că ceea ce refuză tinerele fete nu este căsătoria în genere, ci numai nunta cu fiii lui Aegyptus. Ei încearcă totodată să explice şi baza juridică a raporturilor dintre Egiptiazi şi Danaide şi formulează o ipoteză, interesantă, dar nedemonstrabilă, cu privire la o lege fictivă, postulată de Eschil, care ar combina epicleratul atic cu credinţele greceşti referitoare la endogamia egipteană (vezi vol. I, p. 32—37).

Cea de a doua idee inovatoare a introducerii se găseşte în secţiunea rezervată surselor textului şi priveşte valoarea ms. *E* (Scurialensis T.I. 15). Ajuns relativ tîrziu în atenţia specialiştilor (prima lui colaţionare a fost publicată de HFJ în GRBS, 9, 1969, 359—383), acest document nu a fost utilizat în nici una dintre principalele ediţii ale *Rugătoarelor* şi este considerat îndeobşte drept o copie tardivă a lui *M*. Fără a se lăsa contaminaţi de scepticismul general, HFJ şi EWW aduc argumente serioase în sprijinul tezei că *E* derivă dintr-un *gemellus* pierdut al lui *M* şi îl definesc ca pe un izvor independent, deşi inferior ca valoare (vezi I 70—75). Chiar şi cu aportul acestui ms., textul *Rugătoarelor* rămîne însă nesigur în foarte multe locuri şi pune editorilor mai multe probleme decît orice alt text eschilean. Aşa se explică numărul mare de *cruces*, lacune şi inversiuni pe care le postulează toţi cei care s-au încumetat vreodată să editeze această tragedie. Examinînd problemele de critică textuală cu severitatea care tinde din ce în ce mai mult să înlocuiască conservatorismul ultimelor decenii, HFJ şi EWW publică un text din care nu lipsesc nici conjecturile, nici permutările de versuri sau cuvinte, nici parantezele ascuţite ori semnele care marchează pasajele disperate. O bună parte dintre acestea sînt premiere absolute şi asigură lucrării pe care o prezentăm un grad sporit de originalitate. O menţiune specială, în această ordine de idei, se cuvine celor peste 30 de conjecturi noi, propuse fie de HFJ, fie de EWW (cele mai interesante sînt, după părerea noastră, cele de la v. 248, 402, 443—444, 515, 576 şi 727). Remarcîndu-se prin claritate şi precizie, aparatul critic permite cititorului să deosebească cu uşurinţă lecţiunile transmise de intervenţiile editorilor şi oferă informaţii de prima mînă cu privire la toate mss. care păstrează textul piesei. El este completat de o amplă culegere de testimonii, preţioasă în egală măsură şi pentru cei care studiază constituirea textului şi pentru cei care se străduiesc să-i urmărească destinul de-a lungul antichităţii.

Capitolul central, şi cu mult cel mai întins, al lucrării (863 din cele 1117 pagini cîte numără ea) este consacrat comentariului. Sînt examinate pe rînd, cu o erudiţie făcută să complexeze şi pe cel mai bun cunoscător al lui Eschil, toate problemele pe care le abordează în mod obişnuit exegeza tragediei atice, dar partea leului revine, aşa cum era şi de aşteptat, criticii de text. Avînd de optat între lecţiunile celor două mss. mai importante, nu o dată defectuoase ambele, şi feluritele conjecturi acumulate din sec. al XVI-lea şi pînă astăzi, autorii nu pierd nicicînd din vedere necesitatea de a explica procesul paleografic care justifică atît apariţia coruptelei cît şi remediul propus. Toate judecăţile lor de valoare se sprijină pe liste impresionante de analogii şi aduc în discuţie, pe lîngă situaţiile similare din mss. triadei sau din alte mss. tragice, voca-

bularul şi frazeologia scholiilor. Cu o virtuozitate din care nu lipseşte o umbră de perversiune, autorii lasă uneori impresia că descoperă în textul tradiţional dificultăţi numai pentru plăcerea paradoxală de a le rezolva.

Analiza amănunţită a chestiunilor de critică textuală creează o bază solidă pentru examinarea tuturor celorlalte probleme (singură metrica, pe care autorii o exilează într-o anexă, la sfîrşitul ultimului volum, face figură de rudă săracă). Neputînd trece aici în revistă întreaga complexitate a materialului tratat în comentariu, ne mulţumim să subliniem, o dată mai mult, subtilitatea interpretărilor şi seriozitatea argumentării, înainte de a formula cîteva, foarte mărunte, observaţii.

V. 110—111 comportă probabil un joc de cuvinte între ἄτα şi ἀπάτᾳ (în legătură cu neglijarea opoziţiilor de cantitate în cadrul acestor jocuri etimologice vezi observaţiile judicioase din II 132).

V. 112 : verbul θρέομαι prezintă particularitatea interesantă de a se referi numai la ţipătul femeilor.

V. 127 ποῖ τόδε κῦμ' ἀπάξει ar putea fi un ecou al v. 157 din *Septem* ποῖ δ'ἔτι τέλος ἐπάγει θεός.

V. 130 pare să comporte, mai degrabă decît secvenţa *mol sp*, cum se susţine în III 351, un dohmiac cu cinci silabe lungi, de tipul celui din v. 892 = 902 (vezi şi *Sept.* 770 = 776 şi N. C. Conomis, Hermes 92, 1964, 23).

La v. 141—151, editorii adoptă, fără să fie clar de ce, inversiunea propusă de Jurenka, ματρὸς μέγα σεμνᾶς, dar scandează textul tradiţional, σπέρμα σεμνᾶς μέγα ματρὸς εὐνάς (*cr arist* după III 351).

V. 181 : lista de *loci similes* din II 146 ar fi trebuit să înceapă cu *Il.* 5.838—839.

V. 318 : G. Zuntz (PCPS 207, 1981, 85—86) semnalează o a treia atestare a substantivului βλαστημός, într-un fragment poetic păstrat de Herodian. Cuvîntul nu mai poate fi deci considerat drept « probably an Aeschylean coinage » (II 256).

Primul hemistih al v. 347 aminteşte de *Sept.* 1044.

Afirmaţia « Aeolism in Aeschylus appears to be restricted to prefixes » (II 284) este contrazisă de existenţa formelor pronominale ἄμμι şi ὔμμε în *Sept.* 156 şi *Eu.* 620.

Formule asemănătoare cu cel de al doilea hemistih al v. 365 se regăsesc adesea în tragedia greacă, cf. *Sept.* 73 (vers suspect, după unii), *Ag.* 851, *Eu.* 577, 669, S. *Tr.* 262, E. *Med.* 713, *Rh.* 201.

Credem că v. 510 exploatează ambiguitatea semantică a verbului ἐκδίδωμι 'a preda (un suplicant)', dar şi 'a da (o fată) în căsătorie'.

V. 520 : hemistihul καὶ θεοὺς ἐγχωρίους are un caracter formular, fiindcă revine de mai multe ori în trimetrii dramei atice, cf. *Sept.* 14, *Ag.* 810, S. *El.* 67, *Tr.* 183, Ar. *Eq.* 577.

Nu numai primul cuvînt, θαρσεῖτε, ci întregul hemistih iniţial al v. 600 este identic cu *Sept.* 792. Observaţia din II 486 este, deci, incompletă.

Chiar şi cu noua datare a *Rugătoarelor* în 463 î.e.n., v. 604 rămîne, datorită perifrazei δήμου κρατοῦσα, cel mai vechi text grec care vorbeşte despre democraţie. În legătură cu semnificaţia excepţională a acestui fapt vezi V. Ehrenberg, *Origins of Democracy* in *Polis und Imperium*, Zürich, 1965, p. 264—297.

V. 612 : există, credem, un joc de cuvinte între cele două sensuri pe care le poate avea verbul ἄγω în acest context, 'a duce' şi 'a lua în căsătorie'.

V. 621 : hemistihul τοιαῦτ'ἀκούων revine sub o formă identică în *Ch.* 450 şi sub forme foarte apropiate în S. *Ph.* 382, A. *Ag.* 680, *Ch.* 688, E. *Or.* 627, E. *Fr.* 779.5.

V. 713 (III 72—73) : preferinţa lui Eschil pentru σκοπή, în detrimentul lui σκοπιά se explică, probabil, prin dorinţa de a evita succesiunea de două silabe scurte în trimetru.

Nu vedem cum se poate susţine că v. 716 nu comportă nici o aluzie la ochiul malefic (III 77 ; vezi şi A. Moreau, *L' œil maléfique dans l'œuvre d'Eschyle*, REA, 78—79, 1976—1977, 50—64).

V. 771 : hemistihul οὕτω γένοιτ'ἄν reapare sub o formă aproape identică în *Sept.* 526 şi în *Fr.* 495.4.

V. 912 : un ecou al hemistihului τήνδ' ἀτιμάζεις χθόνα se găseşte poate în S. *OT* 340 τήνδ' ἀτιμάζεις πόλιν.

V. 946—948 : cel puţin tot atît de semnificativă ca rima finală din v. 946—947 ni se pare acumularea de cuvinte lungi la sfîrşitul a trei trimetri succesivi, fenomen unic în tragedia atică.

V. 997 : hemistihul ὥραν ἐχούσας aminteşte de *Sept.* 13.

Printr-o regretabilă greşeală de tipar, v. 1047 ὅ τί τοι μόρσιμόν ἐστιν, τὸ γένοιτ' ἄν este omis din text (dar analizat în comentariu).

Bucureşti, martie 1983 *Liana Lupaş*

EVRIPIDES, *Ion*. Edidit Werner Biehl. Leipzig, Teubner, 1979, XXXII + 147 p.

De la *Troienele* (1970) la *Oreste* (1975) și de la *Oreste* la *Ion*, proporțiile edițiilor euripideice publicate de W. Biehl în colecția Teubner nu au încetat să crească, iar textele, stabilite cu o acribie constantă, au tins din ce în ce mai mult să fie însoțite de un adevărat comentariu. Principiile editorului au rămas aceleași, dar datele consemnate în volum au devenit tot mai numeroase și tot mai variate. Introducerea cărții pe care o prezentăm cuprinde, de pildă, înaintea tradiționalei secțiuni consacrate mss., o analiză destul de amplă a semnificației piesei și a problemelor morale și religioase pe care le dezbate ea (p. VII–XIII; este păcat că motivul autohtoniei nu apare deloc în această discuție). În aprecierile sale privind sursele textului și raporturile dintre cele două mss., *L* și *P*, care îl păstrează, W. Biehl dă dovadă de aceeași lăudabilă prudență pe care o vădise și în trecut: refuzînd să decidă dacă *P* derivă din *L* sau din arhetipul acestuia, Λ, editorul demonstrează că elementele pe care *P* le preia dintr-un izvor π independent de tradiția lui *L* impun folosirea lui consecventă (vezi p. XVI–XVIII). În plus, exigențele tehnicii moderne de editare a autorilor antici îl determină să semnaleze în aparatul critic toate intervențiile făcute în mss. după încheierea muncii de copiere, indiferent dacă ele se datorează copistului însuși sau vreunui corector posterior. Este de reținut, în acest sens, că semnul L^{pc} se referă atît la corecturile făcute de copistul Nicolaus Triclinius, cît și la cele operate de Demetrius Triclinius în cursul primei sale revizuiri a textului, în timp ce semnul *l* trimite la modificările care provin din ultimele două revizuiri datorate lui Demetrius Triclinius.

Originalitatea ediției pe care o analizăm nu stă numai în modul cum sînt selectate și prezentate lecțiunile mss. ori îmbunătățirile aduse textului de către ceilalți editori, ea se manifestă în primul rînd prin conjecturile proprii lui W. Biehl. Dacă unele dintre ele sînt de natură strict ortografică și vizează numai punctuația sau despărțirea în cuvinte (vezi v. 160, 174–176, 340, 908, 1262, 1398, 1421, 1558 și, mai ales, v. 101 ἄπο φαίνειν pentru ἀποφαίνειν și v. 1121 εἴ θ'ὁρᾶν pentru εἴθ'ὁρᾶν), altele, în schimb, implică modificări mai substanțiale ale textului transmis. Ceva mai mult de jumătate din acestea nu își găsesc locul decît în aparatul critic (vezi v. 221, 223, 434, 495 sqq., 500, 710, 1006, 1011, 1098, 1171), iar cele pe care le putem citi chiar în text se justifică aproape întotdeauna printr-o dificultate metrică (vezi v. 390, 707, 900, 1083, 1093–1094, 1286 și, pe de altă parte, v. 487, 1063). Cea mai interesantă dintre toate ni se pare îndepărtarea cuvintelor τόδε ... εὕρημα (v. 691), pe care W. Biehl le consideră drept o indicație scenică strecurată în text din greșeală. Prudența editorului, evidentă în parcimonia cu care corectează tradiția manuscrisă, este la fel de manifestă și în atitudinea pe care o adoptă față de problema interpolărilor, atît de spinoasă cînd este vorba de dramele lui Euripide. Renunțînd la multe dintre atetezele care pot fi întîlnite în edițiile mai vechi, W. Biehl nu condamnă decît trei grupuri de trimetri în părțile dialogate (v. 830–831, 847–849, 1124–1125) și cîteva pasaje, în general scurte, din părțile lirice (vezi lista lor la p. XX–XXI).

Textul piesei, stabilit după criteriile pe care am încercat să le punem mai sus în lumină, este urmat de trei anexe, al căror interes nu poate fi subliniat îndeajuns. Cea dintîi, « Adnotationis criticae supplementum » (p. 63–82), completează aparatul ediției cu note care depășesc simpla preocupare de a obține un text cît mai plauzibil și oferă cititorului elementele de bază ale unui adevărat comentariu: observații stilistice și gramaticale, explicații privind sensul pasajelor dificile, considerații legate de structura formală a tragediei și de simetria dintre diferitele ei scene etc. Cea de a doua (p. 83–109) grupează sub titlul generic « Testimonia selecta » tradiția indirectă a piesei, relativ săracă și net inferioară ca valoare tradiției manuscrise, diverse articole din lucrările antice de lexicografie și un număr considerabil de *loci similes*. Nu este prea limpede de ce au fost incluse în această listă cele mai multe dintre citatele din Hesychius ori din *Etymologicum Magnum*, de vreme ce ele nu fac decît să definească sensul anumitor cuvinte, destul de uzuale în greacă, și nu au nici un fel de legătură demonstrabilă cu textul tragediei *Ion* (vezi, de pildă, notele la v. 48, 298, 584, 1064, 1070 etc.). Selecțiile de *loci similes*, indispensabile pentru orice încercare de a urmări destinul unei opere sau al unui motiv literar, sînt în același timp foarte greu de alcătuit și susceptibile oricînd de a fi îmbogățite. Fără a contesta meritele evidente ale lui W. Biehl în acest domeniu am vrea să formulăm și noi trei sugestii, căci ni se pare că există afinități semnificative între *Ion* 625–626 și S. *OT* 587–589, între *Ion* 927–928 și A. *Th.* 758–760 și între *Ion* 1279 și S. *OT* 380. În sfîrșit, ultima secțiune a volumului cuprinde un amplu « Conspectus metrorum » (p. 110–147), care își propune să refacă schema metrică a tuturor pasajelor lirice din dramă și să pună în lumină relațiile numerice care se pot stabili, pe de o parte, între lungimea diferitelor scene ale piesei, pe de alta, între dimensiunile diferitelor tirade din fiecare scenă. Analiza părților corale vădește o mare competență și are meritul de a scoate în evidență structura de bază a fiecărui cînt. În domeniul scandării există întotdeauna diferențe de opinii între specialiști, iar formularea acestor divergențe are, credem, efectul pozitiv de a stimula discuția și reflecțiunea. Cele cîteva observații care urmează nu urmăresc, oricum, decît acest scop. W. Biehl menționează de mai multe ori secvențele « ia — hem » și « ia ⌣ hem » (v. 769–

770, 1441—1442, 1479, 1482—1483, 1486—1487, 1503—1504), dar notația « iambel(egus) » ni se pare preferabilă. Pentru cîteva dintre versurile pe care editorul le consideră drept dohmiaci există și alte interpretări, mai bune poate. Socotim, de pildă, că v. 680 = 699 este un trimetru iambic (lipsa dierezei și prezența cezurii pentemimere pledează categoric în acest sens), că v. 782 este o varietate de trimetru constituită din *ia ia sp*, că v. 890 este un monometru anapestic și că v. 1494 este un dimetru anapestic catalectic (scandăm ca scurtă prima silabă din οἰωνῶν aici, ca și în S. *El.* 1059). Din dorința de a obține o schemă cît mai uniformă, editorul interpretează de multe ori drept varietăți de gliconic sau de ferecrateu versuri care au toate șansele de a fi *telesillea* sau *reiziana* (vezi, mai ales, secțiunea 461—504). De asemenea nu credem că are sens să mascăm sub alte denumiri existența unui decasilab alcaic la v. 1469 și a cîtorva metre ionienc la v. 1233 (scandînd, cum e și firesc, ἐχίδ'νας obținem un anacreontic) și la v. 1240—1241. Analizele cantitative care completează schemele metrice scot la iveală simetrii tulburătoare și dovedesc existența unei structuri formale de o mare rigoare. Bazate pe un text care nu comportă ateteze arbitrare, ele ni se par convingătoare și constituie una dintre trăsăturile cele mai originale ale acestei valoroase lucrări.

București, octombrie 1982 *Liana Lupaș*

NÉMÉSIEN, *Œuvres*. Texte établi et traduit par Pierre VOLPILHAC. Paris, Les Belles Lettres, 1975 [1], 153[—156] p. în parte duble.

Din scurta introducere generală, sînt de reținut concluziile. Poetul e din Africa de nord, chiar dacă nu din Cartagina, a scris în tinerețe *Bucolicele*, apoi *Cinegeticele*; poate în anul 284 a rivalizat la Roma într-un concurs poetic cu împăratul Numerianus.

Evident, introducerile speciale la *Buc.* și *Cyn.* sînt mai ample, prima avînd 22 de pagini, a doua 20.

Autenticitatea *Bucolicelor* a fost definitiv demonstrată încă de acum un secol, în ciuda faptului (p. 32—3) că toate manuscrisele ni le prezintă împreună cu ale lui Calpurnius Siculus, căruia i-au și fost frecvent atribuite. Despre un manuscris, pierdut, se spune că fusese copiat de mîna lui Boccaccio (p. 34); două manuscrise (din sec. XV) se găsesc la Bratislava, spune editorul: dar Vratislavia (latinizată) nu e capitala Slovaciei, ci orașul polonez Wrocław (nemțește Breslau). Volpilhac recunoaște (p. 38) că e greu să se ofere o ediție « revoluționară » a *Bucolicelor*, sperînd doar să dea un aparat critic « quelque peu plus précis », după ce a revizuit personal, în fotocopii, zece manuscrise, din care unul . . . nu există (de fapt sînt simple adnotări marginale pe un alt manuscris, pus și el la numărătoare). În nota de la aceeași pagină, editorul afirmă că a examinat nu șase (cum spune cu un rînd mai sus), ci unsprezece manuscrise dintr-a doua clasă; de o stemă a lor nici nu poate fi vorba, editorul declarînd în cele din urmă că și-a « ales » manuscrisele după criterii oarecum labile. Despre « la meilleure édition critique », cea a lui Giarratano (e citată doar cea din 1910 !), ni se dau informații contradictorii; se menționează o « ediție » a lui E. Baehrens în trei volume : e vorba de vol. III din *PLM*; « ediția » Duff e și ea în realitate culegerea *Minor Latin Poets*.

La textul *Bucolicelor*, aș putea semnala sistematica respingere a conjecturilor lui R. Verdière, revenirea (după două secole) la o . . . punctuație a lui Wernsdorf, renunțarea la o lecțiune pe care la p. 38 o adoptă « beaucoup d'éditeurs », iar la p. 69 « tous les éditeurs »; ba și o conjectură personală (*Buc.* 1,85) : *pinnis* în loc de *pennis*. Greșelile de tipar nu lipsesc, mai ales în citate ori în titluri nemțești.

Cinegeticele au fost scrise între iulie—septembrie 283 și noiembrie 284 (p. 75), ceea ce avem noi părînd numai un fragment (p. 78), nu lipsit de originalitate ori, cel puțin, de cunoașterea subiectului (p. 84; 87). Volpilhac îl amendează și aici pe Verdière, repetă greșeli semnalate mai sus (aici citim A. Baehrens), ne lasă în nesiguranță asupra singurelor manuscrise vechi (trebuie să fi dispărut cîndva, de vreme ce ar fi fost regăsite prin 1854 ! p. 91 n. 7), schimbă siglele edițiilor, a căror ordine alfabetică e din nou defectuoasă.

Au fost incluse în volum și cele două fragmente *de aucupio*, deși editorul înclină să le creadă neautentice, recente (p. 132).

Făcînd abstracție de felul în care a fost stabilit textul, ediția lui Volpilhac e interesantă, mai ales prin « notele complementare » la *Cinegetice* (p. 111—25), unde folosește o bogată bibliografie de specialitate și, de bună seamă, sfaturile părintelui său, «agrégé des lettres et grand chasseur » (p. 14).

Un apendice e consacrat raselor de cîini de vînătoare, altul ne furnizează schemele celor trei soiuri de plase de vînătoare utilizate de greci și romani.

---

[1] La sfîrșitul volumului citim « achevé d'imprimer en janvier 1976 ».

Index nominum de la sfîrşit e folositor, dar incomplet: la *Apollo* lipsesc cel puţin trei locuri (*Buc.* 1,83 ; 2,55 şi 72), lipseşte şi *Phoebeus* (*Buc.* 1,63) ; la *Naides* trimiterea nu e (*Buc.* 2) 61, ci 21 ; etc.

Bucureşti, mai 1984 *Traian Costa*

CLAVDI CLAVDIANI *De Bello Gothico*. Edizione critica e commento di Giovanni GARUTTI. Introduzione al « De Bello Gothico », Bologna, Pàtron, 1979, 113 p.

Volumul pe care îl prezentăm este un comentariu istoric al poemului lui Claudian *De bello Gothico* în vederea ediţiei critice pe care Giovanni Garutti o pregăteşte. Comentariul cuprinde următoarele capitole : *Bibliografia* (cu subdiviziunile : (a) reviste bibliografice ; (b) bibliografia generală referitoare la Claudian ; (c) limba şi stilul lui Claudian ; (d) bibliografia referitoare la poemul *De bello Gothico* ; (e) bibliografia istorică ; (f) ediţiile critice ale poemului posterioare ediţiei lui Birt, (1892, Berlin). *Războiul gotic* — descriere amănunţită a tuturor aspectelor militare şi politice ale războiului : antecedente (campania lui Alaric în Grecia din 395), izvoarele narative, prezentate sub forma unei antologii de texte cu comentarii de detaliu în notele de subsol, probleme de cronologie, momentele importante ale războiului (bătălia de la Pollenzo, acordul dintre Stilicon şi Alaric, retragerea definitivă a lui Alaric etc.) ; *De Bello Gothico*, poemul lui Claudian, capitol în care autorul prezintă structura poemului, veracitatea sa, locul şi data recitării.

Cum se vede, autorul reuşeşte într-un spaţiu restrîns să dezvolte o gamă largă de probleme. Bibliografia citată şi discutată critic este impresionantă. Am fi dorit şi o discuţie din punctul de vedere al criticii de text, cum şi încadrarea lui Claudian în mişcarea literară a epocii. Poate că volumul următor, care va cuprinde textul şi traducerea poemului, va conţine şi comentarii referitoare la aceste chestiuni. În orice caz volumul de introducere se impune ca o lucrare de referinţă, ceea ce ne face să aşteptăm cu nerăbdare ediţia propriu-zisă.

Bucureşti, mai 1984 *Gh. Ceauşescu*

MADELEINE BONJOUR, *Terre natale. Études sur une composante affective du patriotisme romain*. Paris, Les Belles Lettres, 1975, XIII + 638 p.

« ... Si une œuvre ancienne cessait de répondre quand on l'interroge avec une méthode nouvelle, ce serait une œuvre morte » spune (p. XIII) cu dreptate Madeleine Bonjour. Metoda nouă, mînuită de altfel cu mult tact în cartea de faţă, este cea psihanalitică, cea care tinde să acceadă, prin intermediul temelor şi al imaginilor recurente într-o operă de artă, la structura psihică de adîncime a artistului. Iar operele interogate de autoare aparţin celor două mari veacuri culturale latine, veacurile întîi.

Nu este vorba, bineînţeles, de o radiografiere completă a tuturor spiritelor creatoare ale acelui timp, ci de urmărirea unui anumit filon, cel al dragostei profunde, instinctive, sentimentale şi nu raţionale, individuale şi nu civice, spontane şi nu politic inculcate, pentru locurile natale — sau substitutele lor —, pentru *la petite patrie*. Este lesne de înţeles de ce acest sentiment general uman, care risca, pe de o parte, să intre în conflict cu marele patriotism concentrat oficial în jurul Romei, iar pe de alta să contracareze, prin duioşia lui, sistemul de educaţie viril al romanilor şi idealul de *grauitas*, nu a putut beneficia în antichitatea latină de o libertate de exprimare egală cu cea din cultura modernă. Aceasta este deci premisa majoră a cărţii : pulsiuni individuale, fireşti şi profunde, se află reprimate, cenzurate de presiunea unei ideologii severe. Premisa minoră postulează că dubla ipostază a Romei — totodată *patria communis*, deci obiect de *caritas*, şi cuceritoare aspră a micii patrii — în conştiinţa scriitorilor, cei mai mulţi, cum se ştie, neromani, trebuie să fi creat stări conflictuale grave, chiar dacă uneori inconştiente (p. 86—110, *Conflits psychologiques*). Concluzia se impune : cele două tipuri de tensiune nu au cum să nu irupă în operele literare, şi anume într-o expresie structurată pe două nivele, cel explicit, deliberat, şi celălalt, mai subtil, al imaginilor şi simbolurilor care traduc subconştientul.

Ampla analiză (peste şase sute de pagini) se divide în patru mari secţiuni. Cea dintîi, *Les deux patries*, face o incursiune în istoria conceptului roman de patriotism, de la vechile mituri despre aborigeni, naşterea Cetăţii şi instaurarea republicii, la ideologia patriciană sintetizată în modelul *mos maiorum*. Se trece apoi la antagonismul Roma/Italia şi la treptata lui atenuare datorată mai ales prestigiului politico-cultural al Cetăţii şi puterii ei de asimilare. Cum era de aşteptat, se cercetează apoi termenii care exprimă noţiunile de patrie şi de patriotism (*patria, domus, sedes* ; *pietas, caritas, amor, officium*) şi se constată, pe text, atît ambiguitatea lor, cît şi demonetizarea lor treptată, imputabilă retoricii patriotarde. (Vrînd pesemne tocmai să scape din convenţional şi-a numit Cicero iubirea pentru Arpinum un *nescio quid*.)

În secţiunea a doua, *L'attachement à la petite patrie — Faits et témoignages*, autoarea trece în revistă mărturiile poetice despre vechea Romă rustică, făcînd desigur partea cuvenită toposului literar; apoi pe cele despre Roma clasică, în care discerne împletirea mirajului exercitat de rafinata megalopolă cu repulsia faţă de moravurile ei prea laxe. Această ultimă raportare la Cetate provoacă evadarea la ţară şi savurarea unei vieţi oţioase acasă (Cato, Varro, Cicero, Pliniu cel Tînăr, bineînţeles poeţii lirici, dar şi satiricii : *Au pays natal*). Capitolul *Le patriotisme local* analizează componentele acestui sentiment — religioasă, familială, politică şi culturală — şi expresia lui în activitatea cercului poetic al cisalpinilor şi în solidaritatea scriitorilor hispani. Ultimul capitol (*L'attachement à la patrie: thème littéraire*) al acestei secţiuni, foarte atrăgător, notează patosul unor teme frecvente în literatură : ultima privire, la plecare, asupra locurilor dragi, rătăcirea şi suferinţele ei, foarte reliefate în poezie şi în teatrul lui Seneca.

Cu secţiunea a treia, *L'attachement à la petite patrie — Les inspirations profondes*, începe partea cea mai originală a cărţii. Autoarea arată că Ulise a constituit, pentru Cicero şi Ovidiu, mai mult decît un *exemplum*, un personaj corespondent, cu care s-au identificat. Ea atrage apoi în cercetare, ca fundament religios al iubirii de pămînt, arhaicul mit al Gliei-Mame, *communis parens* şi totodată, în virtutea izomorfismului leagăn/mormînt, blînd (*leuis*) receptacol comun, aşa cum reiese din toate formulele care cer ţărînă uşoară şi exprimă dorinţa de a fi îngropat acasă (*Les formulations conscientes*). Capitolul *L'expression symbolique* postulează echivalenţa de profunzime dintre iubirea de solul natal şi năzuinţa de întoarcere la sînul mamei şi o demonstrează cu ajutorul recurenţei unor imagini şi simboluri literare : locul natal este bogat în roade (*ferax, fertilis*), este perimetrul ideal de odihnă şi de somn neprimejduit (*secura quies*); el adăposteşte patul familial şi căminul cel cald (*tepidus*); el este plin de grote şi de păduri care oferă *frigus opacum* şi securitate. Toate aceste motive, grupate de obicei în constelaţii coerente şi marcate de semnificanţi lexicali constanţi, exprimă, spune autoarea, dorul de universul matern şi ţin de instanţa feminină a psihicului uman, de ceea ce Jung numeşte *anima* (patriotismul mare, combativ şi dominator, ar ţine în schimb de *animus*). Urmează o confirmare convingătoare, demonstraţia prin răsturnare : lumea exilului, lume antimaternă, va apărea în imagini şi teme inversate : pămînt steril, ars de ger (Sciţia lui Ovidiu, Iliria lui Properţiu) sau de secetă, generator de insomnii, ostil (*durus, ferus, amarus*), aducător de moarte (*mors, funus*; *perire, iacere*). Locul exilului este un negativ al celui de naştere (*La mutilation sentimentale de l'exil*).

În secţiunea a IV-a, *L'Énéide, synthèse des deux patriotismes*, Madeleine Bonjour decelează, la Vergiliu, alături de recunoscutele concepte ale patriotismului civic, simbolismul întoarcerii la universul matern (cf. *Aen.* 3, 94—96 : *antiquam exquirite matrem*), şi citeşte *Eneida* ca pe un *nóstos* într-o ţară de ţărmuri sinuoase (*litora curua*) şi de grote (vezi şi simbolul grotei în episodul african); drumul acestor bărbaţi lipsiţi de prezenţe feminine — Venus e palidă, Caieta şi Creusa au pierit, troienele rămîn în Sicilia — este marcat de două mame fără prunc (Andromaca şi — *mirabile dictu* — Dido, căci relaţia reginei cu Aeneas nu este numai una pasională, ci şi una de la ocrotitoare la ocrotit). Catabaza apare investită cu acelaşi semn : o pătrundere în sînul gliei italice, grea de vlăstare ilustre. De asemenea, mîncarea meselor, scroafa cu treizeci de purcei, apele primitoare ale Tibrului, chipul lupoaicei cu gemeni din centrul scutului. Şi, din nou, o confirmare prin răsturnarea simbolului : partea a doua a poemului îl preface pe Aeneas într-un străin urît de o mamă ostilă (Amata) şi de unele fiinţe feminine (Iuturna, Camilla) ale unei Ausonii vrăjmaşe care va trebui cucerită cum se cucereşte o soţie, şi laolaltă cu o soţie : rivalitatea dintre Turnus şi căpetenia troiană devine şi o rivalitate de dragoste. Iar tripla ipostază a Italiei, maică primitoare, duşmancă, soţie cucerită, traduce iubirea profundă a poetului, iubire care îi îngăduie să împace, pentru prima dată, cele două patriotisme.

Urmează o bogată listă bibliografică, din care desigur nu lipsesc Bachelard, Freud, Jung, Durand, şi un foarte util *Index locorum*.

Cercetarea, de o mare temeinicie filologică, manevrează dezinvolt toate disciplinele tradiţionale — comparaţia cu izvoarele, analiza stilistică, critica de text etc. — şi ştiinţele învecinate — istoria religiilor, a instituţiilor, a culturii. Evident, însă, marea originalitate rămîne conectarea psihologiei moderne la textele antichităţii; deşi nu înseamnă o premieră absolută (vezi, de pildă, pentru Catul, H. Bardon, *Propositions sur Catulle*, 1970, pentru Vergiliu, Ch. Baudouin, *Le triomphe du héros*, 1952, B. Otis, *Virgil. A Study in Civilized Poetry*, 1964), această conectare adînceşte considerabil viziunea noastră asupra universului poetic latin, atingînd resorturile invizibile pînă şi conştiinţei creatorului. Cîştigul teoretic de ansamblu, ca să nu mai vorbim de infinitele cîştiguri de detaliu, este acela că, relevînd abundenţa acestor motivaţii psihologice, autoarea reduce cantitatea de explicaţii prin imitaţie literară, astfel că poezia latină, şi în parte şi proza, apare mai vie, mai spontană, mai puţin convenţională : într-un cuvînt, scade ponderea acuzaţiei de conformism, artistic sau politic, şi se rectifică imaginea literaturii latine ca expresie, mai ales, a lui *super ego*.

Dacă acceptă punctul de pornire, cititorul se va lăsa convins de rigoarea demonstraţiei, de coerenţa sistemelor tematice puse în evidenţă, de numărul mare al argumentelor lingvistice.

Iar propunerea de nouă lectură a *Eneidei* prin prisma relației fiu/mamă este cu totul seducătoare, cel puțin pentru primele opt cărți, și, lucru uimitor, nu neagă (și nici nu este negată de) lectura lui Brooks Otis, din perspectiva fiu/tată, ci îi face o fructuoasă contrapondere. Desigur este aici și meritul lui Vergiliu, care se afirmă încă o dată ca scriitor de operă deschisă.

Totuși, riscurile unghiului de vedere de la care s-a pornit n-au putut fi întotdeauna evitate, acesta transformîndu-se cîteodată în *parti-pris* care forțează unele texte mai recalcitrante. Gama de simboluri materne fiind foarte întinsă, ai uneori impresia că încape orișice în ele, măcar prin inversare : așa, ostilitatea pămîntului propriu-zis al Italiei, susținută cu numai două citate, nesemnificative (p. 560) ; așa, rivalitatea Turnus/Aeneas văzută și ca o rivalitate între fii (p. 549).

Sînt și alte puncte în care argumentarea nu ne-a convins. P. 113 și urm. : *cognomina* de tipul Arpinas, Reatinus, Amerinus ar fi dovezi ale interesului romanilor pentru mica patrie ; nu, ci, în condițiile numărului limitat de *praenomina* și *nomina*, nimic altceva decît o strictă necesitate practică. P. 288, idealizarea lui Marius de către Cicero nu a însemnat numai simpatie concetățenească, pînă la identificare, ci și un atu politic. P. 333—34, formula *molliter ossa quiescant* are la temelie mai degrabă identificarea morții cu somnul (dovadă varianta *molliter ossa cubent*) decît cea psihanalitică a pămîntului cu *gremium matris*. P. 492 : să fi intuit într-adevăr Horațiu (*Ep.* 10, 21 și *Carm.*, 4, 5, 14) sensul adînc, descoperit de autoare, cu care Vergiliu ar fi investit adjectivul *curuus* (*Aen.* 2,51 și 10,638)? P. 276 : troienele îmbrățișînd porțile (*Aen.* 2, 490) fac un gest de rămas bun? Mai degrabă unul magic, de injoncțiune la rezistență. P. 342 : faimoasa exclamație a lui Aeneas, 1, 94—96, nu îi fericește pe cei morți la Troia atît pentru că au murit în patrie și vor putea fi îngropați acolo, ci, mai ales, pentru că au murit cu rost, nu inutil, în furtună oarbă.

Măruntele șicane de mai sus nu vor și nu pot să știrbească înalta ținută a acestei cercetări, atît de riguroasă în demonstrație și de fină în analiză, care insuflă o viață nouă textelor latine. De citit neapărat.

Tiparul — aproape perfect. Am putut observa o singură eroare, probabil un *lapsus calami* al autoarei : p. 556, r. 2, *Astyanax*, în loc de *Ascagne*.

București, martie 1983 *Gabriela Creția*

PATRICK KRAGELUND, *Prophecy, Populism and Propaganda in the «Octavia»*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1982, 88 p. (Opuscula Graecolatina, vol. 25)

Este normal ca *Octauia* să prilejuiască în continuare numeroase și pasionate investigații științifice. Întrucît este vorba de singura tragedie cu subiect roman integral conservată — sau aproape — și pentru că *Octauia* constituie un bun izvor pentru studierea mentalităților epocii lui Nero și ale perioadelor istorice subsecvente. Opusculul lui P. K. reprezintă, fără îndoială, o prețioasă contribuție pentru înțelegerea mai profundă a acestor două mari dimensiuni ale tragediei lui Pseudo-Seneca. Autorul danez arată, într-o scurtă prefață (p. 7—8), că împărtășește părerea celor ce nu consideră *Octauia* redactată de Seneca, dar că își propune să depășească polemicile suscitate de problemele datei și autorului tragediei. Deși, cum vom observa mai jos, rezolvarea acestor probleme rămîne obiectivul principal al acestei cărți a lui P. K. În realitate, investigația lui P. K. stăruie numai asupra anumitor pasaje din *Octauia* și a unor probleme puse de cercetarea acestei tragedii.

Lucrarea se divide în două capitole, împărțite fiecare în două subcapitole, urmate de un epilog și de apendici. Primul subcapitol (p. 8—14) tratează despre ambiguitățile narării visului Poppaeei (v. 690 și urm.). Cercetătorul danez arată că prevestirile conținute de această narație și întregul ei limbaj sînt voit vagi, ambigue, perfect comparabile exprimării tradiționale în poezia antică a profețiilor, a viselor. Al doilea subcapitol (p. 15—20) analizează interpretarea dată de doica Poppaeei visului în cauză (v. 740 și urm.), interpretare, care, în pofida eforturilor întreprinse de *nutrix*, nu izbutește să alunge spaima împărătesei și nici ambiguitățile limbajului. Primul subcapitol al celui de al doilea capitol, *thalamus* și sabia (p. 22—37), opune între ele visul Poppaeei și visul Octaviei (v. 115 și urm.). În aceste două vise și în întreaga tragedie, P.K. deslușește semnele a patru motive fundamentale : *thalamus*, furia, sabia și teama. Ultimul subcapitol — și cel mai important (p. 38—52) —, intitulat *Victoria populi Romani*, pune în relație idealurile « populiste » ale partizanilor Octaviei cu propaganda întreprinsă, după moartea lui Nero, de către Galba și Vespasian, propagandă ilustrată de legendele monedelor emise sub acești împărați. Aceste legende, bine cunoscute lui P. K., comportă aceleași idealuri « populiste » — GENIO POPVLI ROMANI, SECVRITAS sau VICTORIA POPVLI ROMANI — și îmbracă într-un limbaj aproape republican obiectivele unor forțe, care de altfel nu urmăreau o revoluție și abolirea Principatului, ci doar reformarea lui (p. 48). În sfîrșit, P.K. datează *Octauia* în timpul scurtei domnii a lui Galba, deoarece tragedia ar celebra victoria repurtată de acesta din urmă asupra lui Nero

(p. 52—53). În vreme ce epilogul (p. 53—54) sintetizează asemenea idei, apendicele I (p. 55—57) analizează o serie de simetrii din *Octauia*, care nu se întîlnesc niciodată la Seneca, pledînd așadar pentru atribuirea tragediei unui alt autor. Mai important ni se pare apendicele III (p. 61), care observă că în *Octauia* nu este menționat Otho, soțul Poppaeei, în momentul cînd ea devenise amanta lui Nero. În primele luni ale domniei lui Galba, cînd Otho apărea ca principalul secondant al împăratului, orice referință la el, cu caracter contrariant, era riscantă. Ceea ce pledează pentru datarea tragediei la începutul domniei lui Galba.

Într-adevăr demonstrația lui P.K. ne-a convins pe deplin. Autorul tragediei Octaviei trebuie să-și fi scris și publicat opera la începutul scurtei domnii a lui Galba. El era, cum reliefează P.K., un autor de condiție modestă (p. 53). După părerea altor cercetători, un asemenea scriitor ar putea fi Annaeus Cornutus. Desigur însă că P. K. este îndreptățit să evidențieze că *Octauia* nu trebuie analizată ca o colecție de indicii ale datei cînd a fost scrisă (p. 20). Foarte interesantă și convingătoare ni se pare analiza scriiturii viselor din tragedie ca limbaj profetic, intențional ambiguu, inspirat dintr-o anumită tradiție a poeziei antice. Nu putem decît să apreciem ca ingenioasă și foarte interesantă această contribuție a lui P.K. la studierea literaturii anilor 60—70 e.n. Noi însă am pune în relație investigarea piesei cu stilul nou : autorul tragediei Octaviei se învederează mult mai îndrăzneț, mai novator decît Seneca în contestarea tiparelor dramatice clasice.

Bibliografia opusculului, serios constituită, este bogată, dar conține totuși mai multe lacune. Astfel nu este citată esențiala contribuție a lui V. Ciaffi (*Intorno all'autore dell' Octavia*, în RFIC, 15, 1936, p. 246 și urm.), ale cărei concluzii prefigurează în parte ipotezele judicioase ale lui P. K. Nu sînt de asemenea menționate contribuțile lui José António Segurado e Campos. După bibliografie, savantul danez plasează 261 de note, erudite și în același timp interesante prin remarcile pe care le conțin.

Investigația lui Patrick Kragelund constituie o foarte prețioasă deschidere spre o nouă cercetare exhaustivă a tragediei *Octauia*. Am citit-o cu o deosebită plăcere.

București, mai 1984 *Eugen Cizek*

Lucrările Simpozionului național « Aristotel — 2300 ani de la moartea gînditorului ». Publicate de I. FISCHER și E. DUMITRAȘCU. Craiova, Tipografia Universității, 1981, 230 p.

Prezentăm cititorilor noștri prima publicație a filialei Craiova a Societății de studii clasice : « Actele » sesiunii științifice desfășurate în zilele de 26 și 27 mai 1979 la Facultatea de filologie a Universității locale (vezi cronica Manuelei Tecușan, StCl, 19, p. 123—124). Detaliile cuprinsului, organizat pe grupări tematice (Filozofie — logică, Politică, Știință, Poetică — Retorică, Supraviețuire), pot fi găsite în *Bibliografia clasică românească* de mai sus (numerele 120, 124, 156, 158, 162, 178, 181, 182, 183, 190, 197, 198 de la p. 110—112). Adăugăm numai că volumul se deschide (p. 5—10) cu prezentarea ședinței inaugurale și se încheie (p. 219—228) cu ședința conclusivă. E de remarcat că intervențiile din aceste ședințe cu caracter festiv s-au îndreptat nu numai spre evocarea personalității lui Aristotel, ci, mai ales, spre actualitatea permanentă a studiilor antice în general.

Din nefericire, condițiile grafice ale volumului nu sînt la înălțimea conținutului și a importanței manifestării (care a reunit specialiști din cele mai importante centre ale țării) ; ideea inițială de a-l tipări a fost pînă la urmă abandonată în favoarea reprografierii, ceea ce, în principiu, ar fi putut reprezenta o pierdere minoră, dacă tehnica procedeului, insuficient dominată, desigur, de minuitorii ei, n-ar fi avut ca rezultat o prezentare inestetică, cu pagini uneori greu lizibile. Tirajul, infim, nu va contribui la răspîndirea mulțumitoare a studiilor expuse în cadrul simpozionului (fapt care a determinat pe editori să dea autorilor libertatea de a-și republica, eventual în limbi străine, contribuțiile), dar va permite totuși fixarea în memoria participanților a unei manifestări excelent organizate (în primul rînd de președintele filialei și editor al textelor, E. Dumitrașcu).

Este un început care se cuvine oricum salutat, deoarece cuprinde, în sine, promisiunea unei dezvoltări ulterioare, pe care o sperăm cît mai fructuoasă.

București, mai 1983 *I.F.*

PETER GARNSEY (ed.), *Non-slave Labour in the Greco-Roman World*. Cambridge Philological Society, 1980, 99 p. (Supplementary Volume no. 6)

În ciuda dimensiunilor sale modeste, volumul publicat prin grija lui P. Garnsey și care reunește contribuțiile prezentate în cadrul secției de istorie antică a celei de a șaptea Conferințe internaționale de istorie economică (Edinburgh, 1978) reprezintă o contribuție însemnată și sub aspectul temei, și sub cel al direcțiilor ulterioare de cercetare pe care le deschide.

Organizată de Sir Moses Finley, dezbaterea referitoare la munca « non-servilă » în societatea greacă, elenistică și romană poartă amprenta tezelor generale și a unora dintre concluziile formulate de marele istoric al economiei și societății antice, începînd chiar cu conceptul de *non-slave labour*, care trimite, în forma sa litotică, la una din componentele fundamentale ale concepției lui Finley despre structurile sociale antice, originar dispuse într-un spectru continuu de statute de dependență în care o polarizare ulterioară introduce clivajul radical *libertate/sclavie*. Refuzul unor distincții categorice de natură formală duce nu atît la *oxymora* de tipul « dependent free labour system », cu care cititorul se obișnuiește repede de altminteri, cît la o radicalizare a demersului cercetării, atentă tot timpul la distincția între conținutul real și forma instituțională a raporturilor sociale. Împreună cu constatarea — comună tuturor autorilor care și-au adus contribuția la dezbaterea la care ne referim — imposibilității unei evaluări cantitative corecte a locului pe care producția « non-servilă » il ocupă în economia și societatea antică, de unde decurge orientarea către o evaluare c a l i t a t i v ă deopotrivă posibilă și necesară în actualul stadiu al cercetării, aceste elemente reprezintă motive comune, conferind unitate și coerență volumului, reunind cercetări mai extinse sau intervenții mai succinte datorate unui număr de opt reputați istorici ai antichității: Peter Garnsey, care semnează Introducerea (p. 1—5) și raportul *Non-Slave Labour in the Roman World* (p. 34—47); Yvon Garlan (*Le travail libre en Grèce ancienne*, p. 6—22); E. Ch. Welskopf (*Free Labour in the City of Athens*, p. 23—25); E. Lepore (*Grecia: il lavoro urbano*, p. 26—29); H. Kreissig (*Free Labour in the Hellenistic Age*, p. 30—33); S. M. Treggiari (*Urban Labour in Rome: Mercennarii and Tabernarii*, p. 48—64); J. E. Skydsgaard (*Non-slave Labour in Rural Italy during the Late Republic*, p. 65 — 72) și C. R. Whittaker (*Rural Labour in three Roman Provinces*, p. 73—99).

Contribuțiile referitoare la economia greacă, începînd cu cea foarte nuanțată, a lui Yvon Garlan, însumează un efort fertil de reexaminare a problemelor sub dubla incidență a raporturilor socio-economice ca atare, dar și a impactului structurilor politice și mentalităților civice asupra locului și rolului diferitelor categorii de lucrători liberi în societatea greacă. Dominată prin forța împrejurărilor de documentația ateniană, secțiunea consacrată lumii grecești nu ia decît incidental în discuție problema producătorilor dependenți în agricultura cetăților unde prevalează « modelul hilotic ». Departe de a reprezenta o carență, această opțiune permite aprofundarea unor domenii mai puțin investigate în ultima vreme decît acela al categoriilor *metaxy eleutheron kai doulon*; cîștigul dobîndit astfel e notabil, fie că-i vorba de varietatea categoriilor socio-profesionale examinate de Garlan, de precizia sintetică a concluziilor Elisabethei Welskopf sau de schița de istorie a *demos*-ului urban pe care o realizează, într-un text deosebit de dens, Ettore Lepore. Comunicarea lui H. Kreissig, consacrată muncii non-servile în lumea elenistică, pune în lumină aspecte particulare de un deosebit interes referitoare atît la progresul muncii retribuite (*paid labour*) în centrele urbane (poate și sacerdotale) ale Orientului, cît și la dubla relație între acest tip de activitate, munca servilă și statutele de dependență din agricultură.

Mai extinsă ca spațiu și, măcar în parte, ca arie de cuprindere, secțiunea referitoare la munca non-servilă în lumea romană pornește și ea de la distincții particularizate între diferitele tipuri și categorii de muncă non-servilă — arendași și liberți, clienți și *mercennarii*, meșteșugari « self-employed » și administratori. Una din concluziile cele mai importante ale cercetării lui P. Garnsey, susținută în aspecte particulare și de cele ale lui J. E. Skydsgaard și C. R. Whittaker, se referă la caracterul limitat al exploatării mîinii de lucru servile în agricultura romană și, corespunzător, la importanța diferitelor forme de dependență, *de facto* și *de iure*, asigurînd exploatarea în acest sector dominant al producției antice. Contribuția lui S. M. Treggiari despre meșteșuguri și meșteșugari la Roma pune în evidență varietatea serviciilor oferite, gradul înalt de specializare a activităților artizanale, de la *citrarii*, lucrători în lemn prețios, la *alipilus* (depilator axial); pitorescul acestor îndeletniciri e mai puțin însemnat poate decît mărturia cu privire la diversificarea îndeletnicirilor secundare și terțiare la Roma (lista de *opifices* și *tabernarii* menționați în inscripții cuprinde numai pentru Roma 160 de specialități); mai puțin important, oricum, decît concluzia de ansamblu, contrazicînd integral acea *communis opinio* după care locuitorii Romei imperiale erau în chip majoritar o plebe parazitară fără ocupație.

Concluziile sînt sintetizate de Peter Garnsey in introducere, care pune în evidență atît importanța demonstrațiilor și analizelor însumate de prezentul volum, cît și direcțiile ulterioare de continuare a cercetării. Alături de diversificarea și aprofundarea studiilor particulare referitoare la cetăți anume (Atena, dar și altele), la provincii și grupuri de provincii ale Imperiului roman, care pot îmbogăți și nuanța încă și mai mult concluziile etapei actuale, o direcție complementară pare a se impune ca indispensabilă progresului real al cercetării — aceea a relației între munca non-servilă și proprietate pe planul socio-economic, între munca liberă și calitatea de cetățean pe planul suprastructurilor. Căci, dacă un concept global ca acela de *non-slave labour* poate fi funcțional și, am zice, autarkic, în examinarea raporturilor de producție urbane, el e doar în parte operant în domeniul raporturilor agrare, unde riscă să neutralizeze opoziția, constitutivă pentru cetatea antică, între p r o p r i e t a r u l a g r a r - c e t ă ț e a n

şi restul persoanelor şi grupurilor într-un fel sau altul angajate în producţia agricolă. Nu atît munca non-servilă în sine, cît relaţia ei cu sfera proprietăţii — şi, implicit, a politicului — poate elucida cu adevărat probleme esenţiale, cum ar fi aceea a locului ţărănimii libere în instituirea şi progresul cetăţii antice, tocmai pornind de la interferenţele, dar şi de la parţiala non-coincidenţă între configuraţia raporturilor productive şi cea a structurilor fundamentale ale politicului în lumea antică.

Bucureşti, iunie 1983 *Zoe Petre*

KOSTAS BURASELIS, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasien.* München, Verlag C.H. Beck, 1982, XI+208 p. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 73)

Macedonia, prin poziţia geografică, ocupa colţul de nord-vest al mării Egee, dar interesele şi relaţiile sale politice o legau mai degrabă de interior, ca putere continentală. Structura regatului macedonean, dominată de forme tradiţionale, dacă nu chiar arhaice, nu oferea o deschidere către mare şi spre o politică angrenată în interesele egeene. Dar Filip al II-lea şi marea aventură asiatică a lui Alexandru au transformat rapid Egeea într-un lac macedonean, plasată de aici înainte în centrul politicii internaţionale a diadohilor. K. B. îşi propune să examineze locul acestui spaţiu în politica regilor macedoneni, în veacul care urmează morţii lui Filip III Arrhidaios (315—231), şi anume între urcarea pe tron a lui Kassandros şi moartea lui Antigonos Gonatas.

Astfel, Kassandros a urmărit să ocupe în vestul Asiei Mici doar cîteva avanposturi macedonene, pentru a forma o primă linie defensivă împotriva unor eventuale atacuri ale celorlalţi diadohi dinspre Răsărit. În opinia autorului, Kassandros nu a avut intenţia de a obţine expansiunea macedoneană în această regiune, pentru care ar fi avut nevoie de o flotă puternică. El s-a menţinut numai în cadrul bunei tradiţii continentale macedonene. Situaţia se schimbă sub domnia lui Demetrios Poliorketes, care a considerat urcarea sa pe tron nu ca ţel final al carierei sale politice, ci ca o poziţie cîştigată în vederea reactualizării politicii antigonide din Egeea şi din interiorul Asiei. Asemenea aspiraţii au izvorît şi din schimbarea structurii dominaţiei sale asupra oraşelor greceşti: ca rege al Macedoniei el obţinuse — în ciuda trecutului său de «eliberator» al grecilor — un sever control şi limitare a libertăţii acestora, nemaiputînd conta pe loialitatea lor.

Antigonos Gonatas, după urcarea sa pe tron (276), a încercat să ia o poziţie rezonabilă, de compromis între trecutul antigonid şi interesele de atunci ale Macedoniei. Conservarea unei flote considerabile şi refacerea hegemoniei asupra peninsulei greceşti au fost însă considerate drept un pericol potenţial de către Ptolemei. Prin războiul chremonidic, ei au încercat să îngrădească creşterea puterii macedonene şi dominaţia lor în Egeea. Antigonos înţelegea însă că stăpînirea acestei mări era vitală pentru Macedonia. Cele două bătălii navale cîştigate de el (Kos, Andros) împotriva Ptolemeilor i-au asigurat dominaţia asupra Cicladelor. După moartea sa, executarea următorilor paşi pe drumul insulelor egeene către Răsărit avea să rămînă mult timp un deziderat.

Bucureşti, mai 1984 *Petre Alexandrescu*

EUGEN CIZEK, *Néron*. Paris, Librairie Arthème Fayard, 1982, 474 p.

Cunoscut specialist în domeniul istoriei politice şi culturale a principatului, profesorul E. Cizek a publicat recent în prestigioasa editură pariziană Arthème Fayard o biografie a lui Nero. Cu zece ani în urmă acelaşi autor publicase în editura E. J. Brill un amplu studiu intitulat *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, redactat după toate canoanele monografiilor ştiinţifice, cu numeroase discuţii critice ale izvoarelor şi ale principalelor interpretări moderne. Spre deosebire de *L'époque de Néron*, biografia are un caracter de popularizare, astfel încît, fără să sacrifice spiritul ştiinţific, autorul renunţă la o serie de discuţii care ar fi fost oţioase, dat fiind că biografia se adresează publicului larg. Capitolele cărţii sînt următoarele: *Néron et son image, La pérsonnalité de Néron, L'inspiration politique et idéologique, Le néronisme, La cour et les micro-unités sociales, La politique intérieure et la société romaine, La politique extérieure, Religion, culture et styles, La chute de Néron, Conclusion*, urmate de două apendice (Repere cronologice, izvoare) şi de o bibliografie selectivă grupată tematic.

În linii mari biografia reia ideile expuse în studiul publicat acum zece ani. Pentru a nu repeta unele considerații ne mărginim să amintim celor interesați că am publicat o recenzie la cartea *L'époque de Néron* în Revista de istorie, 27, 1974, 10, p. 1580—1582. Dar biografia nu este pur și simplu o transpunere în stil de popularizare a vechiului studiu, ci reluarea problemelor pe baza cercetărilor făcute în ultimii ani. O serie de chestiuni sînt dezbătute mai nuanțat, de pildă refuzul împăratului de a vizita în cadrul călătoriei în Grecia orașele Atena și Sparta, importanța vizitei imperiale la Corint etc. În cele ce urmează ne vom limita numai la unele aspecte, pe care nu le-am discutat în recenzia publicată la volumul *L'Époque de Néron*.

Autorul insistă asupra faptului că Nero ar fi încercat să înfăptuiască o « reformă axiologică ». Axiologia este însă un termen aparținînd domeniului filozofiei și nu credem că poate fi aplicat unei tendințe politice, chiar dacă aceasta implică și unele preferințe estetice. « Reformă axiologică » ar însemna o redefinire și reierarhizare a valorilor în cadrul unui sistem filozofic. Or, nu avem nici o dovadă că Nero ar fi avut asemenea intenții. Despre el se poate spune numai că prin structură el aspira către alte valori decît cele romane tradiționale. Dar adoptarea unui mod de viață nu înseamnă înfăptuirea unei « reforme axiologice ».

De altminteri, Nero nu este inventatorul unui sistem și, de aceea, utilizarea termenului de *neronism* ni se pare a fi impropriе. Nero se înscrie pe linia politică a lui Iulius Caesar, Marcus Antonius, Caligula. Caesar a fost primul care a încercat să introducă la Roma monarhia autocrată de tip elenistic. Adoptarea unui program politic nu trebuie confundată cu inventarea unui sistem; sigur, între adepții autocratismului monarhic la Roma în secolul I e.n. există deosebiri, dar dacă pe această bază adoptăm termenul de *neronism*, atunci în mod logic vor trebui adoptați și cei de *othonianism*, *claudism* etc., ceea ce ar fi absurd.

Cîteva chestiuni de detaliu:

La p. 76 autorul susține că Germanicus ar fi fost « precursorul mai abil și mai prudent al fiului său Gaius-Caligula ... și că ar fi vrut să-și întărească puterea urmînd modelul lui Marcus Antonius ». Afirmația ni se pare hazardată; este cert că între imaginea lui Germanicus așa cum apare ea în literatura principatului și cea pe care o putem deduce din edictele promulgate de el în Egipt și din atitudinea adoptată în timpul șederii lui în Orient există deosebiri mari. Dar prefigurarea principatului lui Caligula nu rezultă de nicăieri. Nici un element nu permite o asemenea concluzie. Ni se pare semnificativ faptul că niciodată Gaius nu a invocat în sprijinul actelor sale precedentul Germanicus. A spune că acesta din urmă ar fi aspirat către o monarhie de tip autocrat înseamnă a face istorie ipotetică.

La p. 91 în sprijinul ideii că Nero pînă la sfîrșitul domniei a încercat să menajeze susceptibilitățile romane este invocat un *aureus* care pe avers prezintă portretul împăratului cu legenda NERO CAESAR AVGVSTVS, iar pe revers un templu circular și legenda VESTA. Smallwood datează moneda 64—68. Prof. Cizek, utilizînd-o ca argument pentru unele atitudini tradiționaliste ale lui Nero spre sfîrșitul domniei, împinge datarea către anul 68. Dar, în 68 Nero nu mai ține seama de tradiția romană! Acest fapt ne îndeamnă să datăm moneda în 64—65. Încă un argument în favoarea acestei datări: după 66, încheierea păcii cu parții, Nero preia titlul de *imperator*, titlu care apare pe aproape toate monedele și inscripțiile posterioare acestui eveniment. Or, el lipsește de pe moneda în discuție. Deci 66 este un *terminus ante quem*. După opinia noastră ea a fost emisă fie în 64, prima încercare a lui Nero de a pleca în Grecia, cînd împăratul a vizitat templul Vestei (cf. Tac., *Ann.*, 15, 36, 2; Suet., *Nero*, 19, 1—2), fie în 65 după incendiul Romei, cînd Nero a făcut mari eforturi pentru a convinge opinia publică de atașamentul său față de cetatea eternă. Cu alte cuvinte, moneda nu poate fi invocată, după opinia noastră, ca un argument pentru tendințe tradiționaliste adoptate de Nero în ultima fază a domniei.

Cartea este scrisă într-un stil alert, dinamic și nu rareori dramatic, adică un stil propriu unei cărți care se adresează publicului larg. Dar interesul ei depășește caracterul de popularizare: ea se înscrie în chip neîndoielnic în rîndul lucrărilor de referință dedicate domniei ultimului Iulio-Claudian.

București, aprilie 1983 *Gh. Ceaușescu*

JENŐ FITZ, *The Great Age of Pannonia (A. D. 193—284)*. Budapest, Corvina Kiadó, 1982, 80 p. + 24 planșe aparte (Hereditas).

Lucrarea este o concisă și sistematică prezentare a istoriei celor două provincii romane ale Pannoniei; ea începe cu evocarea războiului civil care a adus la tron pe Septimius Severus, proclamat împărat la Carnuntum, apoi tratează despre: vizita imperială din 202, viața economică și socială, culte și viață religioasă, artă și cultură, istorie militară și politică. Epoca Severilor a reprezentat, în general pentru provinciile dunărene, ultima mare perioadă de înflorire; a urmat o îndelungată criză, « catastrofa » din timpul lui Gallienus, apoi încercarea de redresare a situației

pe timpul lui Claudius II şi Aurelian. Un tabel cronologic ne dă simultan o imagine a marilor evenimente din viaţa imperiului, din regiunile dunărene învecinate şi din Pannonia. Urmează o substanţială bibliografie, cu ajutorul căreia cititorul este introdus în ceea ce este esenţial din literatura problemelor tratate în carte.

Cea mai interesantă este însă ilustraţia, pe de o parte desene ce însoţesc textul (hărţi, planuri, încercări de reconstituiri de edificii, monede cu portrete imperiale), dar mai cu seamă ilustraţia foto, de calitate excelentă (102 figuri grupate în 24 planşe; vezi explicaţia detaliată a ilustraţiei la p. 73—80).

Astfel, deşi urmăreşte doar a da o imagine generală asupra istoriei Pannoniei în secolul al III-lea e.n., lucrarea este utilă şi specialiştilor, în special în procesul de învăţămînt, ca o ilustrare reuşită a vieţii provinciale romane.

Bucureşti, mai 1984 *Constantin C. Petolescu*

VINCENZO MANNINO, *L'« Auctoritas patrum »*. Milano, Giuffrè, 1979, 151, p. (Università di Roma, Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romano e dei diritti dell'Oriente mediterraneo, LIV), 4200 L.

Această instituţie juridică este una din cele mai interesante ale vechiului drept roman datorită complexităţii sale intrinseci, ceea ce a determinat o relativ extinsă bibliografie, precum şi evoluluţiei sale juridico-istorice. Că aserţiunea precedentă nu este cu nimic exagerată sîntem convinşi tot mai mult pe măsură ce parcurgem cartea de faţă în care autorul — sîntem preveniţi — se opreşte doar la cîteva aspecte, e drept, cele esenţiale: precizarea valorii originare a expresiei *patres auctores*, identificarea acestora de-a lungul perioadei republicane, caracterul şi conţinutul instituţiei înainte şi după sec. IV î.e.n., precum şi cîmpul ei de aplicaţie. O reexaminare critică riguroasă a izvoarelor literare, epigrafice şi juridice şi, totodată, a rezultatelor exegezei anterioare, de care uneori se delimitează net, defineşte cercetarea lui Vincenzo Mannino, care se arată în egală măsură atent la contextul politico-social în continuă schimbare. Concluziile subliniază semnificaţia şi cîmpul de aplicaţie mereu altele ale aceleiaşi insitituţii juridice.

Auctoritas a însemnat încă din faza mai veche a dreptului antic un complement al intervenţiei poporului. În perioada monarhiei latino-sabine se semnalează intervenţia acestor *patres auctores* cu prilejul numirii primilor patru regi ai Romei cînd regentul prezenta noul suveran. Dominaţia etruscă marchează un declin accentuat al instituţiei. În perioada următoare *auctoritas patrum* desemnează puterea deţinută de *patres* de a aproba rogaţia magistruală sau de a ratifica — în sens preventiv — intervenţia comiţiilor. *Patres*, care continuau să fie senatorii, exercitau acum un control politic cu caracter discreţionar, nesupus nici unei alte condiţionări. O dată cu egalizarea socio-juridică a plebeilor cu patricienii, în contextul aprobării legilor *Publilia Philonis* şi *Maenia*, senatul pierde puterea de a aplica *auctoritas* după votul popular, care dobîndeşte astfel o validitate autonomă. Instituţia se aplică doar în cazul rogaţiei magistruale, avînd caracter neobligatoriu. După reforma din sec. IV—III î.e.n. se ajunge ca expresiile *auctoritas patrum, senatus auctoritas* şi *senatus consultum* să fie aproape identice, dar — subliniază autorul—, datorită autorităţii politice şi morale a organului de la care proveneau hotărîrile, împotrivirea faţă de conţinutul lor era dificilă. *Auctoritas patrum* şi-a păstrat importanţa numai în privinţa plebiscitelor, dar nu a mai avut caracter obligatoriu după *lex Hortensia*.

Chiar şi numai urmărind liniile cele mai generale ale cercetării lui V. Mannini, de altfel remarcabilă şi prin multitudinea precizărilor de nuanţă, ne putem face o idee despre seriozitatea cu care şi-a conceput întreprinderea.

Piatra-Neamţ, decembrie 1983 *Marius Alexianu*

Fasti Ostienses. Edendos, illustrandos, restituendos curauit Ladislav VIDMAN. Pragae, in aedibus Academiae Scientiarum Bohemoslouacae, 1982, 159 p. + 20 planşe.

După ce, în 1957 a adunat şi publicat fragmentele din *Fasti Ostienses* descoperite după ediţia lui Attilio Degrassi (*Inscriptiones Italiae*, XIII, 1, Roma, 1947, p. 173—241 cu add. p. 571—572, texte şi ilustraţii) în cartea sa, *Fasti Ostienses*. Post Attilium Degrassi edendos atque illustrandos curauit L. Vidman (Rospravy Československé Academie Věd, 67, 6.), L. Vidman a reeditat integral *Fasti Ostienses* în 1982, însoţindu-le de comentarii şi o bibliografie modernă şi pe cît posibil completă. El a intreprins o revizuire a tuturor documentelor păstrate la Ostia şi a adăugat toate fragmentele descoperite în cursul săpăturilor recente.

Pentru o prezentare cît mai economică, L. Vidman a grupat separat descrierea, locul de păstrare şi de publicare a tuturor pieselor, în ordine cronologică, urmate de o încercare de reconstituire a poziţiei lor originale, apoi de textele reproduse în minuscule în aceeaşi ordine cronologică, şi de comentarii detaliate. Fragmentele păstrate sînt toate ilustrate, iar, la finele cărţii, *Indices* cuprind numele de persoane, împăraţi şi casa imperială, cu indicaţiile cronologice şi evenimentele mai de seamă consemnate în documente în timpul fiecărui împărat.

Cum se ştie, Fasti Ostienses se întind pe un arc de timp vast, între 49 î.e.n. şi 175 e.n., cu unele întreruperi. Ele păstrează informaţii unice pentru istoria imperială, prezentînd pentru fiecare an numele consulilor, evenimentele mai de seamă şi magistraţii locali de la Ostia. Textele sînt scurte, concise, dar adesea cu referiri la evenimente importante a căror consemnare şi datare precisă le conferă o mare valoare documentară.

Listele consulilor în limitele cronologice cuprinse de Fasti Ostienses au putut fi stabilite în bună măsură cu ajutorul acestor Fasti, numele a numeroase personaje menţionate în sursele literare sau în alte inscripţii au fost completate şi datate exact graţie ştirilor păstrate pe fragmentele de la Ostia.

Comentariul informaţiilor din Fasti de la Ostia, referirile la textele literare şi la abundentul material epigrafic apărut în ultimele decenii au fost posibile numai graţie profundei cunoaşteri de către autorul acestei noi ediţii a istoriei imperiale şi a prosopografiei romane de la finele Republicii şi din primele două secole ale epocii imperiale romane, precum şi a nenumăratelor studii de specialitate.

Pentru istoria Moesiei şi a Daciei interesante sînt mai ales fragmentele din anii 102—113. Fragmente din anul 102 îl amintesc pe Fabius Iustus, consul suffectus împreună cu Licinius Sura. Pentru acelaşi an, un text foarte fragmentar a fost întregit în două variante : L. Vidman : ... *[Decibalus, rex Dacorum, in]/uocauit [fidem ? do-] min[ationis ? R(omanae)? et ueniam ante]/ tribuna[l precat]us est. V[.. imp. Traianus]/ de Dacis [triump]hauit.* S. Mazzarino, Epigraphica, 40, 1978, p. 241—246=AnÉp., 1978, nr. 61 : *[Imp. Nerua Traianus Aug. Ger. contionem ad]/uocauit [qua cogno]min[atus est Dacicus, et deos in]/ tribuna[li precat]us est. V [... k. Ian. Traianus] de Dacis [triump]hauit.* Varianta a doua, mai probabilă, atestă triumful lui Traian în primul război dacic.

De o importanţă cu totul aparte este ştirea din anul 105 : *pr. non. Iun. Imp. Nerua Traianus Augustus in Moesia profectus*, ştire care datează exact ziua plecării lui Traian în cea de a doua campanie dacică — singura care consemnează acest eveniment.

Fragmentul din anul 106 atestă încheierea celei de a doua expediţii dacice, confirmînd opiniile conform cărora Dacia a fost cucerită şi învinsă în anul 106, iar capul lui Decebal adus ca trofeu la Roma : ... *caput] Decibali [... in sca]lis Gemoni[is ...].*

În anul 113 împăratul Traian dedică în for columna : ... *III id. Mai. Imp. Traianus [templum Ve]neris in foro Caesaris et [columna]m in foro suo dedicauit.*

Aceste cîteva exemple arată valoarea documentară pentru istoria universală veche şi pentru istoria antică a ţării noastre a fragmentelor adunate în *Fasti Ostienses*, precum şi contribuţia eruditului comentariu ce le însoţeşte, la cunoaşterea evenimentelor şi a prosopografiei din timpul Imperiului timpuriu.

Bucureşti, iunie 1983 *Emilia Doruţiu-Boilă*

BORKA DRAGOJEVIĆ-JOSIFOVSKA, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. VI. *Scupi et la région de Kumanovo.* Belgrad, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1982, 197 p.

Noul volum cu inscripţiile antice din Moesia Superior, publicat sub auspiciile Centrului de studii epigrafice şi numismatice al Facultăţii de filozofie a Universităţii din Belgrad, este cel de-al şaselea din seria proiectată — din care au apărut pînă acum vol. I (1976 ; inscripţiile de la *Viminacium*) şi IV (1979 ; inscripţiile din zona *Naissus-Remesiana-Horreum Margi*). Ultimul volum care a văzut lumina tiparului cuprinde inscripţiile din colţul de sud-est al provinciei — teritoriul coloniei *Scupi* şi zona adiacentă Kumanovo.

Volumul începe cu un scurt *cuvînt înainte* semnat de prof. Fanula Papazoglu ; urmează abrevieri bibliografice (p. 9—11), apoi o concisă dar cuprinzătoare informare privind transmiterea, publicarea şi conservarea monumentelor (p. 13—14).

Corpus-ul epigrafic este precedat de o întinsă *Introducere istorică* (p. 15—16) privind regiunea Skopje şi Kumanovo în epoca preromană (situaţia geografică şi cercetarea arheologică ; dardanii şi cucerirea romană ; căile de comunicaţie), *colonia Scupi* şi teritoriul său (numele şi situarea oraşului ; sursele literare ; *Scupi* înainte de întemeierea coloniei ; crearea şi organizarea

coloniei; teritoriul; topografia orașului; populația; tipologia stelelor funerare), regiunea Kumanovo în antichitate (limitele regiunii; evoluție economică și organizare; așezările antice ale regiunii; stațiuni vamale; populație).

Corpus-ul (p. 47—184) cuprinde un număr de 248 de inscripții — cîteva grecești (nr. 19, 20, 61, 81, 177, 179—184, 187, 188, 246, 247), dar cele mai multe latine; ele sînt grupate în patru secțiuni: inscripții din *colonia Scupi* (nr. 1—193), stîlpi miliari (nr. 194—206), inscripții din regiunea Kumanovo (nr. 207—247); o inscripție de proveniență nesigură (nr. 248). Cu excepția miliariilor, grupate separat, inscripțiile sînt prezentate pe categorii: votive, onorifice, funerare; ediția urmează criterii riguroase, impuse încă de la publicarea primului volum: date tehnice, textul epigrafic însoțit de imaginea fotografică, comentariu (istoric și epigrafic). Indicii (p. 185—194) facilitează consultarea volumului, iar un tabel de concordanțe bibliografice permite confruntarea rapidă a surselor epigrafice privind fiecare inscripție.

În încheiere, se cuvine a sublinia condițiile grafice excepționale în care apare întreaga serie, ca și publicarea într-o limbă de circulație internațională, care permite parcurgerea fără dificultăți a comentariului ce însoțește fiecare text epigrafic.

București, martie 1984 *Constantin C. Petolescu*

Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig, I: *Frühe Tonsarkophage und Vasen*, hg. und bearb. von Ernst BERGER und Reinhard LULLIES, mit Beiträgen von John BOARDMAN, Günter NEUMANN, Ingo PINI, Margot SCHMIDT, Erika SIMON und Emily VERMEULE; II: *Terrakoten und Bronzen*, hg. von Ernst BERGER, mit Beiträgen von Ernst BERGER, German HAFNER, Helga HERDEJÜRGEN, Emil KUNZE, Gérard SEITERLE und Vera SLEHOFEROVA. Basel — Mainz, Archäologischer Verlag — Ph. v. Zabern (Komm.), 1979, 1982, 251, 312 p. (Veröffentlichungen des Antikenmuseums Basel, Bd. 4 /1—2)

«Das Antikenmuseum» de la Basel este unul dintre cele mai frumoase și mai moderne muzee din Apusul Europei. Deschis în 1966, el este dedicat în special artei grecești și cuprinde o excepțională varietate de monumente de prima mînă (neașteptat de multe și splendide originale grecești de sculptură, arme arhaice perfect conservate, vase atice atribuite sau semnate de marii ceramiști ai figurilor negre și roșii, vase italiote cu interesante reprezentări iconografice, teracote în special din Sicilia și din Magna Graecia). Piesele sînt expuse cu mult gust, fără a se stingheri una pe alta, iluminate discret din unghiurile cele mai potrivite. Directorul muzeului, prof. Ernst Berger, și echipa sa de colaboratori au creat o atmosferă intens stimulantă și elevată, continuînd tradiția la Basel a unuia dintre cele mai active și mai înnoitoare centre de cercetare a artei grecești.

Toate acestea se datoresc și faptului că cea mai mare parte a muzeului cuprinde colecția de piese antice a soților Irene și Peter Ludwig din Aachen. Colecția Ludwig, una dintre cele mai valoroase din Europa, cuprinde opere de artă din diverse epoci. Aproape toate sectoarele ei au fost atașate unor mari muzee. Colecția antică, din care cele mai numeroase piese au intrat în muzeul de la Basel, cuprinde obiecte din perioada cuprinsă între al II-lea mileniu î.e.n. și epoca imperială romană, cele mai multe din sec. VI—V î.e.n. Publicația colecției Ludwig din acest muzeu este prevăzută a avea 3 volume, dintre care au apărut primele două.

Volumul I cuprinde catalogul vaselor grecești, italiote și etrusce, precum și două sarcofage (unul minoic, celălalt micenian), urmat de cîteva studii speciale asupra unor piese mai deosebite. Cea mai mare parte dintre piesele publicate în volum au fost deja expuse în cadrul unei expoziții organizate la Hessisches Landesmuseum Kassel, între 25 mai și 6 octombrie 1968, cu un catalog redactat de R. Lullies (*Griechische Kunstwerke Sammlung Ludwig, Aachen*, Aachner Kunstblätter, Bd. 37, 1968). Textele și cea mai mare parte din clișee au fost preluate din acest volum, cu unele întregiri bibliografice. Actualul volum cuprinde 24 vase achiziționate între timp, pentru care, alături de R. Lullies, au lucrat Ingo Pini, Erika Simon și Margot Schmidt (mai ales ceramica italiotă). Cîteva observații la acest catalog: craterul-deinos cat. 8, nord-ionian, datat «către 600 î.e.n.», poate aparține celui de al doilea sfert al sec. al VI-lea, fiind contemporan cu amforele din clasa Levitsky, prin friza zoomorfă (cf. *Histria* IV, cat. 5—8), și cu farfuriile cu picior înalt sau inelar, prin decorul floral (*ibidem*, cat. 103 urm.). Deinos-ul cu suport înalt protocorintic tîrziu, cat. 9, piesă rară și splendid conservată, a fost examinat de J. Boardman într-un studiu special din Antike Kunst, 13, 1970, p. 22—24, reprodus în partea a doua a cărții. Două vase cat. 10—11, o oenochoe plată și una înaltă, protocorintice tîrzii, au fost atribuite amîndouă pictorului de la Vatican, identificat încă de H. Payne, și configurează acum mai bine opera acestui artist. Craterul cu colonete, corintic mijlociu spre tîrziu, cat. 13, achiziționat recent, a fost atribuit grupului «Dreimädchen», din care face parte și skyphos-ul din colecția Severeanu din București (CVA 2, pl. 7), atribuit pictorului de la Samos. Dintre vasele atice cu figuri negre

semnalăm două amfore « one piece » tip B, atribuite pictorului lui Amasis (cat. 19—20), din perioada tîrzie a carierei sale. Este interesantă amfora din aceeaşi categorie (cat. 21), cu reprezentarea epifaniei lui Dionysos. Amfora sub-nikosthenică cat. 26 are pe gît reprezentarea unei figuri feminine înaripate, în fugă spre dreapta, amintind de gorgona fugind de pe cupa tip C descoperită la Tariverdi, pe care o atribuiam unui atelier din Eretria (*Histria* IV, cat. 257). Hydria cat. 30 a fost recent atribuită de către D. von Bothmer unui atelier eubeic. Cele mai valoroase piese sînt însă vasele atice cu figuri roşii. Cupa cu ochi profilactici a pictorului Oltos, cat. 34, se distinge prin calitatea desenului. Se remarcă 3 vase ale pictorului de la Berlin, acest important artist din faza de tranziţie de la stilul arhaic-tîrziu la cel sever. Unul din ele, deinos-ul cat. 39, este ilustrat cu scena plecării lui Zeus din Olymp, şi a fost comentat de R. Lullies într-un studiu special din Antike Kunst 14, 1971, p. 17—23, reprodus la sfîrşitul volumului. Ca şi deinos-ul, amfora cat. 40 aparţine perioadei mijlocii a activităţii pictorului. Lekythos-ul cat. 41, decorat cu un « Daseinsbild » al lui Apollo, face parte din ultima sa perioadă de lucru. O pelike, cat. 49, a pictorului de la Villa Giulia, reprezintă o replică aproape fidelă a cunoscutului vas, adesea reprodus, din colecţia Muzeului Metropolitan din New York (Beazley, ARV² p. 619.17), cu reprezentarea lui Apollo încadrat de Artemis şi Leto, în atitudinea « Spendende Götter ». O interesantă oenochoe (tip Beazley ARV² p. L, forma 7 = Richter-Milne, fig. 132), datînd de la sfîrşitul veacului al V-lea, cat. 59, a prilejuit[1] interesante comentarii din partea Adrianei Lezzi-Hafner privind existenţa unui singur atelier atic specializat în producerea acestei forme, atelier în care lucrau mai mulţi pictori, cei mai importanţi fiind pictorul Makaria şi pictorul Taurului. Doi lekythoi cu fond alb, cat. 60—61, dintre care primul cu reprezentarea unei Erinys avînd doi şerpi şi alergînd către stînga, însoţită de inscripţia ἔσθ[ε]τον sau ἔσθ[ι]τον (dualul imperativ prezent al verbului ἔσθω : 'mîncaţi, voi doi !'). Dintre vasele italiote se remarcă craterul-clopot cat. 70, cu o interesantă reprezentare a legendei lui Laokoon, examinată într-un studiu special la sfîrşitul volumului de către Margot Schmidt. Pe acest vas este interesantă reprezentarea epifaniei lui Apollo alături de statuia sa.

Volumul al doilea cuprinde două secţiuni, teracote şi bronzuri. Economia lucrării a suferit, în avantajul ei, o schimbare. S-a renunţat la studiile speciale de la sfîrşit, acordîndu-se o mai mare libertate autorilor în examinarea pieselor, unele exegeze atingînd proporţiile unor importante studii. În prima secţiune se publică 136 de teracote, cele mai multe din Grecia Mare (Tarent şi Medma), din fosta colecţie Tom Virzi de la New York, expuse în cadrul unei expoziţii temporare la Berna în 1978, *Götter, Menschen und Dämonen*, cu un catalog al Helgei Herdejürgen (autoarea descrierilor din acest volum). Lotul tarentin reprezintă o bună selecţie pentru uriaşa cantitate de teracote din acest oraş, cunoscute pînă acum. Se remarcă personajul masculin culcat, caracteristic acestui atelier, piesa cea mai veche (cat. 88) de la sfîrşitul veacului al VI-lea î.e.n. Unele dintre aceste personaje poartă pe cap acea decoraţie în formă de diademă înflorată a cărei semnificaţie nu este bine clarificată încă. Interesantă de asemenea este seria de antefixe semicirculare datînd din sec. VI—IV î.e.n., decorate cu capete masculine sau feminine (cu elemente demonice sau dionysiace). Cel de al doilea lot provine din Medma (azi Rosarno), colonie lokriană din sudul Calabriei. Producţia coroplastică denotă influenţa metropolei, multe piese fiind chiar aduse din Lokroi. Piesele sînt într-un stil arhaizant de la începutul şi din mijlocul veacului al V-lea î.e.n. : femei în picioare sau aşezate purtînd pe umăr sau ţinînd cocoşi şi porumbei, cutii şi phiale, flori şi fiinţe masculine sau feminine înaripate. Atributele apar şi pe reliefurile lokriene. Un studiu amplu este dedicat de către Ernst Berger celor trei statuete de epocă imperială (vase plastice) reprezentînd pe Nemesis (cat. 212), Afrodita (cat. 213) şi pe Afrodita « cu coafură modernă » (cat. 214), achiziţionate la Istanbul, pentru care se identifică tipul statuar şi se urmăreşte tradiţia coroplastică. În sfîrşit, secţiunea dedicată teracotelor se încheie cu două statui portret, studiate de German Hafner, care aduc preţioase contribuţii la cunoaşterea originii etrusce a portretului roman.

Cea de a doua secţiune a volumului cuprinde catalogul bronzurilor şi se deschide cu descrierea unui scut grecesc arhaic, provenind dintr-un mormînt din Sicilia, foarte bine conservat. Studiul amplu este semnat de E. Kunze şi este însoţit de un apendice tehnic privind detaliile de fabricaţie a diverselor părţi, rezultatele unor analize metalografice, reprezentînd o importantă contribuţie la cunoaşterea armamentului grec. Ernst Berger prezintă în continuare (cat. 218—219) piese de podoabă arhaice pentru cal : un apărător de cap etrusc şi o pereche de apărătoare de cap greceşti din Grecia Mare (*Pferdestirnen*). Pentru cea de a doua, autorul face lista pieselor cunoscute pînă acum, împreună cu schiţa evoluţiei lor în timp, însoţită de interesante consideraţii asupra unor piese similare din Orient şi din aria traco-scitică. În sfîrşit, acelaşi arheolog prezintă o statuetă de bronz (Herakles şezînd) dintr-un car elenistic.

Publicate în condiţii grafice excepţionale, aceste două volume onorează atît colecţia Ludwig cît şi echipa de arheologi din « Antikenmuseum » de la Berna.

Bucureşti, iunie 1983 *Petre Alexandrescu*

RENATE TÖLLE-KASTENBEIN, *Frühklassische Peplosfiguren. Originale*. Textband; Tafelband. Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1980, 347 p., XVI p. + 176 pl.

În monografia Brunildei Sismondo Ridgway, *The Sever Style in Greek Sculpture*, Princeton, 1970, una dintre cele mai acute analize în spirit modern a sculpturii clasice timpurii, se exprimă rezerve cu privire la metodele tradiționale de abordare a acestei perioade. « Basically the subject has hitherto been approached in two ways: c h r o n o l o g i c a l l y , by trying to arrange extant monuments in a relative sequence based on stylistic development; and g e o g r a p h i c a l l y , by trying to distinguish different regional schools or by sketching the carrers of proeminent artists and their pupils. The first method leads to excess too many monuments usually being within the Sever Period: the second method, though also open to that danger, is the same time threatened with penury since our information on individual artists is best slanted and limited, and our knowledge of regional schools conditionel by chance finds. A combination of the two approaches gives approximately the same results, and does the t y p o l o g i c a l method, which tries to group monuments by categories in an attempt to discover the inner development within each class (p. 4) ». Drumul pe care îl propune cercetătoarea americană este cel al folosirii unui singur criteriu: « It seems best therefore to attempt a study of the Sever Style on stylistic criteria alone », drum totuși exclusivist și nerecomandabil pentru cercetarea unor școli regionale, sau chiar provinciale. Această poziție se poate justifica eventual numai pentru studiul marilor centre artistice. Este cunoscut faptul că, spre deosebire de perioada arhaică, granițele regionale în timpul clasicismului timpuriu sînt mult mai estompate. Marile personalități artistice exprimau mai degrabă spiritul general al timpului, decît acela al unor regiuni anume. Accente vestice sau orientale nu se citesc decît cu greutate în operele lor. Totuși reflecția lui Ernst Buschor pare mult mai înțeleaptă. Recunoscînd dificultatea decelării unor stiluri regionale în perioada Stilului Sever, marele arheolog münchenez adăuga: « dass aber auf der anderen Seite jene Frage [a cercetării unor școli regionale] kein müssiges Spiel ist und uns immer tiefer in das Wesen griechischer Kunst einführt, und dass sie nur Aussicht auf Lösung hat, wenn sie sich an dem vollen vorhandenen Schatz an Werken erprobt » (E. Buschor și R. Hamann, *Die Skulpturen des Zeustempel in Olympia*, 1924, p. 39).

R.T.K. s-a angajat pe o asemenea cale în monumentala lucrare privind personajele purtătoare de peplos, reprezentate atît în sculptura majoră, cît și pe piesele de bronz, în special pe mînerele de oglindă cu picior. Dintr-un cunoscut loc din Herodot, V 87, sîntem informați cu privire la schimbarea îmbrăcămintei feminine la Atena după anul 480: « începînd de atunci, [femeile ateniene] au trebuit să poarte chitonul de in, pentru a nu mai întrebuința fibulele. Înainte de această întîmplare, femeile ateniene purtau veșminte doriene, foarte asemănătoare cu cele corintice ». Termenul de *peplos* nu apare în text: dar el este utilizat convențional pentru a denumi noua îmbrăcăminte. Personajele îmbrăcate cu peplos sînt reprezentate începînd deci cu anul 480 și caracterizează sculptura greacă a Stilului Sever (480—450). Extinzînd cîmpul de cercetare și asupra microstatuariei de bronz, autoarea încearcă să depășească una dintre piedicile indicate de B. S. Ridgway, în critica sa metodologică.

Lucrarea se compune din 3 părți, dintre care numai prima, *Originale*, este cea pe care o prezint în aceste pagini. Partea a doua, *Typen und Repliken*, apare în publicația Antike Kunst, vol. XX, iar ultima, *Klassizistische Umsetzungen*, este încă în pregătire.

Autoarea aplică analiza stilistică asupra întregului său material, indiferent de categoriile acestuia (sculptura « en ronde bosse », reliefuri, mînere de bronz, statuete de bronz, mînere plastice de vase de bronz, teracote), procedînd la grupări, din punctul de vedere al reprezentării peplosului. Metoda nu ne apare totuși cu destulă claritate, grupele propuse încrucișîndu-se sau suprapunîndu-se cu cele propuse de către cercetătorii fiecăreia dintre categoriile examinate (aproape în același timp a apărut monografia lui L.O.K. Congdon, privind oglinzile de bronz cu picior). Grupele propuse se distribuie regional, în parte pe baza indicațiilor locului lor de descoperire (în special pentru bronzuri), criteriu care însă se dovedește adesea specios, după cum reiese din ultimele cercetări ale lui Pierre Dupont asupra așa-numitei grupe ceramice « rodiene », atribuire caducă, deși susținută de indicațiile de descoperire. R.T.K. formează astfel o serie de arii culturale.

Prima este cea atică, unde cercetarea anterioară constatase absența unor ateliere importante de bronzieri, în perioada Stilului Sever, după cum, în aceeași perioadă se plasează și lipsa reliefurilor funerare. Explicația care s-a dat se referea, printre altele, și la legislația împotriva luxului, de care vorbește și Cicero, *De legibus* II, 172. Seria de piese de bronz, în special mînere de oglinzi, este menită să umple această lacună. Mai puțin fermă mi se pare împărțirea pe grupe stilistice. Piesele atribuite « Grupei oglinzii din colecția Baker » sînt cele mai coerente, dar periferia grupei, ca de pildă grupa nº 8 în jurul oglinzii de la Atena 7576 sau cele două cu care se deschide seria, « Londra 240 » și « Baltimore », par mai puțin conturate.

A doua zonă artistică este aceea a insulelor ioniene, Thasos și coasta Asiei Mici (Xanthos), mai degrabă eterogenă. Bronzurile, nici unul cu loc de descoperire în insulele ioniene, nu sînt

înrudite stilistic nici între ele, nici cu reliefurile insulare, atît de bine individualizate, recent examinate de H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der 1. Hälfte des 5. Jhs.*, 1975.

În cuprinsul ariei nord-grecești autoarea include două grupe regionale distincte, preluînd conceptul de « artă nord-greacă » introdus acum mai bine de un secol de Heinrich Brunn, fără a avea o motivație mai solidă. Miezul îl formează grupul de reliefuri publicat de H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs*, 1965, completat cu un mic grup de bronzuri constituit de autoare. Arta clasică timpurie a acestei regiuni își arată cu claritate caracterele ei provinciale. Dar de ce acesteia i se alătură piese de bronz din nord-vestul Greciei (ținutul Kerkyra, Ioannina, Dodona)?

Cea mai mare parte dintre mînerele de oglinzi de bronz cu picior, reprezentînd personaje feminine cu peplos, au fost considerate, pînă de curînd, de proveniență peloponeziacă, deoarece peplosul trecea drept o îmbrăcăminte doriană. Chiar E. Langlotz și V. Poulsen le atribuiau Corintului, resp. Argosului. R.T.K. identifică 10 grupe stilistice pe care le poate atribui acestei regiuni, iar pentru 6 dintre ele remarcă « un numitor comun » : « Bei diesen Bronzen kann und darf nicht der Massstab grosser Kunst angelegt werden. Sie wurden von nicht gut abgebildeten einheimischen Bildnern geschaffen, die wahrscheinlich niemals Zugang zu den Bronzwerkstätten der zentralen Poleis hatten. Das wird allein in der Tatsache deutlich, dass wir keine der sechs Gruppen als Ableger eines des benachbarten grossen Kunstzentren ansprechen können ».

Ultima grupă cuprinde piese atribuite lumii grecești apusene, siciliene și sud-italice.

Chiar dacă neconvingătoare prin unele grupări stilistice ale documentelor, această elaborată lucrare arată că, departe de a fi închis, drumul către cercetarea geografiei stilistice a Greciei clasicismului timpuriu poate duce la rezultate promițătoare.

București, iunie 1983 *Petre Alexandrescu*

DIETER SALZMANN, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*. Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1982, IX + 141 p., 2 hărți, 102 pl. (Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Forschungen, Band 10)

Mozaicurile din pietre de rîu (*Kieselmosaiken*), care precedă în timp cu cîteva secole mozaicurile din pietre tăiate (*opus tesseratum*), nu atrag decît de curînd atenția lumii științifice, și chiar și acum numai unui număr restrîns de specialiști. Motivul a fost numărul relativ redus de asemenea monumente, primele descoperite fiind cele 18 mozaicuri din locuințele de la Olynth în cursul săpăturilor misiunii americane conduse de către D. M. Robinson în anii 1928—1932. Între timp numărul lor a crescut, justificînd realizarea în ultimele decenii a două teze de doctorat, una nepublicată a lui W. Oberleitner, cea de a doua fiind reprezentată de volumul pe care îl prezint aici. Lucrarea, avînd caracterul unui corpus, întrunește calitățile unei asemenea cercetări exhaustive, bine informate, riguros construite și concis redactate. Materialul pe care se bazează, adunat în catalogul alfabetic din a doua parte, este constituit din 176 de mozaicuri, fiecare descris, cu indicații de descoperire și de conservare, cu bibliografia completă, dimensiuni și datare, aproape integral ilustrat, unele monumente cu detalii.

Practica pavimentelor din pietre de rîu, fixate într-un suport de pămînt, era curentă în spațiul mediteranean, încă din mileniul al III-lea î.e.n., atît în Asia Mică, cît și în Grecia minoică și miceniană (de exemplu, pavimentul de la Tirynt, recent publicat de Chr. Podzuweit și D. Salzmann, AA 1977). Primele mozaicuri decorate apar în veacul al VIII-lea în Asia Mică (în două locuințe de la Gordion) și în Siria (în palatele de la Arslan Tash și Til Barsit pe Eufratul Superior, din vremea lui Tiglatpilesar al III-lea, 745—727 î.e.n.). Începînd de la sfîrșitul veacului al V-lea ele apar în Grecia, probabil sub influența orientală. Tradiția greacă a pavimentelor din simple pietre de rîu, atestate sporadic în geometric și în arhaic (la templul lui Artemis Orthia de la Sparta către 700 î.e.n., la templul lui Poseidon de la Isthmia de la sfîrșitul veacului al VII-lea, la sanctuarul de la Kalapodi de la începutul secolului al VI-lea), face verosimilă și ipoteza lui Ph. Bruneau, potrivit căreia mozaicul din pietre de rîu a putut fi o redescoperire paralelă grecească.

D.S. propune împărțirea pieselor în patru faze succesive, pe criterii stilistice și potrivit unor indicații cronologice (datele de fundație sau de distrugere ale așezărilor) sau stratigrafice. *Faza I:* sfîrșitul sec. V — prima treime a sec. IV, figuri monocrome (albe) cu detalii anatomice rezervate. *Faza II* : între 370/60 și 350/40, apar elemente de perspectivă și se introduc culorile roșu și galben. *Faza III* : de la 340/30 la 300/290, cu marile mozaicuri de la Pella, Dyrrhachium ; pietrele de mărime excepțională așezate des, parțial în șiruri ; efecte picturale și gradația culorilor. *Faza IV* : policromia se atenuează, cîștigă teren reprezentările alb/negru. Începînd cu sec. al II-lea arta mozaicului din pietre de rîu este pe cale de disoluție. Exemplele bine datate de la

Eretria indică evoluţia către descompunerea principiilor de compoziţie tradiţională. Autorul nu cunoaşte mozaicuri din perioada elenistică tîrzie sau romană. Semnalăm că un fragment de asemenea mozaic, cu decor de croşete de meandru, a fost descoperit la Histria, datind din ultima fază a templului Afroditei (prima jumătate a veacului I î.e.n.), încă inedit.

Unul dintre motivele decorative utilizate de către D.S. pentru analiza stilistică este acela al vrejului (*Rankenornament*), al cărui studiu ocupă un capitol special. O cercetare recentă consacrată aceluiaşi motiv, întreprinsă de către Michael Pfrommer (*Grossgriechische und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit*, JdI, 87, 1982, p. 119—190), vine să îmbogăţească substanţial cunoştinţele noastre, punînd în discuţie influenţa centrelor italice asupra unor regiuni periferice ale lumii greceşti, ca Macedonia, Tracia, coloniile nord-pontice sau Egiptul ptolemaic. Mozaicurile împreună cu bogatul registru de reprezentări din ceramică italiotă, acum puse în valoare pentru excepţionala lor varietate iconografică, se alătură în a îmbogăţi dosarul documentelor de artă din a doua jumătate a veacului al IV-lea şi începutul celui următor. Aceste două categorii de documente se dovedesc a fi preţioase izvoare comparative pentru cercetarea, printre altele, a toreuticii greceşti, tracice sau scitice din această vreme (fapt pus în valoare mai ales de către cercetarea lui M. Pfrommer, mult mai analitică şi mai cuprinzătoare).

O dată cu epuizarea mijloacelor tehnice ale artei mozaicului din pietre de rîu se punea problema noii tehnici, aceea a mozaicului din *tessera*, realizat din pietre tăiate în formă cubică. Cele mai vechi sînt cele de la Morgantina din Sicilia de la sfîrşitul sec. al III-lea sau începutul sec. al II-lea. Faza intermediară o constituie mozaicurile din pietre de rîu şi pietre tăiate poligonal (tehnica mixtă) sau numai din pietre poligonale. Din cea de a doua categorie face parte şi mozaicul descoperit la Callatis în 1966 şi publicat de G. Iconomu, Pontice 1, 1968, p. 243 urm., fig. 7 şi 8, pe care D.S., cat. 163, îl consideră strîns înrudit cu unul de la Priene, publicat de autor pentru prima dată, cat. 169, pl. 84, cu decor de rozete, precum şi cu cele de la Atena, Hesperia, 1973, p. 153, pl. 32/a (cat. 151, pl. 78/1,2), datat în a doua treime sau în a doua jumătate a sec. al III-lea, cu cel de la Tainaron, AAA, 1975, p. 175, fig. 7 (cat. 170, pl. 81/1,2), datat în secolul al III-lea, şi cu cel de la Pergamon (O. Ziegenhaus şi G. de Luca, *Altertümer von Pergamon* XI 1, *Das Asklepeion*, 1968, p. 28 urm., pl. 14/69, cat. 166, pl. 83/1), din a doua treime a sec. al III-lea. În lumina analogiilor propuse de către D.S., datarea lui G. Iconomu (« în epoca elenistică tîrzie, în sec. II—I î.e.n., eventual chiar aproape de începutul erei noastre ») se cere revizuită, ţinînd seamă şi de faptul că descoperirea mozaicului de la Callatis s-a produs în cursul unor săpături de salvare.

Bucureşti, iunie 1983 *Petre Alexandrescu*

GERHARD ZIMMER, *Römische Berufsdarstellungen*. Berlin, Gebr. Mann, 1982, XII + 254 p. şi 209 fig. în text (Deutsches archäologisches Institut, Archäologische Forschungen, Band 12).

Cercetarea este consacrată analizei scenelor ilustrînd munca şi meşteşugurile de pe stelele funerare, monumentele votive şi firmele de magazin. Ca izvoare ajutătoare, autorul a folosit graffiti, reliefuri şi unele picturi murale de la Pompei şi Herculanum. De asemenea el a adăugat şi monumentele care oferă indicaţii cu privire la uneltele sau produsele ce indică profesiunea celui decedat sau a dedicantului. Monumentele analizate se limitează, din punct de vedere geografic, la peninsula italică şi la Gallia Cisalpină, cele din alte provincii romane fiind înşirate într-o listă specială de la sfîrşitul volumului.

Obiectul de studiu îl formează 198 de monumente care au reprezentarea intenţionată a comanditarului, ca meseriaş sau negustor. Conceptul de « comanditar » este analizat într-un capitol aparte, pornind de la un loc semnificativ din Petroniu, *Sat*. 71. Majoritatea monumentelor se situează în primele două secole ale erei noastre. Prima epocă de înflorire a acestei categorii de monumente aparţine vremii lui August şi Tiberiu, iar ultima primei jumătăţi a veacului al II-lea, după care apariţia unor asemenea reprezentări scade vertiginos, pentru a dispărea în sec. al III-lea.

Partea centrală a cercetării este consacrată sociologiei reprezentărilor profesionale, şi aici stă şi contribuţia originală şi modernă a lui G. Z. El clasifică mai întîi meseriile reprezentate în funcţie de criterii anticvarice (reprezentările de unelte, produse, mărfuri etc.) şi în ordinea catalogului pieselor, din partea a doua a volumului : măcelari, brutari, ţesători de lînă, pielari, lucrători în metal, lemnari, constructori de corăbii, pietrari, *mensores*, olari, corăbieri, negustori şi cărăuşi. Se examinează apoi, cu valoare paradigmatică, 3 zone economice de concentrare a

acestor monumente,: Capua, pentru perioada republicană tîrzie, Aquileia pentru începutul erei noastre și Ostia pentru sec. al II-lea. Analiza se desfășoară apoi pe larg în capitolul intitulat « Verwendung und Bedeutung d. Berufsbilder », unde G. Z. examinează atributele meseriilor, comparativ cu simbolistica funerară, modalitățile de reprezentare (îmbrăcămintea meseriașului, meseriașul ca « maistru », meseriașul ca antreprenor etc.), pentru a conchide apoi asupra evoluției istorice a conștiinței de sine a meșteșugarilor.

Cercetarea morfologică începe cu un scurt istoric al reprezentărilor profesionale din arta greacă, începînd cu seria de *pinakes* protocorintice din sec. al VII-lea pînă la reliefurile cu banchet funebru și pînă la acele *columellae*, monumente funerare în formă de coloană cunoscute la Atena din sec. al III-lea î.e.n. După ce face inventarul elementelor iconografice elenistice preluate la Roma, G. Z. stabilește caracteristicile formale ale reliefurilor cu reprezentări profesionale. În concluzie, autorul încearcă să reevalueze conceptul lui R. Bianchi Bandinelli *arte plebea*, pornind de la studiul monumentelor examinate în volum : « Postularea unei forțe creatoare a membrilor plebei romane se poate face numai în ceea ce privește elementele de conținut, în timp ce ea este exclusă pentru mijloacele de expresie, cu toate caracteristicile lor formale ».

Partea a doua a volumului este ocupată de un catalog dezvoltat al tuturor monumentelor, ordonat după criterii anticvarice, fiecare piesă excelent ilustrată.

Ca și alte numeroase lucrări monografice, apărute în ultima vreme, cartea lui G.Z. a format obiectul unei teze de doctorat, susținute în 1978 la Facultatea de Filozofie a Universității Ludwig-Maximilian de la München, indicînd încă o dată înălțimea « ștachetei » de la care se acordă în RFG titlurile academice.

București, mai 1984 *Maria Alexandrescu Vianu*

A. LENGYEL — G.T.B. RADAN (ed.), *The Archaeology of Roman Pannonia*. Lexington—Budapest, The University Press of Kentucky — Akadémiai Kiadó, 1980, 506 p. + CLXVII planșe aparte și o hartă.

Volumul se publică sub îngrijirea lui Alfonz Lengyel, decan al Institutului de artă și arheologie mediteraneană din Cincinnati (Ohio), și George T. B. Radan, profesor de artă și arheologie la Villanova University (Pennsylvania), care semnează o substanțială introducere (p. 17—31) privitoare la progresul studiilor arheologice și istorice asupra Pannoniei romane.

Volumul se deschide cu trei studii tratînd probleme oarecum colaterale titlului propus : astfel, Ferenc Fülep prezintă cercetarea istoriei acestei provincii în Ungaria (*limes*, așezări urbane, p. 33—56); Sándor Soproni tratează despre geografia Pannoniei (strînge sursele antice privitoare la forme de relief, ape, agricultură și resurse naturale, p. 57—63); Otto Trogmayer face o prezentare a Pannoniei înainte de cucerirea romană (paleolitic, neolitic, epoca bronzului și cea a fierului, p. 65—84).

Urmează nu mai puțin de 15 studii tratînd probleme de un deosebit interes pentru istoria Pannoniei și arheologia romană în general. Menționăm pentru început contribuția lui Lászlo Barkóczi, care prezintă istoria acestui teritoriu înainte de cucerirea romană, apoi pe aceea a provinciei de la cucerirea și organizarea ei sub Flavii pînă la mijlocul secolului al V-lea (p. 85—124). Urmează studiile semnate de Jenö Fitz despre administrație și armată (p. 125—140), populație (p. 141—159), precum și unele aspecte ale vieții romane cotidiene (p. 161—175). Edith B. Thomas semnează o valoroasă contribuție privind religia în Pannonia (divinitățile clasice ale panteonului greco-roman, cultele orientale, creștinismul, p. 177—206). S. Soproni studiază drumurile, îndeosebi pe baza itinerariilor antice și inscripțiilor miliare (p. 207—217), precum și evoluția *limes*-ului — din secolul I e.n. pînă în secolul al IV-lea (p. 219—238).

Viața civilă în Pannonia formează obiectul capitolelor semnate de : Klára Póczy, despre așezările din Pannonia (îndeosebi procesul de urbanizare, p. 239—274); Edith B. Thomas, cunoscuta specialistă în problema *villae*-lor din Pannonia (p. 239—321); J. Fitz, despre viața economică (agricultură, meșteșuguri, comerț, p. 323—335); Katalin Biró-Sey, despre circulația monetară (din perioada romană pînă în antichitatea tîrzie, p. 381—383); de asemenea, Éva B. Bónis despre ceramică (de uz comun sau de lux, locală sau de import, dar și despre opaițe sau teracote, p. 357—368 ; vezi fig. 64—67, unde prezintă principalele tipuri de vase din lut ars din Pannonia, din secolul I pînă în secolul al IV-lea). De asemenea, Edith B. Thomas tratează despre piese de armament : coifuri, scuturi (*umbones*), pumnale (p. 385—396).

Antichitatea tîrzie (Pannonia din secolul V pînă în secolu IX) este tratată în contribuţia semnată de Ágnes Salamon şi Ágnes Cs. Sós, avînd ca repere cronologice prezenţa în spaţiul pannono-danubian a popoarelor migratoare : huni, ostrogoţi, longobarzi, avari, apoi distrugerea puterii avare de către franci, precum şi aşezarea slavilor în Pannonia.

Ca apendice se publică unele cercetări din domeniul disciplinelor auxiliare ale arheologiei, pe baza unor metode moderne de investigare.

Principalele momente ale istoriei Pannoniei se găsesc în tabelul cronologic final întocmit de Alfonz Lengyel (p. 477—487). Un indice general (p. 489—506) facilitează utilizarea volumului ca instrument de lucru : pe lîngă faptul că ne pune la îndemînă o prezentare complexă şi amănunţită a vieţii romane în Pannonia, pînă în antichitatea tîrzie, el este în multe privinţe şi un excelent manual de arheologie pannono-romană. Cercetătorii care au la îndemînă această carte vor beneficia într-o măsură la fel de importantă de bibliografia bogată ce însoţeşte aproape fără excepţie fiecare capitol al *Arheologiei Pannoniei romane*.

Bucureşti, februarie 1983 *Constantin C. Petolescu*

PUBLICAŢII PRIMITE ÎNTRE 1 IANUARIE ŞI 31 DECEMBRIE 1983

1. *Acta classica Vniuersitatis scientiarum Debreceniensis*, 17—18, 1981—1982 (Memorial J. Daskó). Debrecen, Univ. L. Kossuth.
2. *Aeuum. Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche*, 56, 1982, 2, 3 ; 57, 1983, 1. Milano, Università cattolica del Sacro Cuore.
3. *Der Altsprachliche Unterricht. Arbeitshefte zu seiner wissenschaftlichen Begründung und praktischen Gestalt*, 26, 1983, 1, 2, 3, 4, 5, 6. Stuttgart, Klett.
4. *Annali della Facoltà di lettere e filosofia*, 18, n.s.4, 1980—1981 (*Studi classici*). Perugia, Università degli studi.
5. *L'Année épigraphique*, 1980 (1983). Paris, P.U.F.
6. *Antichthon, Journal of the Australian Society for Classical Studies*, 15, 1981. Armidale, University of New England.
7. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, 35, 1982, 3—4 (supl. : *Didaktische Informationen*, 4, 1982). Innsbruck, Universitätsverlag Wagner.
8. *Archaeological Reports for 1982—1983*, 29. Londra, The Society for the Promotion of Hellenic Studies — British School at Athens.
9. *Arctos. Acta philologica Fennica*, 16, 1982. Helsinki, Klassilis filologinen yhdistys.
10. Arethusa, 14, 1981, 1 (*Virgil : 2000 Years*), 2. Buffalo, Department of Classics.
11. Aristófanes, *Pluto (A riqueza)*. Introdução, versão do grego e notas de Amérigo da Costa Ramalho. Coimbra, INIC, 1982, 111 p. (Textos clássicos, 11).
12. *Atene e Roma. Rassegna trimestriale dell'Associazione Italiana di Cultura Classica*, 27, 1982, 3—4 ; 28, 1983, 1—2. Florenţa, Le Monnier.
13. *Athenaeum. Studi periodici di Letteratura e Storia dell' Antichità*, 61, 1983, 1—2, 3—4. Pavía, Università.
14. Basile de Césarée, *Contre Eunome*. Suivi de Eunome, *Apologie*. Introduction, traduction et notes de B. Sesboüé, avec la collaboration de G.-M. de Durand et L. Doutreleau, Tome II. Paris, Les éditions du cerf, 1983, 355 p. (Sources chrétiennes, 305)
15. Roger Bernard, *Bălgarističini izledovanija*. Săstavitel D. Tilkov. Sofia, Nauka i izkustvo, 1982, 569 p. + 1 pl., 5,87 lv.
16. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1982, 4 (*Lettres d'Humanité*, 41) ; 1983, 3. París, Les Belles Lettres.
17. *Bulletin du Musée national de Varna, avec la participation des Musées de Tolbuhin et Silistra*, 18 (33), 1982. Varna, G. Bakalov.
18. K. Buraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis*. München, Beck, 1982, XI + 207 p. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antike Rechtsgeschichte, 73)
19. J.-P. Cèbe, Varron, *Satires Ménippées*. Édition, traduction et commentaire, 6 : Γνῶθι σεαυτόν—Κυνορήτωρ. Roma, École française de Rome, 1983, XIX—XXVIII+932—1084+ + M + 1 p. (Collection de l'École française de Rome, 9)
20. Karl Christ, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*. I. Bd. : *Römische Republik und augusteischer Principat* ; II. Bd. : *Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982, 1983, VIII + 275,V + + 287 p., 78 (pentru membri 46) DM, 79 (pentru membri 47) DM.
21. V. F. Cicerone (ed.), *Gli antichi e noi*. Foggia, Atlantica, 1983, 157 p.
22. *Classical Philology*, 78, 1983, 1, 2, 3, The University of Chicago Press.
23. *Commedie latine del XII e XIII secolo*. IV. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1983, 263 p. (Pubblicazioni, 79).
24. *III Convegno Nazionale di Foggia, 21—23 aprile 1983 : L'insegnamento delle lingue classiche e della civiltà latina e greca (esigenze e strumenti)*. Foggia, AIIC, 1983, 62 p.
25. *Cristologia e pensiero contemporaneo*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1982, 151 p. (Publicazioni, 76)
26. *Cuadernos de filología clásica*, 16, 1979—1980. Madrid, Facultad de Filología.
27. Fr. della Corte, *Opuscula*, VII. Genova, Istituto de filologia classica e medievale, 1983, 295 p. (Pubblicazioni, 77).

28. Gaetano de Sanctis, *Scritti minori*. Novamente editi de A. Ferrabino e S. Accame. Volume Quinto. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1983, 570 p. (Storia e letteratura, raccolta di studi e testi, 124)
29. *Didactica classica Gandensia*, 20—21, 1980—1981 (*Acta Colloquii didactici classici octaui*). Gand, Seminarie voor bijsondere methodiek.
30. *Durius. Boletin castellano de estudios clásicos*, 3, 1975 (6). Valladolid, Departament de Filologia latina.
31. *Eos. Commentarii Societatis philologae Polonorum*, 69, 1981, 1, 2 ; 70, 1982, 1, Wrocław — Varşovia — Cracovia — Gdańsk — Łódz, Ossolineum.
32. Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρίδα τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, 21, 1981. Salonic, Universitatea « Aristotel ».
33. *Les Études Classiques*, 51, 1983, 1, 2, 3, 4. Namur, Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix.
34. *Euphrosyne. Revista de filologia clássica*, 11, 1981—1982. Lisboa, INIC, Centro de estudos clássicos.
35. Evripides, *Bacchae*. Ed. E. Christian Kopff. Leipzig, Teubner, 1982, XXI + 79 p., 31 M.
36. Euripides, *Orestes*. Introdução, versão da grego e notas de Augusta Fernanda de Oliveira e Silva, Coimbra, INIC, 1982, 159 p. (Textos clássicos, 13)
37. *Fauentia*, 4, 1982, 2 ; 5, 1983, 1. Barcelona, Universitat Autònoma, Departament de clàssiques.
38. J. Fitz, *L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain*. Bruxelles, Latomus, 1983, 113 p. (Collection Latomus, 181), 500 FB.
39. J. Fitz, *The Great Age of Pannonia (A. D. 193—284)*. Budapesta, Corvina Kiadó, 1982, 80 p. + 102 il. (Hereditas)
40. V. I. Georgiev, *Trakite i texnijat ezik*. Sofia, Izd. na Bălg. Akad. na Naukite, 1977, 348 p.
41. *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*, 54, 1982, 7, 8 ; 55, 1983, 1, 2, 3, 4. München, Beck.
42. *Graecolatina et orientalia*, 13—14, 1981—1982. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladatel'stvo.
43. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 23, 1982, 2, 3, 4. Durham, Duke University.
44. José Guillen, *Obras completas del laureado poeta latino aragonés del siglo XVI* Antonio Seron *Bilbilitano*. I parte ; *Elegias y Silva* ; II parte ; *Poesias sueltas y Aragonia*. Edición crítica bilingüe y anotada. Zaragoza, Institución « Fernando el Catolico », 1982, 557 + 301 p. + 3 pl.
45. *Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung*, 89, 1982, 4, 6 ; 90, 1983, 1—2, 3, 4—5.
46. Volkert Haas, *Vorzeitmythen und Götterberge in altorientalischer und griechischer Überlieferung. Vergleiche und Lokalisation*. Konstanz, Universitätsverlag, 1983, 38 p. (Konstanzer Universitätsreden, 145), 14, 80 DM.
47. Harald Hagendahl, *Von Tertullian zu Cassiodor. Die profane literarische Tradition in dem lateinischen christlichen Schrifttum*. Göteborg, Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, 1983, 163 p. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 44), 85 SEK.
48. *Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern (HASB)*, 1, 1975 ; 2, 1976 ; 3, 1977 ; 4, 1978 ; 5, 1979 ; 6, 1980 ; 7, 1981 ; 8, 1982.
49. *Helmantica. Revista de filologia clásica y hebrea*, 34, 1983, 1—3 (103—105 : *Corollae philologicae in honorem J. Guillen Cabañero*). Salamanca, Universitad Pontificia.
50. Martin Henniges, *Utopie und Gesellschaftskritik bei Tibull. Studien zum Beziehungsgeflecht seiner dichterischen Motive (Corpus Tibullianum Buch I und II)*. Frankfurt/Main, R. G. Fischer, 1979, II + 197 p. (Diss.)
51. Hipponactis *Testimonia et fragmenta*. Ed. Hentzius Degani. Leipzig, Teubner, 1983, XXIX + 226 p., 75 M.
52. J. Hoffmann, *Poeta und puella. Zur Grundkonstellation der römischen Liebeselegie*. Erlangen, 1980, III + 218 p. (Diss.)
53. *Index. Quaderni Camerti di studi romanistici*, 10, 1981. Napoli, Ed. Scientifiche Italiane.
54. *Inscriptions de la Mésie supérieure*. Vol. VI : *Scupi et la région de Kumanovo*. Par Borka Dragojević-Iosifovska, sous la direction de Fanoula Papazoglu. Belgrad, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1982, 197 p.
55. *Journal of Classical Studies*, 31, 1983. Kyoto, The Classical Society of Japan.
56. *Journal of Hellenic Studies*, 103, 1983. Londra, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
57. Patrick Kragelund, *Prophecy, Populism and Propaganda in the 'Octavia'*. Copenhaga, Museum Tusculanum Press, 1982, 88 p. (Opuscula Graecolatina, 25), 60 DKr.

58. Bärbel Kramer, Cornelia Römer, D. Hagedorn, *Kölner Papyri (P. Köln)*. Bd. 4. Mit Beiträgen von Ursula Hagedorn, M. Erler, M. Gronewald, E. Livrea u. M. Weber. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1982, 242 p. + XXVII pl. (Papyrologica Colonensia, 7)
59. José S. Lasso de la Vega, *Karl Reinhardt y la filologia clásica en el siglo XX*. Madrid, Fundación Pastor de estudios clásicos, 1983, 122 p. (Cuadernos de la Fundación Pastor, 30)
60. *Latomus, Revue d'études latines*, 41, 1982, 4 ; 42, 1983, 1, 2. Bruxelles, Latomus.
61. *Linguistica*, 22, 1982. Ljubljana, Faculté des Lettres et Philosophie.
62. *Listy filologické*, 105, 1982, 1, 2, 3, 4 (*Omagiu J. Hrabák*). Praga, Academia.
63. LONGVS, *Daphnis et Chloe*. Ed. Michael D. Reeve. Leipzig, Teubner, 1982, XIX + 105 p., 39,50 M.
64. MINVCI FELICIS *Octauius*. Ed. B. Kytzler. Leipzig, Teubner, 1982, XIV + 41 p., 16 M.
65. MVSAEVS, *Hero et Leander*. Ed. Henricus Livrea adiuuante Paulo Eleuteri. Leipzig, Teubner, 1982, XXV + 19 p., 14 M.
66. W. Ott, *Metrische Analysen zu Vergil* Aeneis *Buch IV*. Tübingen, Niemeyer, 1982, XVII + 160 p. + carte perforate (Materialien zu Metrik und Stilistik, 12).
67. W. Ott, *Metrische Analysen zu Vergil* Aeneis *Buch X*. Tübingen, Niemeyer, 1982, XVII + 188 p. + carte perforate (Materialien zu Metrik und Stilistik, 13).
68. *Pallas*, 29, 1982 (*La terre et les paysans dans l'antiquité classique*) ; 30, 1983 (*Astres, astrologie, religions astrales dans l'antiquité*). Universités de Toulouse — Le Mirail, Limoges, Montpellier, Pau, Perpignan.
69. *Perficit. Publicación mensual de estudios clásicos*, 9, 1978, 111—112, 113—114 ; 11, 1980, 136—137, 138—140. Salamanca, Colegio San Estanislao.
70. *Phoenix. The Journal of the Classical Association of Canada*, 29, 1975, 1—35, 1981, 2 ; 36, 1982, 3, 4 ; 37, 1983, 1, 2. University of Toronto Press.
71. PLINIUS DER JÜNGERE, *Briefe*. Lateinisch und deutsch von Helmut Kasten. Berlin, Akademie-Verlag, 1982, XX + 691 p. + 2 hărţi (Schriften und Quellen der Alten Welt, 35), 48 M.
72. *Problemy vysšej školy*, 44, 1981. Kiev, Višča škola.
73. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 209 (29), 1983.
74. *Prosimetrum e spondogeloion*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1982, 115 p. (Pubblicazioni, 78)
75. G. Proverbio, R. Lamacchia, P. Fedeli, A. Santoro, *La didattica del latino*. Foggia, Distretto scolastico, 1981, III + 193 p. (Serie monografica, 2)
76. *Quaderni dell'AIIC di Foggia*, 2—3, 1982—1983, Foggia, Atlantica.
77. Cesare Questa, *Il reiziano ritrovato*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1982, 178 p. (Pubblicazioni, 73)
78. *Revista de estudios clásicos*, 16, 1982. Mendoza, Universidad Nacional de Cuyo, Instituto de lenguas y literatura clásicas.
79. *Revue des Études Anciennes*, 82, 1980, 3—4 ; 83, 1981, 1—2. Université de Bordeaux III.
80. Silvia Rizzo, *Catalogo dei codici della* Pro Cluentio *ciceroniana*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1983, 221 p. (Pubblicazioni, 75)
81. Dieter Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken, von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*. Berlin, Mann, 1982, X + 142 p., 2 hărţi, 102 pl. (Archäologische Forschungen, 10), 133 DM.
82. *Sandalion. Quaderni di cultura classica, cristiana e medievale*, 5, 1982. Sassari — Roma, Herder.
83. *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*. Pars II, fasc. 2, *Scholia in Septem aduersus Thebas* continens. Ed. Ole Langwitz Smith. Leipzig, Teubner, 1982, XXIX + 423 p., 129 M.
84. J. Seibert, *Das Zeitalter der Diadochen*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983, XVI + 272 p. (Erträge der Forschung, 195), 57 (pentru membri 33,50) DM.
85. *Siculorum Gymnasium. Rassegna della Facoltà di lettere dell'Università di Catania*, 31, 1978, 1 (*Studi in onore di M. Gaudisio*), 2.
86. *Soderžatel'nye aspekty jazykovyx edinic*. Kiev, Višča škola, 1982, 139 p.
87. Klaus Stiewe, N. Holzberg, *Polybios*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982, XX + 448 p. (Wege der Forschung, 347), 99 (pentru membri 62) DM.
88. *Studi micenei ed egeo-anatolici*, 23, 1982. Roma. Ateneo.
89. *Studi Noniani*, VII. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1982, 281 p. (Pubblicazioni, 69)
90. *Studium Ouetense. Revista del Centro superior de estudios teologicos del Seminario metropolitano di Oviedo*, 9, 1981 ; 10, 1982.
91. Emin Tengström, *A Latin Funeral Oration from Early 18th Century Sweden. An Interpretative Study*. Göteborg, Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, 1983, 217 p. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, XLI), SEK 95.

92. Sven-Tage Teodorsson, *Anaxagoras' Theory of Matter*. Göteborg, Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, 1982, 108 p. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, XLIII), 80 (65) SEK.
93. *Teorija i praktika perevoda*, 7, 1982, Kiev, Višča škola.
94. Giusto Traina, *Le valli grandi Veronesi in età romana. Contributo archeologico alla lettura del territorio*. Pisa, Giardini, 1983, 125 p. + 55 fig. + 1 hartă.
95. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 112, 1982. Chico, California, Scholars Press.
96. TRIPHIODORVS, *Ilii excidium*. Ed. Henricus Livrea. Leipzig, Teubner, 1982, XXVI + + 50 p., 23 M.
97. J. Veremans, F. Decreus, *Documentatio didactica classica*, 20—21, 1980—1981. Gand, Het seminarie vor bijzondere methodiek van de oude talen.
98. *Vestnik Kievskogo Universiteta, Romano-germanskaja Filologija*, 16, 1982. Kiev, Višča škola.
99. *Vergilio e noi*. Genova, Istituto di filologia classica e medievale, 1981, 123 p. (Pubblicazioni, 74)
100. E. Ch. Welskopf (ed.), *Das Fortleben altgriechischer Typenbegriffe in den Sprachen der Welt*, 1., 2. Teil. Berlin, Akademie-Verlag, 1982, 542+628 p. (Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihr Fortleben in den Sprachen der Welt, 6, 7), 220 M.
101. *Wiener Studien, Zeitscrhrift für Klassische Philologie und Patristik*, 16 (95, *Walthario Kraus octogenario*), 1982. Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
102. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 32, 1982, 4 ; 33, 1983, 3. Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
103. Gerhard Zimmer, *Römische Berufsdarstellungen*. Berlin, Mann, 1982, XII + 254 p. (Archäologische Forschungen, 12), 129 DM.
104. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 50, 1983 ; 51, 1983 ; 52, 1983. Bonn, Habelt.
105. *Zprávy Jednoty klasických filologů při ČSA V*, 23, 1981, 4 (*Bibliografie řeckých a latinských studií v Československu 1978—1979*) ; 24, 1982, 1—2. Praga, Jednota klasických filologů.
106. Živa Antika, 30, 1980, 1—2 (*Akta II-og naučnog skupa « Antiquitas ac tempora nostra » P. Ilievski sexagenario*) ; 32, 1982, 2, Skopje, Seminar za Klassičnu filologiju.
107. *Žurnalistika, pressa, televačenija, radio*, 6, 1979 ; 8, 1980 ; 9, 1980 ; 11, 1981 ; 12, 1982. Kiev, Višča škola.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

ȘEDINȚELE DE COMUNICĂRI

6 ianuarie 1983
GH. CEAUȘESCU, *Anul celor patru împărați.*

3 februarie 1983
MANUELA TECUȘAN, *Cercul și dreapta în gîndirea presocratică.*

3 martie 1983
V. LICA, *Cînd a murit Deceneu?*

7 aprilie 1983
SERGIU IOSIPESCU, *Paisie Ligaridi și studiile clasice în Țara Românească (secolul al XVII-lea).*

mai 1983
E. CIZEK, *Genurile istoriografiei romane.*

2 iunie 1983
I. BANU, *Socrate; pledoarie în favoarea unei colecții de « texte ».*

3 noiembrie 1983
AL. AVRAM, *Rentabilitatea muncii colonilor în agricultura romană.*

1 decembrie 1983
M. NASTA, *Dinamica unor concepte presocratice.*

Filiala Cluj-Napoca

3 ianuarie 1983
VERONICA MOCANU, *Traduceri ale Orestiei în românește*; I. GLODARIU, *Sisteme de construcție în Dacia preromană.*

februarie 1983
I. PISO, *Cariera lui P. Helvius Pertinax.*

2 martie 1983
F. EDELSTEIN, *Din sintaxa participiului.*

6 aprilie 1983
A. SOROCEANU, *Terminologia și funcționalitatea afumătorilor*; AL. NEAMȚU, *Un raport școlar din 1840 despre studierea limbii latine în Transilvania.*

27–28 mai 1983
Sesiunea « Continuitate multimilenară » a Muzeului de Istorie a Transilvaniei, cu colaborarea Filialei: H. DAICOVICIU, *Un manuscris inedit al lui Constantin Daicoviciu*; I. GLODARIU, *Tipuri de fortificații în așezările dacice*; V. MOGA, *Plăci de centură din cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba)*; C. POP, *Constantin Daicoviciu și istoria Traiană a Daciei*; I. PISO, *Q. Axius Aelianus, dedicant de inscripții votive la Sarmizegetusa*; I. MITROFAN, *Din nou despre olărit în așezarea de la Micăsasa*; A. SOROCEANU, *Ceramica ștampilată de la Gherla*; N. GUDEA, *Cîteva observații în legătură cu ceramica glazurată panonică*; S. COCIȘ, *Tipologia fibulelor romane în Dacia (II)*; AL. DIACONESCU, *Observații privind portretul funerar*

în Dacia; C. OPREANU, *Imaginea incizată a unui gladiator descoperită la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*; R. ARDEVAN, *O colecție arheologică necunoscută*; D. PROTASE, *Despre creștinismul la autohtoni și la migratori în Transilvania.*

8 iunie 1983
ELENA POPESCU, *Personalitatea lui Cornelius Fronto.*

2 noiembrie 1983
D. ALICU, *Cercetări arheologice la Vlpia Traiana Sarmizegetusa în 1983*; R. ARDEVAN, *Aelius Ties.*

7 decembrie 1983
V. BOTA, *Din experiența pe șantierele arheologice a cercului de elevi de la Liceul de filologie-istorie din Cluj-Napoca*; AL. DIACONESCU, C. OPREANU, *Cîteva impresii pe marginea unor muzee și « promenade arheologice » de epocă romană din Ungaria, Austria, R. F. Germania și Marea Britanie.*

Filiala Iași

21 ianuarie 1983
C. MARIN, *Aspecte ale simbolicii scrierilor ideografice.*

25 februarie 1983
MIHAELA PARASCHIV, *Aspecte morfo-sintactice ale latinei diplomatice din Moldova.*

25 martie 1983
ANA COJAN, *Teatru medieval latin: Hrothsvitha — viața și opera.*

14 aprilie 1983
TR. DIACONESCU, *Modelul literar latin în cultura română.*

5 mai 1983
I. MICU, *Terminologia marină în poemul Halieutica de Ovidiu.*

18 noiembrie 1983
TR. DIACONESCU, *Al. Philippide, traducător din limba latină.*

9 decembrie 1983
M. VASILESCU, *Tyrrhenienii la Heródot* (*I*, 57).

Filiala Constanța

10 ianuarie 1983
M. IRIMIA, *Morminte din zona litorală a Dobrogei (sec. IV—II î.e.n.) și problema apartenenței lor etnice.*

7 februarie 1983
MARIA BĂRBULESCU, A. RĂDULESCU, *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei inferior din sec. III e.n. pe baza unor stîlpi miliari inediți.*

7 martie 1983
LIVIA BUZOIANU, N. CHELUȚĂ GEORGESCU, *Stampile de amfore inedite de la Callatis.*

11 aprilie 1983
C. CHERA MĂRGINEANU, *Contribuții la cunoașterea unei necropole creștine a Tomisului.*

16 mai 1983
M. IRIMIA, *Noi date privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului.*

6 iunie 1983
A. PANAITESCU, *Cercetări arheologice pe uia forensis a cetății Tropaeum Traiani.*

5 septembrie 1983
N. CHELUȚĂ GEORGESCU, ELENA BÎRLĂDEANU, *Noi morminte creștine din necropola callatiană.*

10 octombrie 1983

ANTOANETA VERTAN, *Un stater din Chalcedon descoperit în Dobrogea.*

21 — 23 noiembrie 1983

Sesiunea ştiinţifică pe ţară organizată în colaborare cu Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, în cadrul sesiunii anuale a acestuia, « Pontica ». Şedinţă plenară : A. RĂDULESCU, *Dare de seamă asupra activităţii Muzeului în perioada noiembrie 1982 — noiembrie 1983* ; C. PREDA, *Unele aspecte ale relaţiilor greceşti vest-pontice cu geţii, în secolele VI—IV î.e.n.* Secţia Arheologie greco-romană şi romano-bizantină : MARIA ALEXANDRESCU-VIANU, *Începuturile artei romane la Tomis* ; ALEXANDRA ŞTEFAN, *Stîlpi miliari în zona Callatidei* ; L. PETCULESCU, *Coifuri romane din Dacia şi Moesia Inferior* ; ZAHARIA COVACEF, *Consideraţii asupra unui monument funerar figurat din necropola tomitană din sec. II e.n.* ; V. LUNGU, C. CHERA, *Sarmaţii din Scythia Minor, în lumina unor descoperiri din necropolele Tomisului* ; O. ILIESCU, *Despre monedele din tezaurul de la Suluc şi alte contribuţii privind aceeaşi descoperire* ; R. OCHEŞANU, *Depozitul monetar de la Sarica Niculiţel* ; M. BUCOVALĂ, GH. PAPUC, *Date noi privind fortificaţia de la Ovidiu* ; C. POP, *O lucernă romană cu imaginea unei trireme* ; A. PANAITESCU, *Meşteşugul prelucrării osului la Păcuiul lui Soare.* Secţia Civilizaţia traco-getică : P. ALEXANDRESCU, *Costumul personajelor înfăţişate pe tezaurele tracice* ; GAVRILĂ SIMION, *Importurile şi ceramica de uz curent în siturile autohtone şi problema răspîndirii roţii olarului la geto-daci.* Secţia rezervată în mod special Societăţii de studii clasice. Tema « Marea şi navigaţia în limbile şi literaturile clasice » : LUCIA WALD, *Argumentul mării în stabilirea patriei primitive indo-europene* ; AMITA BHOSE, *Marea în literatura clasică sanscrită* ; FLORICA BECHET, *Marea safică, marea homerică* ; MANUELA TECUŞAN, *Elemente şi principii în cosmologia presocratică — schiţă a unei tipologii* ; E. DUMITRAŞCU, *Ecouri ale mării « odiseice » în literatura română* ; M. NASTA, *Ciclul mării şi al focului la Heraclit* ; LIANA LUPAŞ, ZOE PETRE, *Nume de nave ateniene în secolele V—IV* ; M. NICHITA, *Experienţa mării şi începuturile poeziei latine* ; STELLA PETECEL, *Funcţia psihologică a mării la Vergiliu* ; I. CÎMPEANU, *Marea la Properţiu* ; I. MICU, *Terminologia halieutică în operele ovidiene de exil* ; ŞT. CUCU, *Elemente marine în odele lui Horaţiu* ; N. FRECEA, *Imaginea mării şi a navigatorului în opera lui Ovidiu* ; S. IOSIPESCU, *Navigaţia antică la gurile Dunării (surse literare).* Tema « Contacte între greci şi romani în Balcani » : GH. AL. NICULESCU, *Opoziţia panelenică faţă de cucerirea romană* ; GH.-VLAD NISTOR, *Tăceri polibiene* ; I. FISCHER, *Contacte lingvistice greco-romane în Balcani.* Tema « Istoria antică a Dobrogei » : AL. AVRAM, *Frămîntări social-politice în cetăţile greceşti din zona Mării Negre (sec. IV î.e.n.)* ; ECATERINA GOGA, *Integrare — non-integrare (Dobrogea romanizată)* ; R. ARDEVAN, *Aelius Ties* ; E. FRUCHTER, G. MIHĂESCU, *Sensuri noi în interpretarea operei tomitane a lui Ovidiu* ; M. CIUCĂ, *Atitudini faţă de moarte în textul unor inscripţii funerare greceşti din Dobrogea.* Varia : N. I. BARBU, *Gîndirea romană în cartea a VI-a a Eneidei.*

5 decembrie 1983

Z. COVACEF, *Consideraţii asupra unui monument funerar de sec. II e.n. descoperit în necropola tomitană.*

Filiala Craiova

20 ianuarie 1983

E. DUMITRAŞCU, *Lirica de inspiraţie clasică a lui N. I. Herescu.*

24 februarie 1983

O. TOROPU, *Noi descoperiri la cetatea Sucidava.*

30 martie 1983

ŞT. MUNTEANU, *Vasile Pârvan sau Despre sublim.*

15 iunie 1983

A IX-a sesiune ştiinţifică a Seminarului pedagogic, organizată de Universitatea din Craiova în colaborare cu Filiala. Secţia « Filologie clasică » : GABRIELA PISOSCHI, *Cadrul geografic în studierea operei lui Vergiliu* ; DOINA SPÎNU, *Orientări*

noi în metodologia predării limbii latine; MARIA PREDA, *Tipuri de lecții folosite în predarea fragmentelor din opera lui Tacit la clasa a XI-a*; ELENA GHIȚULEASA, *Considerații metodologice asupra studierii liricii greco-latine: Sappho și Catul*; MARIA SIMION, *Modalitățile de interpretare a operei ciceroniene la cursul practic de limba latină, anul I Română, Facultatea de Filologie*; FLORICA BECHET, *Satiriconul — material interdisciplinar*; KATALIN DUMITRAȘCU, *Limba latină ca factor de cultură și civilizație în accepția unor gînditori români*; E. DUMITRAȘCU, *Repere metodologice în predarea fabulei latine*; C. RIZEA, *Implicarea culturii clasice în optimizarea studiului literaturii române în școală*

17 noiembrie 1983

FLORICA BECHET, *Perfectul indicativ, de la latină la limbile romanice.*

1 decembrie 1983

ANA STOE, *Adjectivele integralității și totalității în limba latină: omnis, totus, cunctus, uniuersus.*

Filiala Timișoara

12 februarie 1983

DAN NEGRESCU, *Reflecții cu privire la sfîrșitul lui Socrate.*

11 noiembrie 1983

MARIA PÂRLOG, *Comentarii epigrafice.*

HADRIAN DAICOVICIU
(1932–1984)

În noaptea de 4 spre 5 octombrie 1984 inima profesorului Hadrian Daicoviciu a încetat să mai bată.

Este greu de exprimat în cuvinte pierderea pe care a suferit-o cultura română, istoriografia antichității și viața universitară. Căci marele dispărut s-a ilustrat strălucit în mai multe sectoare de activitate și instituții, toate lipsite acum de tumultuoasa lui prezență.

A fost, în primul rînd, cercetător al istoriei antice. Al istoriei dacice și dacoromane, adică al etnogenezei și continuității românești. În aceste direcții s-a îndreptat munca lui științifică. Ea cuprinde cărți, peste 200 de studii și comunicări publicate, recenzii, participări la simpozioane și conferințe (în țară și peste hotare) etc. Lucrările lui Hadrian Daicoviciu fac dovada unui înalt meșteșug și a unei deosebite acribii științifice ; dar, pe lîngă acestea, cele mai multe au adus cuceriri trainice pentru cercetarea istorică. Ele rămîn indispensabile cercetărilor viitoare. Îndeosebi cartea *Dacia de la Burebista la cucerirea romană* (1971) marchează un salt calitativ în studierea și înțelegerea Daciei preromane. Dar Hadrian Daicoviciu n-a rămas un cercetător de cabinet, ci a condus efectiv mari campanii arheologice; ajunge să le amintim pe cele de la Grădiștea Muncelului și Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Alături de cercetător, trebuie să vedem profesorul. Hadrian Daicoviciu a fost profesor în cel mai înalt sens al noțiunii. Nu numai la catedră, unde s-a impus ca orator academic și educator de înaltă ținută și unde s-a remarcat de la început (reținut ca preparator încă la absolvirea Universității clujene, a parcurs toate treptele ierarhiei universitare, pînă

la cea de profesor titular — din 1978). A mai fost dascăl, magistru şi şef de şcoală îndeosebi prin munca exercitată în afara orelor de curs, în « timpul liber », pe şantiere sau în felul cum îndruma şi încuraja activitatea studenţilor, colaboratorilor şi colegilor mai tineri. Uriaşă operă formativă, greu de măsurat, căreia îi dăruia totdeauna timp şi pasiune.

Dar eruditul istoric s-a dovedit şi un excelent administrator. A lucrat mereu în cadrul Muzeului de istorie al Transilvaniei, al cărui director a devenit în 1974. Sub conducerea lui, vechea instituţie de cultură a cîştigat o nouă tinereţe. Secţii noi, extinderea expoziţiei de bază, numeroase expoziţii temporare şi itinerante, reţea vastă de relaţii culturale, sesiunea ştiinţifică anuală, continuarea editării unei publicaţii de prestigiu — toate concretizează un efort constant şi bine direcţionat pentru sporirea rolului muzeului (şi totodată al istoriei) în viaţa ştiinţifică şi culturală a societăţii noastre. Şi poate cea mai însemnată realizare a directorului Hadrian Daicoviciu a fost impunerea unui stil de muncă deschis, camaraderesc, atent la problemele omeneşti, dar mai ales la specificul cercetării istorice şi al valorificării ei pentru marele public. Stil de muncă în care cunoaşterea şi preţuirea justă a valorilor reale — condiţie esenţială pentru un adevărat educator şi mentor — ocupa locul principal.

Poate mai mult decît alţi colegi de breaslă, savantul Hadrian Daicoviciu a înţeles necesitatea de a include rezultatele investigaţiei ştiinţifice în circuitul cultural, latură pe care a ilustrat-o mereu, şi nu doar prin munca didactică sau prin expoziţiile muzeale. Presa, filmele documentare, emisiunile la radio şi televiziune deveneau tot atîtea mijloace prin care magistrul populariza — fără a vulgariza — cuceririle cercetării arheologice « de vîrf ». Şi toate aceste contribuţii cîştigau şi rolul formativ aşteptat, acela de a educa prin şi pentru adevăr.

În acelaşi sens, se cuvine a fi subliniat efortul de a facilita dialogul şi cooperarea între ştiinţele umaniste care contribuie la înţelegerea antichităţii clasice europene. Un cadru adecvat acestui scop îl constituia şi filiala clujeană a Societăţii de Studii Clasice, al cărei preşedinte a fost ales în 1981. S-a dedicat şi acestei noi responsabilităţi, cu aceeaşi largă înţelegere şi nesecată energie care-l caracterizau.

Am amintit oare totul? Categoric, nu. Dar şi aşa, este uimitor cîte înfăptuiri au încăput într-o existenţă atît de scurtă. Căci, născut la 11 octombrie 1932, Hadrian Daicoviciu abia urma să împlinească 52 de ani! Vîrsta apogeului...

Arheolog şi istoric de solidă cultură clasică, profesorul Hadrian Daicoviciu a cultivat mereu « nu antichitatea clasică în sine, pentru ea însăşi, ci antichitatea pentru prezent, pentru nevoile prezentului şi viitorului ». Demn urmaş al ilustrului său tată, strălucit reprezentant al vieţii academice clujene, acest *cultor* al studiilor clasice rămîne — poate tocmai de aceea — un desăvîrşit savant patriot şi cetăţean, căutător şi vestitor al adevărurilor fundamentale despre începuturile neamului în patria sa. Un om nou, în operă şi în atitudinea cotidiană, tocmai pentru că a cunoscut şi profesat valorile eterne ale culturii celor vechi.

Prea curînd, dureros de curînd plecat dintre noi, Hadrian Daicoviciu rămîne o amintire luminoasă, un model de competenţă şi dăruire profesională. Un gînd pios, al nostru al tuturor, îl va însoţi în eternitate.

Radu Ardevan

Redactor: ȘTELLA NICOLĂU
Tehnoredactor: MELUȘ TUREAC

Bun de tipar: 24.01.1985. Format 16/70 × 100
Coli tipografice 10
C. Z. pentru biblioteci mari: 908.5 (37/38) (05)
C. Z. pentru biblioteci mici: 908.5 (37/38)

cd. 825 I. P. „INFORMAȚIA",
str. Brezoianu nr. 23—25, București
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Lei 15,50